

ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ 10

2-бөлім

Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы «Мектеп» 2019

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 67.0я72
Қ75

Авторлары :

А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ищанова, С.Б.Гончаров

Құқық негіздері. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық, 2-бөлім/А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ищанова, С.Б.Гончаров. – Алматы: Мектеп, 2019. – 200 б., сур.

ISBN 978–601–07–1156–3

К $\frac{4306020700-072}{404(05)-19}$ 27(1)–19

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 67.0я72

ISBN 978–601–07–1156–3

© Ибраева А., Есетова С.,
Ищанова Г., Гончаров С., 2019
© «Мектеп» баспасы, көркем
бейнеленуі, 2019
Барлық құқықтары қорғалған
Баспаменің мүлкілік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

III бөлім
ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ

IV бөлім
ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ
НЕГІЗДЕРІ

V бөлім
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты оқушылар!

Сендер «Құқық негіздері» пәнінің екінші бөлімін оқуға кірістіндер. Оқулықтың бірінші бөлімінде мемлекет пен құқық туралы жалпы түсініктерді оқып-үйрендіңдер. Мемлекеттің қалай құрылғаны туралы, мемлекет пен оның органдарының қандай қызмет атқаратыны туралы көптеген жаңа білім алдыңдар.

Әрбір адам өз өмірінде жеке өзі үшін де, қоғам үшін де маңызды болып есептелетін түрлі құқықтық қатынастарға түседі. Сондықтан да құқықтық қатынастарды мемлекет қамтамасыз етеді. Осылайша сендер құқықтың қоғамдық қатынастарды реттейтіні туралы білдіңдер. Құқықтық нормалар нормативті-құқықтық актілерде бекітілген. Қазақстанда нормативті-құқықтық акт құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады. Мемлекеттің негізгі заңы – Қазақстан Республикасының Конституциясы. Барлық нормативті-құқықтық акт ҚР Конституциясына қайшы келмеуі керек.

Оқулықтың бұл бөлімінде сендер жеке құқық салаларын – азаматтық құқық, отбасы құқығы, еңбек құқығын оқып-үйренесіндер, процессуалдық құқық нормаларын қарастырасыңдар. Халықаралық құқыққа ерекше көңіл бөлінеді.

Әр параграфтың соңында оқылған материалды бекітуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар бар. Сонымен қатар қызықты фактілерді, өмірлік жағдаяттарды, өмірден алынған мысалдарды талқылауды ұсынамыз.

Оқулық материалдарын терең меңгеру өз пікірлеріңді айта білуге, көзқарастарыңды қорғауға, құқықтарың мен міндеттеріңді білуге, адамдармен тіл табыса білуге, әлемді танып, қорытынды жасай білуге септігің тигізеді деген ойдамыз.

Құрметпен, оқулық авторлары

III бөлім

ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ

III бөлім. ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ

10-тарау. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ ИНСТИТУТТАРЫ

§47. «АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ» ТҮСІНІГІ, ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

азаматтық құқықтың анықтамасымен танысамыз, оның нені зерттейтінін, қандай бөліктерден тұратынын анықтаймыз; азаматтық қоғамның дереккөздерін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- азаматтық құқық
- жүйе
- азамат
- заңды тұлғалар
- мемлекет
- қатынастар
- құқықтың қайнар көзі
- Конституция
- кодекс
- құқықтық актілер
- әдет-ғұрыптар
- халықаралық келісімшарт
- мүлік

Қоғам қатынастар жүйесі болып табылады. Ең маңызды қоғамдық қатынастар заңдар мен басқа да нормативтік-құқықтық актілерде бекітілген құқықтық нормалармен реттеледі. Құқықтық нормалар белгілі бір жүйеге кіреді. Құқықтық нормалардың едәуір ірі қосындысы құқық саласы деп аталады. Құқық салалары өте көп. Қоғамның дамуымен жаңа құқық салалары пайда болуда. Азаматтық қоғам құқық жүйесінде ерекше орын алады. Бұл – құқықтың ең ірі саласы.

Азаматтық құқық термині ежелгі Рим заңынан бастау алады. Ежелгі Рим азаматтарының құқығы «civil» латын сөзінен аударғанда «азаматтық» деген мағына береді. Кейін

азаматтық құқық деп аталып, жеке құқықтың барлық саласын қамтыды. Қазір азаматтық заң кейде өркениет деп, ал осы саладағы мамандар цивилист (бейбіт адамдар) деп аталады.

Азаматтық құқықты «жеке және заңды тұлғалардың құқығы» деуге болады. Негізінен, құқықтық қатынастардың осы субъектілері арасындағы қарым-қатынастарды реттей отырып, аталған құқық олардың жеке мүдделерін, мүмкіндіктерін және олардың мемлекеттің араласуынсыз қорғалу қажеттігін қанағаттандырады.

Азаматтық құқықтық ережелермен реттелетін құқықтық қатынастар олардың қатысушыларының қалауы бойынша пайда болады. Соңғылар осы қарым-қатынастардың табиғатын және өзара байланысын анықтайды. Осы немесе өзге азаматтық қатынастарға кіре ме, жоқ па, оны

адамдардың өздері шешеді. Өз міндеттемелерін өз еріктерімен орындайды немесе бұзады. Адамдар өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғай алады немесе қорғаудан бас тартады.

Есте сақта! Жеке қызығушылық азаматтық құқық субъектілері арасындағы қатынастардың мазмұнын анықтайды. Сондықтан, азаматтық құқық саласындағы құқықтық реттеу жекетұлғалардың пайдасына бағытталған. Мемлекет өз кезегінде жеке және заңды тұлғаларға осы қатынастарды өздігінен реттеуге мүмкіндік береді. Алайда мемлекет барлық қатысушыларды арсыз адамдардың теріс қылықтарынан қорғау үшін қажетті шараларды қабылдауға міндетті. Сондай-ақ мемлекет нақты жағдайларда әлсіз жақтың мүдделерін қорғап және кейбір қатысушыларды заңды сақтауға мәжбүрлеуге және басқалардың жеке мүдделерін қорғауға тиісті.

Азаматтық құқық адам өмірінің барлық салаларын қамтиды.

Мысалы, жарықты қосып, электр энергиясын жеткізушімен құқықтық қатынас орнатамыз. Мұнда энергиямен жабдықтау туралы келісімшарт бар. Дүкеннен өнімдерді сатып алу-сату келісімшартымен сатып аламыз. Біз велосипедті жалға аламыз. Мұнда жалға алу шарты бар. Біз пәтерді жалға алып, үйші жалдауға келісімшарт жасасамыз. Біз мүлікті иемденеміз, бұл – мұрагерлік құқығы.

Бұл мынадай тараптар арасындағы теңдік қағидаты негізінде қалыптасады:

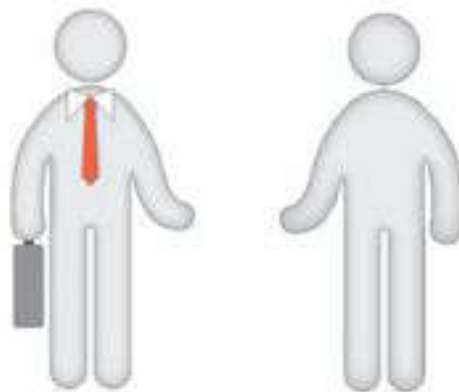
1) азамат = азамат;

2) азамат = мемлекет;

3) заңды тұлғалар = заңды тұлғалар;

4) заңды тұлғалар = азаматтар.

Азаматтық құқықтық қатынас субъектілері

Есте сақта! Азаматтық құқықтың нысаны, ең алдымен, мүлдітік қатынастар, сондай-ақ жеке мүлдітік емес қатынастар болып табылады.

Мүлдітік қатынастар экономикалық тұрғыдан бағалы, өйткені олар адам еңбегінің нәтижесі болып табылады.

Мүлдітік қатынастар

1. *Заттық қатынастар* (мүлдік меншігі). Бұл – белгілі бір адамның материалдық байлыққа ие болуына байланысты статикалық қатынас.

2. *Міндетті қатынастар* (мүлдікті беру) және *мұрагерлік қатынастар* (мүлдіктің тағдырын анықтау). Бұл – материалдық байлықты бір адамнан екіншісіне көшіруге байланысты динамикалық қатынастар. Мысалы, жылжымайтын мүлдікті алып-сату, мұрагерлікке ие болу.

Жеке мүлдітік емес қарым-қатынастар белгілі бір экономикалық құндылыққа ие емес, өйткені олар ақшамен өлшенбейді. Олар адамның жеке қасиеттерін білдіреді және адамнан ажырамайды.

Жеке мүлдітік емес қатынастарға жататындар:

1. Мүлдітік иіліктерге қатысты қатынастар (айрықша құқықтар).

Ғылым, әдебиет және өнер туындыларына деген авторлық құқықтан туындайды. Мысалы, ғылыми еңбектің авторы немесе өнертапқыш сотқа өзінің авторлық құқығын қорғау туралы арыз береді. Өтініші қанағаттандырылған жағдайда ол авторлық қаламақы алу құқығын іске асыра алады. Бұл жағдайда жеке мүлдітік емес қатынастары мүлдітік қатынастарымен байланысты болады.

2. Мүлдітік иіліктерге байланысты емес қатынастар. Яғни, адамнан ажырамайтын материалдық емес иіліктер.

Мысалы, адамның ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау.

Мысалы, көлік құралдарымен адамның денсаулығына зиян келтірілді. Денсаулыққа келген зиянды қаражат көлемімен анық есептеу мүмкін емес. Дегенмен азаматтық-құқықтық нормалар денсаулыққа келген зиянды түрлі жағдайларға (зақым келтірушінің айыбы, зақым келтіруші мен зардап шегушінің материалдық жағдайы және т.б.) байланысты реттейді.

Азаматтық құқық жүйесі *Жаты* және *Ерекше* бөлімдерден тұрады. **Жалпы бөлім** азаматтық құқықтың негізгі қағидалары, азаматтық құқықтық қатынастар туралы жалпы ережелерді қамтиды. Онда азаматтық құқық субъектілері – жекетұлғалар, заңды тұлғалар және мемлекет мәртебесі туралы ақпарат бар. Сонымен бірге, азаматтық құқық объектілері, әртүрлі мүлдіктің түрлері көрсетіледі. Мәміле туралы, өкілдіктер, шектеу мерзімдері, меншік құқықтары туралы міндеттеме нұсқаулары бойынша жалпы ережелер енгізіледі.

Ерекше бөлім құрамына міндеттемелердің жекелеген түрлеріне қатысты шарттар (сату-сатып алу, айырбастау, сыйлық жасау, рента, жалдау, қарыздар және т.б.) жатады. Сақтандыру және комиссия бойынша нормалар, келтірілген шығын нәтижесінде туындайтын міндеттемелер кіреді. Мұра және зияткерлік меншігі, авторлық құқық

нұсқауларынан тұрады. Соғында шетелдіктердің құқықтық қабілеті мен басқа мемлекеттердің заңдарын қолдану туралы нұсқаулар енгізілген.

Азаматтық құқықтың қайнар көздері – азаматтық-құқықтық нормалардың белгілі бір ресми формада бекітілуі (1-сызбанұсқа).

1-сызбанұсқа

Қазақстан Республикасының Конституциясы. Басқа құқықтық актілермен салыстырғанда, ҚР Конституциясының жоғары заңдық күші бар. Ол нормаларды азаматтық-құқықтық реттеуге негіз болады. Бұл – жекеменшік құқығының мазмұны мен формасын анықтайтын нормалар. Мұнда мүліктік қатынастарға байланысты түрлі жеке мүліктік емес қатынастар реттелген. Құқық қабілеттілік параметрлері, азаматтардың кәсіпкерлікпен айналысу құқығы т.б. жазылған.

Назар аударайық!

Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабы бойынша мемлекеттік меншік пен жекеменшік мойындалады және бірдей қорғалады. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді. Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Жер заңда белгіленген негіздер, шарттар бойынша жекеменшікте де болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ҚР АҚ) азаматтық құқық негіздері жүйесінде ерекше орын алады. Мұнда, азаматтық-құқықтық қатынастардың негіздері келтірілген, негізгі азаматтық құқық институттары туралы түсініктер берілген.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі екі бөліктен тұрады: *Жалпы және Ерекше*. Азаматтық кодекстің Жалпы бөлігі 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданды және 1 наурызда күшіне енді, ал Ерекше бөлім 1999 жылы 1 шілдеде қабылданды. Азаматтық кодекс бөлім, тарау, бөлімше, бап, параграфтардан тұрады. Жалпы алғанда, Азаматтық кодекс 1124 баптан тұрады.

Басқа да заңнамалық актілер. Бұған конституциялық заңдар, қарапайым заңдар, конституциялық заң күші бар және әдеттегі заң күшіне ие Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтары, Парламенттің және оның палаталарының шешімдері кіреді.

Нормативті құқықтық актілер: түрлі министрліктердің, атқарушы органдардың, жергілікті органдардың нормативтік құқықтық актілері.

Іскерлік айналымдағы әдет-ғұрыптар

Әдет-ғұрып дегеніміз – ұзақ уақыт бойы тәжірибеде қолданылу нәтижесінде қалыптасқан, мемлекет мойындаған, бірақ заңмен қарас-

тырылмаған ережелер. Кәсіпкерлік салада қолданылады. Заң шығарушы әдет-ғұрыптың мазмұнында тек кәсіпкерлік қатынас саласында қолданылатын іскерлік айналыстағы әдеттерді ғана бөліп көрсетеді. Олар мына талаптарға сәйкес болуы керек:

- тәртіп ережесі қалыптасқан;
- тар шеңберде, жеке сипатта емес, кең түрде қолданылған;
- қолданылу саласы кәсіпкерлік қатынаспен шектелген;
- заңда қарастырылмаған.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 3-бабының 4-тармағы: Азаматтық қатынастар, егер әдеттегі құқықтар, соның ішінде іскерлік қызмет өрісіндегі әдеттегі құқықтар Қазақстан Республикасы аумағында қолданылып жүрген азаматтық заңдарға қайшы келмесе, солармен реттелуі мүмкін.

Халықаралық шарттар (конвенциялар). Қазақстан – азаматтық құқық нормалары бар көптеген халықаралық келісімшарттардың қатысушысы. Ондай келісімшарттардың арасында азаматтық-құқықтық шарттар туралы халықаралық келісімдердің ерекше маңызы бар (сатып алу-сату, тасымалдау, авторлық құқық туралы т.б.).

Азаматтық-құқықтық қатынастарда халықаралық келісімшарттың баптарын шетелдік жекетұлғалар мен заңды тұлғалардың қатысуымен қолдануға болады. Олар шетелдіктердің ҚР аумағындағы мүлікке құқығын, азаматтық-құқықтық мәртебесін анықтайды. Барлық халықаралық шарттарды Қазақстан

Глоссарий

- **Цивилистика** – азаматтық құқық туралы ғылым.
- **Құқық саласы** – біртекті қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы.
- **Мүлік** – тұлғаның (жекетұлға, заңды тұлға), мемлекеттің меншігінде болатын заттар мен материалдық құндылықтардың жиынтығы.
- **Құқықтың қайнар көздері** – құқық нормаларының бекітілу және көрініс табу нысаны.
- **Құқықтық актілер** – берілген формадағы жазбаша ресми құжат. Құқық нормаларын қамтиды. Республикалық референдумда қабылданады немесе өкілетті органдар қабылдайды.
- **Халықаралық келісімшарт** – мемлекетаралық келісім. Өзара құқықтар мен міндеттер жасау арқылы олардың бір-бірімен қарым-қатынасын реттеуге бағытталады.

Республикасының Парламенті ратификациялауы тиіс. Халықаралық шарттар Қазақстан заңнамалық актілерінен басым, яғни Қазақстан заңнамасының актілері халықаралық шарттарға қайшы келмеуі керек.

Қызықты дерек!

Азаматтық құқықтың қайнар көзі Қазақстан Республикасының аумағында қолданыстағы азаматтық заңдарға қайшы келмесе, іскерлік айналым әдет-ғұрпы болуы мүмкін.

Мысалы, «Азық-түлік жүктерін теңіз көлігімен тасымалдау ережелеріне» сәйкес тез бұзылатын жүктер кезектен тыс түсіріледі.

Іскерлік сауда әдет-ғұрыптарының ең танымал жинағы – «Инокотермс-2000» Халықаралық сауда терминдерін түсіндіру ережесі. Мұндай ережелерді келісімшартқа енгізу кезінде олар әдет-ғұрыптан шарт жағдайларына айналады.

Сонымен азаматтық құқық дегеніміз – тауар-ақшаны және өзге де мүліктік қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы, сондай-ақ мүліктік және олармен байланысты емес жеке қатынастар, қатысушы тараптардың бір-бірінен тәуелсіз болуы. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасының негізгі қайнар көзі Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, заңдар, заңға тәуелді актілер, әдеттер болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық құқық дегеніміз не? Азаматтық құқық пәнін анықтаңдар.
2. Азаматтық құқық жүйесі қандай бөлімдерден тұрады?
3. Азаматтық құқықтың қайнар көздерін атаңдар. Азаматтық заңның қайнар көзі ретінде Қазақстан Республикасы Конституциясының маңыздылығын түсіндіріңдер. Конституцияның азаматтық құқықтық қатынастарды реттейтін қандай баптары бар?

1-деңгейлі тапсырма. Азаматтық құқықтың не екенін және қандай субъектілер арасындағы қатынастарды реттейтінін айтыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Үш топқа бөлініп, бір-бірлеріңе мүліктік қатынасты түсіндіріңдер. Жеке мүліктік емес қатынастар дегеніміз не? Өмірден мысал келтіріңдер немесе жағдаяттар ойластырыңдар.

§ 48. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық құқықта қолданылатын құқықтық реттеу әдістерін қарастырамыз; нақты мысалдар арқылы азаматтық құқық қағидастарын түсінеміз.

Әдіс, негізінен, пән арқылы анықталады. Құқықтық мемлекетте жеке және заңды тұлғалар (мемлекеттік органдар, лауазымды тұлғалар мен мемлекеттік қызметшілерден басқа) «заңмен тыйым салынбаған нәрсенің

Тірек сөздер

- әдіс
- диспозитивтік
- қағидат
- теңдік
- меншік
- еркіндік
- шарт

барлығына рұқсат етіледі» қағидатымен әрекет етеді. Бұл қағидат азаматтық құқықта әрекет етіп, оның әдісінің маңызын білдіреді.

Қатынастарға қатысушылар теңдігі азаматтық қатынастардың барлық қатысушылары тең дәрежеде дегенді білдіреді.

Азаматтық құқық субъектісінің бірде-біреуінің басқа азаматтық құқықтық қатынас субъектілерінен ешқандай артықшылықтары жоқ.

Бұл мемлекет және оның аумақтық-әкімшілік бірліктері тәрізді азаматтық құқық субъектілеріне де теңдей қолданылады. Азаматтық құқықтық қатынастарға түсе отырып, аталған субъектілер лайықты жария білім алу ретінде не болған билік өкілеттіліктерін пайдалана алмайды. Мемлекет және оның аумақтық-әкімшілік бірліктері азаматтық-құқықтық қатынастарға түскен кезде егемендік қасиеттерін пайдалана алмайды (2-сызбанұсқа).

2-сызбанұсқа

Азаматтық құқық әдістерін құрайтын реттеу әдіс-тәсілдері

Қатынастарға қатысушылардың теңдігі

Қалауы

Жауаптылықтың ерекше сипаты

Соттың қорғау тәртібі

Диспозитивтік – азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушылардың өз қалауы бойынша өздерінің құқықтарын иеленуін, оларды жүзеге асыруын немесе оларды жүзеге асырудан бас тартуын білдіреді.

Диспозитивтік – мінез-құлық нұсқаларын таңдаудағы заңды еркіндік. Субъект заңды мінез-құлық нұсқаларының бірін таңдайды.

Қызықты дерек!

Құқықтық еркіндік дегеніміз не? Бұл бізге қандай мүмкіндіктер береді?

Біріншіден, өз қалауы бойынша субъективті азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді алу мүмкіндігі (сондай-ақ оларды сатып алудан бас тарту).

Екіншіден, субъективті азаматтық құқық құрылымын өз еркімен анықтау. Мысалы, сыйлық – біржақты мәміле. Ал сатып алу-сату мәмілесі – тараптардың бірлескен еркі.

Үшіншіден, бұзылған құқықты қорғау нысандары мен әдістерінен бас тарту немесе таңдау.

Жауаптылықтың ерекше сипаты – азаматтық-құқықтық қатынастардың әрбір қатысушысы өз міндеттеріне жауапты. Оның үстіне ол өз пелігіндегі бүкіл мүлкіне жауап береді.

Азаматтық жауаптылық қылмыскерді жазалауға емес, зардап шегушінің субъективті азаматтық құқығын қалпына келтіруге бағытталған.

Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың нақты белгілері: оның мүлкілік сипаты, қосымша ауыртпалық, бірдей субъектілердің бір-бірінің алдындағы жауаптылығы, өтемақылық (баламалы) сипатта болуы.

Сот қорғауы тәртібі. Жалпы ережеге сай, азаматтық құқықтар және заңмен қорғалатын мүдделерді қорғау сот тәртібімен жүзеге асырылады. Азаматтық-құқықтық даулардың негізгі бөлігін аудандық, облыстық және жалпы юрисдикциядағы басқа соттар қарастырады.

Мысалы, дүкен пәсі өз жеткізушілерін өз бетімен анықтайды, тараптар баға мен басқа жағдайлар туралы келіседі, бұл әрекеттерді келісімшарт түрінде ресімдейді. Келісімшарттарын бұзған жағдайда, тараптар бір-біріне наразы болса, дауды сот арқылы шешеді.

Қағидаттар – азаматтық құқық негізінде жатқан идеялар. Идеялар адам мен қоғам өміріндегі өзгерістердің әсерінен қалыптасады. Мысалы, аздаған уақыттан бері жекеменшік институты қалыптасып, нарықтық экономика дамып келеді. Бұл азаматтық құқық қағидаларында көрініс табады (3-сызбанұсқа).

3-сызбанұсқа

Тараптардың құқықтық теңдігі қағидаты азаматтық-құқықтық қатынас субъектілері бір-біріне бағынышты емес дегенді білдіреді. Заң бойынша олардың құқықтары мен міндеттері бірдей. Олар жасалған құқықбұзушылық үшін бірдей заңды жауаптылыққа тартылады. Ешбір

Глоссарий

• **Азаматтық құқық әдісі** – тәсілдер, амалдар мен құралдар жиынтығы, ол мүлкіті және жеке мүлкіті емес әлеуметтік қатынастарды реттеу саласындағы қоғамдық қатынастар.

Глоссарий

- **Азаматтық құқықтың қағидаттары** – азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеу барысында басшылыққа алынатын негізгі идеялар.

субъекті бір-біріне бұйрық бере алмайды. Өзара қарым-қатынастың негізі – тараптардың өзара келісімі.

Мүліктің қолсұғылмаушылық қағидаты. Бұл қағида бойынша, мемлекет мемлекеттік емес меншікке қатысты қатынастарға кедергі жасай алмайды. Несі оған тиесілі мүлікті өз қалауы бойынша пайдалана және пемдене алады. Сот шешімінсіз ешкім мүлікке иелік етпейді.

Кез келген тұлғаның жеке істерге еркін араласуына жол бермеу билік органдарының, жұмыстағы басшылардың, ата-аналардың және басқа тұлғалардың азаматтар мен заңды тұлғалардың жеке істеріне ықпал етуіне тыйым салуды білдіреді. Әрекет етуге қабілетті азаматтар мен заң өкілдерінің өз мүлкіне билік ету құқығы бар. Олар пайдасын бөлісе алады, алған пайдасын пайдалана алады. Заң жеке, отбасылық және коммерциялық құпия туралы ақпарат беруді талап етуге тыйым салады. Сіз басқа біреудің жеке өміріне араласып, жеке құжаттарыңызды заңсыз негізде талап ете алмайсыз.

Келісімшарт бостандығының қағидаты. Кез келген тұлға біреудің мәжбүрлеуінсіз келісімшарт жасау-жасасауды, келісімшарт жасасқысы келетін әріптесін таңдауды; келісімшарттың талаптарын анықтауды өзі шеше алады. Әрине, келісімшартқа отырған әріптесімен бірдей құқықтарға ие екенін есте ұстау керек. Азаматтық-құқықтық келісімшарт ерікті және өзара келісілген келісім болып табылады.

Келісімшарт бостандығы бойынша, заңда қарастырылған-қарастырылмағанына қарамастан, кез келген мазмұндағы келісімшартқа отыру мүмкіндігі бар. Шарттың барлық талаптары заңмен бекітілген тыйымдар мен шектеулерді бұзбауға тиіс.

Азаматтық құқықтарды кедергісіз жүзеге асыру қажеттілігі. Азаматтар мен заңды тұлғалар өздерінің азаматтық құқықтарына өз еркімен және өз мүддесін көздей отырып ие болады және оларды жүзеге асырады, сондай-ақ егер заңнамалық актілерде өзгеше белгіленбесе, құқықтарынан бас тартады. Олар шарт негізінде өздерінің құқықтары мен міндеттерін анықтауға және оның заңнамаға қайшы келмейтін кез келген талаптарын белгілеуге ерікті (ҚР Азаматтық құқық кодексінің 2-бабы).

Бұзылған құқықтардың қалпына келтірілуін қамтамасыз ету, олардың соттық қорғалуы азаматтық құқықтарды қорғау қағидаты ретінде белгіленеді. Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтардың құқықтарын қорғау туралы нормалар бар. Азаматтық кодекс және басқа нормативтік актілер азаматтық-құқықтық нормалардың бұзылғаны үшін жаза тағайындайды. Онда тұтынушылар мен кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыру жөніндегі шаралар бар. Арнайы қорғау органдары соттар болып табылады.

Сонымен біз азаматтық құқықта қолданылатын әдістерді қарастырдық. Азаматтық құқықтың негізгі қағидаттарын анықтадық және талдадық.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мүлік және жеке мүліктік емес қарым-қатынастарды реттеу әдістері мен тәсілдерін білесіңдер ме?
2. Азаматтық құқық қағидаттарын анықтаңдар.
3. Қандай азаматтық құқық қағидатын білесіңдер? Олардың әрқайсысының мағынасын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Азамат Л. дүкенге барды. Нан алып кассирге 5000 теңге ұсынды. Кассир 5000 теңгені майдалай алмайтындығын айтып, Л.-ға нанды беруден бас тартты. Азаматтық құқықтың қандай қағидаты бұзылды?

§ 49. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

азаматтық құқықтық қатынастардың анықтамасымен танысамыз; азаматтық құқық субъектілері ретінде кімдер шығатынын қарастырамыз; жекетұлғалар азаматтық құқықтың негізгі субъектілері екенін білеміз.

Құқықтық қатынастар жеке адамдар арасындағы өзара құқықтық байланысты, адамдар арасындағы өзара құқықтар мен міндеттерді туындатады. Құқықтық қатынас үш элементтен тұрады: субъектілер, формалар және мазмұн (4-сызбанұсқа).

Заң тілінде құқықтар мен міндеттердің нелері **құқық субъектілері** деп аталады. Басқаша айтқанда, **субъектілер** – құқықтық қатынастарға қатысатын адамдар. Азаматтық құқықтық қатынастар субъектілерінің мынадай түрлері бар:

- жекетұлға;
- заңды тұлға;
- мемлекеттік, әкімшілік-аумақтық бірліктер.

Тірек сөздер

- субъект
- жекетұлға
- әрекетқабілеттілік
- деликтқабілеттілік
- құқыққабілеттілік

4-сызбанұсқа

Құқықтық қатынастар құрылымы

Физикалық және заңды тұлғалар – құқықтық қатынастардың субъектілері

Материалдық және рухани игіліктер – құқықтық қатынастардың объектілері

Өзара құқық пен міндеттер – құқықтық қатынастардың мазмұны

Жекетұлға –
ҚР азаматшасы

Заңды тұлға –
«Қазақстан» қонақүйі

Мемлекеттік орган. Әкім-
шілік. Нұр-Сұлтан қаласы

Жекетұлғалар – Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер, яғни басқа мемлекеттердің азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар (апатридтер). Азаматтық құқықтық қатынас субъектілері болу үшін азаматтардың азаматтық құқықабілеттілігі және әрекетабілеттілігі болу керек.

Жеке тұлғаның құқықабілеттілігін ешкім шектей алмайды, ешкімді одан айыра алмайды. Азаматтық құқықабілеттілікке адам дүниеге келе салысымен не болады.

Қызықты дерек!

Заңнамада әлі туылмаған азаматтарға құқық берілу жағдайлары бекітілген. Мәселен, мұра қалдырушы бар кезде ойластырылған және ол қайтыс болғаннан кейін туған бала заң бойынша мұрагер болып саналады және мұраға қатысты үлес құқығы бар деп есептеледі. Бұл жағдайда құқықтық қабілет туғанға дейін болады деп айтуға болмайды. Бұл жағдайда құқық субъектісі жоқ болса, құқықабілеттілігі де болмайды. Мұнда тек кейбір құқықтар туралы айтылған.

Азаматтың әрекетабілеттілігі – адамның өз іс-әрекеттерімен азаматтық құқықтар мен міндеттерді иемдене алу, іске асыру, орындау және өз әрекеттері үшін азаматтық құқықтық жауаптылықта болу қабілеттілігі. Басқаша айтқанда, азаматтың әрекетабілеттілігі дегеніміз – әрекеттерді жүзеге асырған адам өзінің әрекеттерінің салдарын түйсінеді және оның әрекеті белгілі бір зиян келтірсе, келтірілген зиянды өтеуге міндетті. Адамның әрекетабілеттілігі оның жасына және психикалық жағдайына байланысты, ал құқықабілеттілігі көрсетілген жағдайларға байланысты емес.

Толық азаматтық әрекетабілеттілігі кәмелетке толған, яғни 18 жасқа толған сәттен бастап келеді. 14 жасқа дейінгі жасөспірімдер мен жүйкесі ауру адамдар азаматтық әрекетабілеттілігі жоқ болып

саналады. Олардың орнына заңды өкілдері – ата-аналар, қамқоршылар, асырап алушылар жауапты.

Құқықтық әрекеттің бір бөлігі деликтілік болып табылады.

Деликтқабілеттілік – тұлғаның азаматтық құқықбұзушылыққа (деликт) жауапты болу қабілеті. Деликт қабілеті белгілі бір жастан, мысалы, азаматтық-құқықтық жауаптылық 16 жастан басталады.

Әрекет қабілеттілігін деликтқабілеттілігінен ажырата алу керек. Құқықтық қабілеттілік және әрекетқабілеттілігі бірге құқық субъектілігі (немесе құқықтық әрекетқабілеттілік) дегенді білдіреді.

Құқық субъектілігі – адамның құқық субъектісі болу мүмкіндігі немесе қабілеттілігі.

Кәмелетке толмағандар – азаматтық құқық субъектілері

14—18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар қажетті азаматтық мәмілелерді тек ата-анасының, асырап алушыларының немесе қамқоршыларының *жазбаша келісімімен* ғана жасай алады.

Алайда олар өздігінен кішігірім үй шаруашылықтарын жүргізуге, өз табыстарын, стипендияларын және басқа да кірістерін пайдалана алуына, авторлық және өнертапқыштық құқықтарын жүзеге асыруға, банктерде салымдар жасауға құқылы. Бұл әрекет *ішінара* деп аталады.

Кәмелетке толмаған баланың ата-анасы оның мүлкін өз қалауы бойынша қолдануға құқылы емес. Кәмелетке толмаған тұлғаның мүлкін азайтуға (сату, сыйға тарту, кепілге беру, жалға беру) әкеліп соғатын мәмілелер жасасу үшін 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған баланың ата-анасы алдын ала қамқоршылық және қорғаншылық органдарының келісімін алуға тиіс.

14 жастағы кәмелетке толмағандар деликтқабілетті емес, яғни олар өздерінің міндеттемелері бойынша мүлдік жауапкершілікті алып жүре алмайды. Кәмелетке толмағандардың әрекеттеріне ата-аналары жауапты. 14—18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар деликтқабілетті, олар өздерінің барлық мүлкі мен міндеттемелері үшін өздері жеке жауапты. Алайда, егер кәмелетке толмаған жасөспірім ауыр зиян келтірсе және бұл шығынды өтеуге оның мүлкі жеткіліксіз болса, онда жасөспірімнің ата-анасы қосымша жауап береді.

Глоссарий

- **Азаматтық құқық-қабілеттілік** – адамның азаматтық құқықтар мен міндеттерге ие болу мүмкіндігі немесе қабілеті. Бұл қабілет барлық азаматтар үшін танылады; ол ұлтына, дініне, тіліне, тұрғылықты жеріне, мүлігіне және т.б. байланысты емес, туған кезінен туындайды және қайтыс болғанда өшеді.

Кәмелетке толмаған жасөспірім

Тұлғаны жоғалған және қайтыс болған деп тану. Кейде өмірде адамдар ұзақ уақыт жоғалып кетеді. Мұндай жағдайларда сот азаматты жоғалған деп таниды немесе қайтыс болған адам деп жариялайды.

Егер өзінің тұрғылықты жерінде ол туралы бір жыл бойы мәліметтер болмаса, мүдделі тұлғалардың өтініші арқылы сот тәртібімен *азамат жоғалған адам* деп жариялануы мүмкін. Бұл адамның жұбайы АХАТ органында некені бұзуы мүмкін. Жоғалған деп танылған тұлғаның тұрған жері анықталған немесе табылған жағдайда, сот оны жоғалған деп тану туралы шешімнің күшін жояды.

Азаматтың қайтыс болғаны туралы мәлімдеме жасау, егер тұрғылықты жерінде үш жыл бойы ол туралы ақпарат болмаса, мүдделі тұлғалардың өтініші бойынша сот тәртібімен мүмкін болады.

Сонымен азаматтық құқық субъектісі ретінде жекетұлға туралы түсінік алдыңдар. Бұдан былай азаматтық құқықабілеттілігі қандай бөліктерден тұратынын білесіңдер. Жекетұлғаларда құқықабілеттілігі дүниеге келген күннен бастап, ал әрекетабілеттілігі заңда белгіленген жас аралығында пайда болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Жеке және заңды тұлғалар ұғымдарының мазмұнын ашыңдар.
2. Жеке және заңды тұлғалардың құқықабілеттілігі мен әрекетабілеттілігінің айырмашылығы неде? Қандай жағдайда жекетұлғаның әрекетабілеттілігі шектелуі мүмкін? Әрекетабілеттілігін қандай орган шектей алады?

1-деңгейлі тапсырма. Қандай жағдайда сот азаматты жоғалған немесе қайтыс болған деп тануы мүмкін? Өмірден мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Құқықабілеттілік, әрекетабілеттілік, деликтқабілеттілік тәрізді заң терминдерін пайдаланып, ҚР Конституциясындағы 12, 13-баптардың мазмұнын аш.

3-деңгейлі тапсырма. 14 жасар жасөспірім А. ата-анасының ақшасын рұқсатсыз алып, өзінің көптен күткен велосипедін сатып алды. А.-ның әкесі қатты ашуланып, велосипедті сатушыға алып барып, ақшаны қайтаруды сұрайды. Сатушы ақшаны қайтарудан бас тартып, тауарды алмайды, өйткені А. 16 жасқа толған балаға ұқсайды дегенді алға тартады.

Сатушының ісі дұрыс па? А.-ның әкесі не істеу керек? Бұл жағдайда азаматтық құқықтың қандай қағидатын қолдануға болады?

§50. ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАР – АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ. МЕМЛЕКЕТ – АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІСІ

Бүгін сабақта:

заңды тұлғалардың белгілерін қарастырамыз; азаматтық құқық субъектісі ретінде мемлекеттің ерекшелігі неде екенін түсінеміз.

Заңды тұлғалар – азаматтық құқық субъектілері

Азаматтық құқықтық қатынастардың негізгі қатысушыларының бірі заңды тұлғалар болып табылады. Қазақстан Республикасы Азаматтық

кодексінің 33-бабы бойынша, заңды тұлға деп танылатын ұйым – меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығында оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері арқылы жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талап қоюшы мен жауапкер бола алатын ұйым. Заңды тұлғаның дербес балансы немесе сметасы болуға тиіс.

Тірек сөздер

- субъект
- азаматтық құқық
- заңды тұлға
- мемлекет

Есте сақта! Заңды тұлға – өз меншігі бар және өзінің меншігіне өз міндеттемелері арқылы жауап беретін, өз атынан мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыра алатын, сотқа талап қоюшы және жауапкер бола алатын ұйым.

Демек, заңды тұлғаның мынадай белгілері бар: мүліктік ерекшелік және өз міндеті бойынша дербес мүліктік жауаптылық.

Заңды тұлғаның мүліктік дербестігі деген, өзі ие болуға, пайдалануға және басқаруға құқылы, өзіне бекітілген мүлкінің болуы. Оның бекітілу түрлері әртүрлі. Заңды тұлғаның жекеменшігі болып табылатын түрі жиі кездеседі. Заңды тұлға бұл мүлікке қатысты жекеменшік иесіне тән барлық міндеттер мен құқыққа ие. Басқа жағдайларда заңды тұлға шаруашылықты жүргізуге ғана құқылы мүлік иесі болып табылады. Мұндайлар тек мемлекеттік кәсіпорындар ғана болады. Меншік құқығы жекеменшік иесіне ғана берілгендіктен, заңды тұлғаның бұл мүлікті басқару құқығы шектеулі болады. Ие болу және пайдалану құқығы заңды тұлғаға толықтай беріледі.

Заңды тұлғаның жеке қаражаты, өз атауы, мөрі болуы қажет. Ол заңды тұлғаның азаматтық айналымдағы даралану құралы ретінде қызмет етеді. Өз әрекетін жарғы немесе құрылтайшылық келісім негізінде жүзеге асырады.

Заңды тұлғаның нақты құжатты бергені мөрмен расталады.

Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі мен әрекетқабілеттілігі жеке тұлғаның құқықабілеттілігі мен әрекетқабілеттілігінен ерекшеленеді. Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі және әрекетқабілеттілігі *мемлекеттік тіркеу* сәтінен бастап пайда болады. Лицензия алатын заңды тұлғалар болады.

Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі мен әрекетқабілеттілігі лицензияны алған сәттен бастап туындайды және лицензияның қолданылу мерзімінің аяқталуымен немесе лицензияны жарамсыз деп танумен аяқталады.

Заңды тұлғалардың екі түрі бар: *коммерциялық және коммерциялық емес* (5-сызбанұсқа).

Заңда тұлға түрлері

Коммерциялық. Басты мақсаты – пайда табу. Бұған жататындар: мемлекеттік мекемелер, шаруашылық серіктестіктер, акционерлік қоғамдар, өндіріс кооперативтері.

Коммерциялық емес. Пайда табуды негізгі мақсат етіп қоймайды. Бұған жататындар: мекемелер, қоғамдық бірлестіктер, қоғамдық қорлар, діни бірлестіктер және т.б.

Заңды тұлғалардың қызметі барысында заңды тұлғалардың қайта ұйымдастырылуы немесе таратылуы мүмкін.

Заңды тұлғаларды қайта ұйымдастыру – бір заңды тұлғаның құқықтары мен міндеттерін басқа заңды тұлғаларға беру. Ол бірігу, қосылу, бөліп тастау, бөлу, қайта құру түрінде жүзеге асырылады.

Заңды тұлғаны тарату оның қызметін тоқтату болып табылады.

Мемлекет – азаматтық құқық субъектісі

Қазіргі қоғамның маңызды ерекшеліктерінің бірі – мемлекетті азаматтық құқық субъектісі ретінде тануы. Қазақстан Республикасы азаматтық заңнамамен реттелетін қатынастарда осы қатынастардың басқа қатысушыларымен тең дәрежеде әрекет етеді. Мемлекет меншігіндегі мүліктік және мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді алу және жүзеге асыру, сотта мемлекет атынан сөйлеу – мемлекет органдары ғана жүзеге асыра алатын әрекет. Олар Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген құзырет шегінде әрекет ете алады. Азаматтық құқықтық қатынастардағы әкімшілік-аумақтық бірліктер (облыстар, аудандар, қалалар және т.б.) осы қатынастардың басқа қатысушыларымен теңестіріледі.

Мемлекеттік және әкімшілік-аумақтық бірліктер заңды тұлғалар болып табылмайды, бірақ заңды тұлғалардың азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысуын реттейтін ережелерді (оларға заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда) қолдана алады. Мемлекет ұстанымының ерекшелігі, бір жағынан, мемлекет басқа тұлғалармен теңдік негізінде азаматтық қарым-қатынасқа түседі, ал екінші жағынан, мемлекет азаматтық айналымды

Глоссарий

- **Лицензия** – заңға сәйкес қызметті жүзеге асыру үшін арнайы мемлекеттік орган берген рұқсат. Мысалы, жеке жоғары оқу орнының жұмыс істеуі, егер ол лицензия алған болса ғана мүмкін болады, яғни мемлекеттің арнайы рұқсаты.
- **Азаматтық айналым** – азаматтық құқық субъектілері жасаған және міндеттемелер негізінде осы негізде туындайтын мәмілелердің жиынтығы.
- **Иесіз қалған мүлік** – мұрагері жоқ немесе мұрагерлері бас тартқан мүлік.

реттеуге өзінің билігін пайдаланады. Осылайша мемлекет заңмен реттелген тәртіпте азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысу ережелерін міндетті түрде белгілейді. Мысалы, заң шығарушы Азаматтық кодексте жалпы шектеу кезеңін немесе мәмілелердің жарамсыздығы негізін белгілейді. Бірақ азаматтық құқық субъектісі бола тұрып және азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысуға мүмкіндігі болып, мемлекет азаматтық заңнаманың негізгі қағидаттарын, атап айтқанда, азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысушылардың теңдік қағидатын сақтауға міндетті.

Мемлекет бірқатар міндеттемелік-құқықтық қатынастарға қатысады (6-сызбанұсқа).

6-сызбанұсқа

Мемлекет тергеу, алдын-ала тексеру, прокуратура мен сот органдары келтірген шығындар үшін жауаптылық субъектісі болып табылады. Қазақстан Республикасы сыртқы айналымға қатысып, шетелдік контрагенттермен кез келген азаматтық-құқықтық келісімшарт жасаса алады.

Сонымен азаматтық-құқықтық қатынастардың екі түрі бар – жеке және заңды тұлғалар. Азаматтық құқықтық қатынас қатысушыларының құқықабілеттілігі және әрекетабілеттілігі болу керек. Бұл түсініктер өзара байланысты. Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі және әрекетабілеттілігі оның заң органдарына тіркелген сәтінен бастап пайда болады. Мемлекет азаматтық құқықтың субъектісі ретінде әрекет ете алады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Заңды тұлғаның қандай белгілері бар?
2. Мемлекеттің азаматтық-құқықтық қатынастарға кіруіне қандай ерекшеліктері бар?

1-деңгейлі тапсырма. Неліктен мемлекет азаматтық құқықтың ерекше субъектісі болады? Мемлекет азаматтардың міндеттеріне жауап бере ме? Ал азаматтар мемлекеттің міндеттемелерін орындай ма?

§51. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

азаматтық құқық объектілерімен танысамыз; мүлктік игілік пен мүлктік емес игіліктер мен құқықтардың айырмашылығы неде екенін түсінеміз.

Тірек сөздер

- игілік
- мүлік
- объект
- құқық
- заттар

Азаматтық құқықтың объектілері – мүлктік және жеке мүлктік емес игіліктер мен құқықтар. Басқаша айтқанда, объект дегеніміз – азаматтық құқық субъектілерінің азаматтық құқықтық қатынастарға кіруіне себеп болатын барлық мүмкіндіктер (7-сызбанұсқа).

7-сызбанұсқа

Глоссарий

- **Құқық объектісі** – құқықтық қатынасты туғызатын нақты қоғамдық қарым-қатынас, материалдық және материалдық емес игіліктер.
- **Зат** – құқықта табиғи жағдайда кездесетін немесе адам еңбегімен жасалған сыртқы (материалдық) әлемдегі зат.
- **Игілік** – адамдардың күнделікті өмірдегі қажеттіліктерін өтеуге қабілетті, адамдарға пайда әкелетін барлық нәрсе.

Азаматтық құқықтың барлық объектілерінің арасында жетекші орынды мүлктік игіліктер, солардың ішінде заттар алады. *Зат* термині тірі жануарларға (жануарларға, құстарға) да, жансыз заттарға (автомобильге, үйге) да қолданылады (8-сызбанұсқа).

Азаматтық айналым субъектілерінің қызығушылығын тудыратын барлық физикалық денелер, адамға қатысты сыртқы материалдық әлемнің бұйымдарына – заттарға жатқызылады. Олардың табиғи және адам еңбегімен жасалған игіліктер болуы мүмкін.

Мүлктік игіліктер дегеніміз – азаматтық құқықтық қатынас субъектілерінің материалдық және басқа да қажеттіліктерін өтейтін материалдық құндылықтар.

Мысалы, энергия, жұмыс және көрсетілетін қызметтер.

Қызықты дерек!

Күн мен күн сәулелерінің адамзат игілігіне жататыны талассыз болғанмен, азаматтық құқық объектісі ретінде мүліктік игілік тізіміне кірмейді. Тек табиғат ресурсы және адам әрекетінің объектісі болып табылатын табиғат объектілері ғана жекеменшік объектілер деп заңмен танылады. Сондықтан да оларды мүлік игілігіне жатқызады. Бұлар – жер және жер қойнауы, су, өсімдік және жануарлар әлемі, басқа да табиғат ресурстары. Олар мемлекет меншігінде болғандықтан, тиісінше, мүліктік игіліктерге жатады.

Белгілі бір игілік немесе мүлік субъектісінің құқығын мүліктік құқық деп түсіну керек. Мысалы, бассейнді абонемент арқылы пайдалану құқығы – меншік құқығы. Университетте оқу үшін банкте депозит ашқан адам банкпен келісімшартқа отырады. Бұл да мүліктік құқық.

Азаматтық-мүліктік құқық негіздері ҚР АҚ-нің 7-бабында көрсетілген.

Мүліктік игіліктер мен мүліктік құқықтар «мүлік» деген жалпы түсінікпен бірігеді. Сондықтан да жеке мүліктік игіліктермен және мүліктік құқықтармен қатар, олардың жиынтығын да кейде мүлік деп түсінуге болады. Негізі, ҚР АҚ-де кей жағдайларда мүліктік талаптарды да, қарыздарды да мүлік деп береді.

Назар аударайық!

Тек заттарды ғана емес, сондай-ақ меншік құқығын да мүлік деп түсіну керек. Бұған заттар, еңбектер, қызметтер және интеллектуалдық шығармашылық еңбек нәтижелері де жатады.

Азаматтық құқықтағы *меншік* термині екі мағынада түсіндіріледі: кең және тар. Тар мағынада мүлікті белгілі бір заттардың жиынтығы ретінде түсіндіреді. Кең мағынада мүлікке тек заттар ғана емес, сонымен бірге мүліктік құқықтар және басқа да игіліктер жатады. Бұған заттар, жұмыстар, қызметтер, зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелері және т.б. кіреді. Демек, мүлік деп кең мағынасында айтқанда, азаматтық құқықтың барлық объектілерін ойымызға аламыз.

Сонымен азаматтық құқық объектілерін мүліктік және мүліктік емес игіліктер мен құқықтарға бөлуге болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық құқық объектісі түсінігін ашыңдар.
2. Мүліктік игілік, мүліктік құқықтар мен мүлік деген не?

1-деңгейлі тапсырма. Төменде берілген нысандардың арасынан мүліктік емес игіліктер мен құқықтарды көрсет:

1) көлік; 2) монография; 3) ар-намыс; 4) акциялар; 5) іскерлік бедел; 6) сапалы көрсетілген медициналық қызмет; 7) пәтер; 8) мекеме.

Әрбір нысанның ерекшеліктеріне тоқтал.

§ 52. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

белгілері бойынша азаматтық қоғам объектілерін қалай ажыратуға болатынын, заттар жіктелімі негізінде қандай критерийлер жатқанын білеміз.

Жіктеу дегеніміз – мәмілелер жасалатын заттарды реттеу. Нәтижесінде белгілі бір құқықтық режим қамтамасыз етіледі (9-сызбанұсқа).

9-сызбанұсқа

Азаматтық құқықтағы зат түрлері

еркін айналымдағы заттар

шектеулі айналымдағы заттар

айналымнан алынған заттар

Айналымқабілетті зат түрлері

Еркін айналымдағы заттарға пеліктен шығарылатын, әмбебап мұра тәртібімен (қалам, велосипед, мұрагерлік, заңды тұлғаны қайта ұйымдастыру) бір адамнан екіншісіне ауысатын барлық заттар жатады. Егер заңнамада тікелей бекітілмеген болса, заттар айналымға қабілетті

деп танылады. Осы санаттағы заттарға қатысты тыйым салулар немесе шектеулер болмауы керек. Алайда, егер оларға заңмен шектеу қойылса, оның еркін айналымына кедергі келтірсе, аталып өткен кез келген заттар айналым қабілеттілігі шектелген санатқа өтуі мүмкін.

Тірек сөздер

- заттар
- азаматтық құқық
- объект
- меншік
- құпия

Шектеулі айналымдағы заттарға айналымның белгілі бір қатысушыларына ғана қатысты заттар жатады. Тіісінше бұл заттардың айналыста болуы үшін арнайы рұқсат беріледі.

Тауарлар айналымы бойынша шектеулер заңмен белгіленеді.

Мысалы, азамат қару, газ тапаншасын алу үшін тұрғылықты жеріндегі Ішкі істер органынан рұқсат алуы қажет. Себебі қарудың бұл түрі шектеулі айналымдағы затқа жатады.

Айналымнан алынып тасталған заттар – айналымға жіберілмейтін заттар. Негізінен, бұл заттар тек мемлекеттің меншігі болып саналады және басқа субъектілер оны иеліктен шығара алмайды. Мұндай заттарды сатып алуға, сатуға, сыйға беруге, сақтауға, жалға беруге және т.б. болмайды. Айналым қабілеттілігі жоқ заттар заң актілерінде тікелей көрсетілуі тиіс.

Мысалы, жалпыға ортақ көлік жолдары.

Мысалы, айналымнан тәркіленген азаматтық қару-жарак, атыс қаруы, сондай-ақ оларға ұқсас пішіндегі басқа заттар жатады. Мұндай объектілер жекетұлғалардан табылғанда, олар тәркіленеді.

Жылжымайтын және жылжымалы заттар

Жылжымайтын заттар – жер; ғимараттар; құрылыстар; көпжылдық екпелер және жермен тығыз байланысты өзге де заттар, яғни оларға орасан зор зиян келтірмей ауыстыру мүмкін емес объектілер; кәсіпорындар. Осының бәрі жермен тығыз байланысты, яғни оларды шығынсыз ауыстыру мүмкін емес заттар.

Кондоминиум объектісінің бір бөлігі болып табылатын пәтерлер мен басқа да тұрғын үй-жайлар, сондай-ақ тұрғын емес үй-жайлар, егер олар жеке (бөлек) меншікте болса, жылжымайтын заттың дербес формалары (түрлері) болып танылады.

Жылжымайтын затқа мемлекеттік тіркеуге жататын әуе және теңіз кемелері, ішкі жүзу кемелері, өзен-теңіз кемелері, ғарыш объектілері және магистральдық құбырлардың сызықтық бөлігі кіреді.

Жылжымалы заттар жылжымайтын мүлікке жатпайды, оның ішінде ақша және бағалы қағаздар жылжымалы мүлік деп танылады. Жылжымалы мүлікке құқықпен тіркеу талап етілмейді.

Жылжымайтын және жылжымалы мүліктің құқықтық режімі әртүрлі. Жылжымайтын мүлік құқығы үшін олардың туындауына,

Жылжымайтын заттар

Жылжымалы заттар

Тұтынылатын заттар

Тұтынылмайтын заттар

болуына, берілуіне және тоқтатылуына қатысты қатаң ережелер белгіленген. Бұл жылжымайтын мүліктің үлкен қоғамдық мәні мен бағасы бар екендігімен түсіндіріледі. Мәселен, жылжымайтын мүлік бойынша мәмілелер жазбаша, кейде нотариалды түрде жасалады. Жылжымайтын мүлік құқығы, олардың пайда болуы, берілуі және тоқтатылуы мемлекеттік тіркеуге жатады.

Жылжымайтын мүлікке құқықтар мемлекеттік тіркеуге жатады. Олар:

— меншік құқығы, шаруашылық жүргізу құқығы;

— жедел басқару құқығы,

— жер пайдалану құқығы және бір жылдан астам мерзімге пайдаланудың басқа да құқықтары;

— жылжымайтын мүлік кепілі;

— жылжымайтын мүлікті жалдау;

— сенімгерлікпен басқару құқығы.

Осы құқықтардың барлығы мемлекеттік тіркеу сәтінен бастап туындайды.

Тұтынылатын және тұтынылмайтын заттар

Тұтынылатын заттар – пайдалану кезінде пайдалы қасиеттерін толықтай немесе ішінара жоғалтатын немесе басқа заттарға (тамақ, құрылыс материалдары және т.б.) айналатын заттар.

Тұтынылмайтын заттар деп қолданған кезде ұзақ уақыт бойы (ғимараттар, жабдықтар және т.б.) бірте-бірте амортизацияланатын заттарды атайды.

Бөлінбейтін заттар

Бөлінетін және бөлінбейтін заттар

Бөлінбейтін зат – функцияларын өзгертпесе бөлуге болмайтын немесе заң шығару актісінің ұйғарым күші бойынша бөлінуге жатпайтын зат. Бұл – қолданылу мақсатын өзгертуге болмайтын (мысалы, сурет, кітап және т.б.) заттар. Оларды ақшалай немесе басқа өтемақы төлеген меншік иелерінің біріне ауыстыруға болады. Сондай-ақ сатудан алынған соманы меншік иелерінің арасында бөлуге болады.

Назар аударайық!

Мысалы, Азаматтық кодекстің 59-бабы жерді бөлуге мүмкіндік бермейді және оны бөлінбейтін деп санайды. Оны бөлуге және одан жер үлесін бөліп алуға жол берілмейді. Егер үлестік және ортақ меншіктен оның бір мүшесі өз үлесін бөліп алғысы келсе, оған өз үлесінің ақысы төленуі керек. Бұл ақыны ортақ меншіктің басқа мүшесі төлейді. Сондай-ақ, ол өз үлесін басқа тұлғаға сата алады.

Бөлінетін затты қолданылу мақсатын өзгертпестен бөлуге болады (мысалы, астық, көмір, ақша және т.б.).

Мысалы, себеттегі жеміс бөлінетін нәрсе, ал мотоцикл немесе автокөлік бөлінбейтін заттар болып табылады. Қаптағы картопты бөлу өзінің шаруашылық мүддесін өзгертпейді, бірақ мотоцикл немесе автокөлікті физикалық түрде бөліктерге бөлшектеу мүмкін болса да, мұндай бөлшектеу олардың мақсатына сәйкес қолдануды жокқа шығарады.

Бөлінетін заттар

Қызықты дерек!

Бөлінетін және бөлінбейтін мүлік ұғымдары – салыстырмалы ұғымдар. Мысалы, жер телімі бөлінбейтін және бөлінетін мүлік болуы мүмкін. Қолданылу мақсатын өзгертпей, өрт, санитарлық, экологиялық және басқа да ережелерді бұзбай, оны бөліктерге бөлуге болады. Олардың әрқайсысы бөлінгеннен кейін тәуелсіз жер телімін қалыптастырады. Бөлінетін белгілері жоқ басқа жер телімдері бөлінбейтін деп танылады.

Ең басты және оған тиесілі зат

Олардың біреуі (тиесілі) екіншісіне (ең бастысы) қызмет ету үшін бірыңғай шаруашылық мақсатта байланысуы мүмкін.

Осылайша тиесілі зат – басқа, негізгі затқа қызмет көрсетуге арналған, онымен ортақ мақсат арқылы байланысқан (мысалы, пештер мен қайықтар, станоктар, теледидар және басқару пульті) заттар.

Әдетте, тиесілі зат басты затпен бірге қолданылады.

Компьютердің монитормен пернетақтасы

Компьютердің тышқаны

Ең басты және оған тиесілі зат

Қарапайым және күрделі заттар

Қарапайым зат – бір элементтен тұратын зат. Мысалы, орындықтар, жиһаз т.б.

Күрделі зат бірнеше тәуелсіз заттардан құралады.

Күрделі заттың мынадай ерекшеліктері бар:

1) әртүрлі заттарды қамтиды, олар бір-бірінен қасиеттері арқылы ерекшеленеді;

2) заттар мақсатына қарай біртұтас жүйені құрайды;

3) олардың қолданылу мақсаты күрделі заттарды біртұтас жүйеге біріктірген заттар арқылы анықталады.

Күрделі заттардағы түрлі нәрселердің саны екіден кем болмауы керек.

Мысалы, қосарлы заттар (жұп аяқкіім, жұп коньки, жұп қолғап және т.б.). Күрделі заттарға заттардың екіден көп мөлшерінен тұратын заттар жатады, мысалы, заң объектісі ретіндегі кәсіпорын, шкафтардан, үстел мен орындықтардан тұратын асүй ғарнипуры т.б.

Жанды және жансыз заттар

Жанды заттар – жануарлар мен құстар т.б. тіршілік иелері.

Жансыз заттар – басқа заттардың барлығы.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде көзделген азаматтық құқық объектілеріне жататындар: *жемістер, өнімдер мен табыс.*

Глоссарий

- **Мемлекеттік тіркеу** – жылжымайтын мүлікке және оған теңестірілген мүлікке ауыртпалық пен құқықты есепке алу рәсімі, оны тіркеу органы жүргізеді.

Мүлікті (жемістерді, өнімдерді, табысты) пайдалану нәтижесінде алынған табыс осы мүлікті заңды түрде пайдаланатын адамға тиесілі.

Мысалы, егістіктен алынған астық өнімі осы жер телімінің иесіне тиесілі.

Басқа да талаптар заңда немесе шарттың талаптарында көзделуі мүмкін.

Мысалы, егер жер телімі сол жер телімінің иесінен жалға алынса, алынған астық жалға алушыға тиесілі болады.

Зияткерлік меншік

Заңға сәйкес, азамат немесе заңды тұлға зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелеріне құқылы.

Сондай-ақ оларға заңды тұлғаның даралану құралы тиесілі (брэнд, тауар белгісі және т.б.).

Интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижелерін және даралану құралдарын пайдалануды үшінші тарап құқық иесінің келісімімен ғана жүзеге асыра алады.

Қызмет көрсету және коммерциялық құпия

Заң ресми немесе коммерциялық құпия туралы ақпаратты қорғайды. Үшінші тұлғаға белгісіз, нақты немесе әлеуетті коммерциялық құндылығы бар ақпаратқа еркін қол жеткізу мүмкін емес. Ақпараттың иесі оның құпиялығын қорғау жөніндегі шараларды қолдануға құқылы.

Еңбек немесе азаматтық-құқықтық шартқа қайшы келетініне қарамастан, қызметтік немесе коммерциялық құпияны жариялап қойса, тұлға келтірген зияны үшін жауап береді.

Ақша

Қазақстан Республикасындағы ақша бірлігі – теңге.

Теңге – Қазақстан Республикасының барлық аумағында жалпы құны бойынша қабылдауға міндетті болып табылатын заңды төлем құралы.

Қазақстан Республикасының аумағында төлемдер ақшалай және қолма-қол ақшасыз төлемдер түрінде жүзеге асырылады.

Банкнот пен монета түріндегі ақша белгілерін, яғни айналымдағы қолма-қол ақшаны шығаруды Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі жүзеге асырады.

Материалдық әлемнің заттары ретіндегі ақша – жалпы белгілермен анықталған заттар, бұл ретте ақша белгілері (банкноттар мен монеталар) түріндегі қолма-қол ақша ойға алынып тұр.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Айналым қабілеттілігі бойынша заттардың қандай түрін білесіңдер?
2. Жылжымалы және жылжымайтын, тұтынылатын және тұтынылмайтын заттар дегеніміз не?
3. Басты зат пен тиесілі зат арасында байланыс бар ма? Қарапайым зат пен күрделі заттың қандай айырмашылығы бар?

1-деңгейлі тапсырма. «Азаматтық құқық бойынша заттардың жіктелуі» тақырыбына таныстырылым дайындаңдар.

Зияткерлік меншік эмблемасы

Зияткерлік меншік белгілері

§53. ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бүгін сабақта:

жеке мүлiктiк емес құқық туралы, қарастырылатын құқықтың ерекшелiктерi туралы бiлемiз.

Тiрек сөздер

- авторлық
- абырой
- денсаулық
- есiм
- туынды
- жеке құқығы
- ажырағысыз
- ар-намыс

Азаматтық құқықты жеке мүлiктiк емес құқық объектiсi ретiнде жан-жақты қарастырайық (10-сызбанұсқа).

Жеке мүлiктiк емес құқықтар:

— жеке, өйткенi олар жекетұлғаға (адамға) тиесiлi;

— ерекше, яғни дүнге келгеннен бастап жекетұлғаға тиесiлi;

— ажырағысыз, яғни заңда белгiленген жағдайларды қоспағанда, оларды басқа тұлғаға беруге болмайды.

Назар аударайық!

Заңды тұлғаларға тән игiлiктер ғана, мысалы, компания атауы, тауар белгiсi, заң бойынша басқа заңды тұлғаға берiлуi мүмкiн.

10-сызбанұсқа

Жеке мүлiктiк емес құқықтар адамның еркiндiгi, теңдiгi, қол сұғылмауы сияқты ұғымдармен сипатталады. Француз буржуазиялық революциясының ұранын еске түсiрейiк: бостандық, теңдiк және бауырластық.

Дәл сол кезде, адамзат өзiнiң табиғи құқықтарына – өмiр сүру құқығына, жүрiп-тұру еркiндiгiне, барлық заңдардың теңдiгiне, өз атын, ар-намысы мен қадiр-қасиетiн қорғауға назар аударды. Бұл құқықтар әлемнiң барлық дерлiк елдерiнiң заңнамасында бекiтiлген.

Осылайша, Қазақстан Республикасының Конституциясында әр адамның өмiрге, жекебасының еркiндiгiне құқығы, адамның қадiр-қасиетiне қол сұғылмауы және т.б. бекiтiлдi.

Жеке мүліктік емес құқықтар *абсолюттік сипатта* және адамға мынадай құқық береді:

— барлық адамдарға қатысты құқықтарды бұзудан бас тартуды талап ету (тұлғалардың белгісіз саны);

— егер оны біреу бұзған болса, өз құқығын заң бойынша қорғау.

Конституциялық құрылым мен халықтың мүдделерін қорғау қажет болған жағдайда ғана адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары заңмен шектелуі мүмкін. Мысалы, егер адам қылмыс жасаған болса, құқық қорғау органдары оны тұтқындап, жүріп-тұру еркіндігін шектейді (11-сызбанұсқа).

Глоссарий

• **Жеке мүліктік емес құқықтар** – мүліктік құқықтарымен қатар жүретін азаматтық құқықтардың бір түрі. Олар мүліктік емес деп аталады, себебі олар материалдық емес игіліктерден пайда болады, онда экономикалық мазмұн болмайды (олардың бағасы жоқ). Азаматтық құқық нормаларымен реттеледі.

11-сызбанұсқа

Жеке мүліктік емес құқықтар:

1) абсолютті, яғни нақты құқық берілген тұлғаға өзінің жеке мүліктік емес құқықтарын бұзудан аулақ болуға міндеттенген белгісіз тұлғалар тобы қарсы тұрады;

2) ажырағысыз, яғни қарастырылып жатқан құқықты бір субъектіден екіншісіне көшіру заңмен алынып тасталады.

Осылайша Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 116-бабында: «Жеке мүліктік емес тауарлар мен құқықтар заң актілерінде белгіленген жағдайларды қоспағанда, кез келген басқа жолмен бөлінбейді және берілмейді» делінген. Тек заңды тұлғаға тән игіліктер ғана, мысалы компания атауы, сауда белгісі және басқалар ерекше жағдайларға жатқызылады. Олар басқа заңды тұлғаға берілуі мүмкін;

3) мүліктік мазмұннан айырылады, яғни мүліктік емес жеке сипатқа не;

4) азаматтың немесе заңды тұлғаның жекебасымен тығыз байланысты. Бұл игіліктердің кейбіреуі азаматтың дүниеге келуімен туындайды және оның қайтыс болуымен аяқталады;

5) олар осы игіліктердің несінен ажырамайды. Нақты жеке немесе заңды тұлғаға нақты мүліктік емес жеке құқықтар (өз есімінің болуына, ар-намысы мен қадір-қасиетіне және т.б.) тиесілі дегенді білдіреді;

6) кез келген азаматтық-құқықтық мәміленің мәні бола алмайды. Өйткені өмір, денсаулық, атак, ар-намыс, құндылық – тауар емес (12-сызбанұсқа).

12-сызбанұсқа

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Жеке мүліктік емес құқық деген не?
2. Жеке мүліктік емес құқықтардың ерекшелігі неде? Түсіндіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Үш топқа бөлініп, жеке мүліктік емес құқықтардың ерекшелігі туралы бір-біріңе түсіндіріңдер. Жеке мүліктік емес құқықтар неліктен абсолюттік сипатта болады? Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Адамның ар-намысы мен қадір-қасиеті, оның жеке өміріне қолсұғылмаушылық» тақырыбында пікірталас жүргізіңдер. Адамның жеке өмірге деген құқығын шектеуге бола ма?

§ 54. «ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТАР» ТҮСІНГІ МЕН ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОРҒАУ ТӘСІЛДЕРІ

Бүгін сабақта:

жеке мүліктік емес құқықтардың түрлерін қарастырамыз; нақты мысалдар келтіріп, осы құқықтарды қорғау тәсілдерімен танысамыз.

Адам құқықтары мен қадір-қасиетін қорғау БҰҰ Жарғысында бекітілген. Бұдан кейін 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған

Адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей Декларацияда, Адам құқықтары жөніндегі кейінгі халықаралық келісімдерде құқықтар мен бостандықты қорғаудың ауқымы едәуір кеңейтілді.

Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтары Конституцияға сәйкес танылады және кепілдендіріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әрбір адамға дүниеге келген кезден бастап тиесілі, абсолютті және ажырағысыз деп танылады. Заңдардың және өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұнын анықтайды.

Құқықтық мемлекет қалыптастыру тек азаматтың мемлекет алдындағы жауаптылығын ғана емес, азаматтың алдындағы мемлекеттің жауаптылығын да күшейтуді білдіреді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында адам мен азаматтың ажырамайтын құқықтарына арналған арнайы II бөлім бар. Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтардың ең маңызды жеке құқықтары мен бостандықтарын атап көрсетеді, олардың жүзеге асуына және қорғалуына кепілдік береді. Бұл – өмір сүру; денсаулықты қорғау; жеке өмірін, жеке және отбасылық құпияларын, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау; үйге қолсұғылмаушылық; ар-ұждан бостандығын, еңбек еркіндігі құқығын қорғау және т.б.

Конституциялық құрылымды, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен адамгершілігін қорғау мақсатында ғана адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары тек заңмен шектелуі мүмкін.

Азаматтардың мүлктік емес жеке құқықтарын Конституцияға бекіту арқылы, мемлекет олардың құқықтық реттеуін кешенді түрде, яғни түрлі құқық салаларының нормалары арқылы қамтамасыз етеді.

Осылайша, азаматтардың жеке мүлктік емес құқықтарын қорғау функциясы, азаматтықпен қатар әкімшілік, отбасылық, еңбек және т.б. құқық салаларымен жүзеге асырылады (13-сызбанұсқа).

13-сызбанұсқа

Мүлктік емес құқық түрлері

Мүлік құқығымен байланысты. Мұндай түр мүлік құқығы туындауының негізі ретінде әрекет етуі мүмкін. Мысалы, музыкалық туынды авторының авторлық сыйақы алуға құқығы бар.

Мүлктік құқықтармен байланысты емес. Мысалы, азаматтардың ажырамайтын құқықтары мен бостандықтары, сондай-ақ басқа да материалдық емес игіліктері (өмір сүру, есімінің болуы, жеке келбеті, ар-намысы мен қадір-қасиеті құқығы және т.б.).

Осылайша, егер мүліктікпен байланысы жоқ жеке мүліктік емес қатынастар жеке отбасылық, еңбек, әкімшілік және басқа да құқық салалары нормаларымен реттелсе, онда олар азаматтық құқық пәніне енгізілмейді. Барлық басқа жағдайларда олар азаматтық құқық нормаларымен реттеледі.

Жеке мүліктік емес құқықтардың мақсаттары:

- азаматтың жеке игілігін қамтамасыз етуге бағытталған (өмір сүру мен денсаулық құқығы, қоршаған ортаның қолайлылығы құқығы және т.б.);

- жекетұлғаның даралануына ықпал ету (есім алу құқығы, ар-намысын, қадір-қасиеті мен іскерлік беделін қорғау құқығы және т.б.);

- азаматтардың жеке қолсұғылмаушылығын қамтамасыз ету (жеке-басына қолсұғылмаушылық құқығы);

- жеке өмірге қол сұғылмауын қамтамасыз ету, атап айтқанда, үйге, жеке өмір құпияларына қолсұғылмаушылық.

Жеке мүліктік емес құқықтар объектісі материалдық емес игіліктер болып табылады. Осы игіліктерге өмірі мен денсаулығы, абыройы, ар-намысы мен қадір-қасиеті, адамның жеке өміріне қол сұғылмауы, жүріп-тұру еркіндігі, авторлық және басқа да құқығы жатады.

Көрсетілген материалдық емес тауарлар мен жеке мүліктік емес құқықтардың ортақ белгілері бар. Бұл белгілер материалдық құқықтардан ерекшеленеді. Олардың негізгі ерекшелігі – мүліктік мазмұнның толық болмауы. Оларды ақшамен есептеуге болмайды. Жеке мүліктік емес құқықтар оны тасымалдаушы тұлғамен тікелей байланысты, оларды басқа біреуге беруге болмайды.

Бұл құқықтардың пайда болуы мен аяқталуының ерекшелігі бар.

Мысалы, жақсы есімге ие болу дүниеге келген сәттен бастап пайда болады. Авторлық құқықтар кітаптың бірегей нөмірін (ISBN) алған сәттен бастап пайда болады.

Глоссарий

• **Жеке мүліктік емес құқықтар** – мүліктік емес сипаттағы игіліктерге деген құқық. Аталған құқықтың экономикалық мазмұны жоқ және ол бостандықпен игілік иесінен бөлінбейді. Оларды қолданыстағы заң қорғайды және реттейді.

Жеке мүліктік емес құқықтар тұлғаның қайтыс болған кезінде немесе белгілі бір заңмен және мәміле шарттары бойынша тоқтатылады. Жеке мүліктік емес құқықтарды қорғауды азаматтық іс жүргізу заңнамасында көзделген сот тәртібімен жүзеге асырады.

Қорғауға сұраныс берген адам өзінің жеке мүліктік емес құқықтарын бұзу фактісін дәлелдеуі тиіс.

Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік беделді қорғау

Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік бедел – әрбір азаматқа, әрбір ұйымға тиесілі

маңызды рухани, материалдық емес игіліктер. Ар-намыс пен қадір-қасиет құқығы, қолданыстағы заңнамада осы құқықты қорғау конституциялық қағидат мәртебесіне көтерілді. Конституцияда әрбір адам өзінің «ар-намысы мен қадір-қасиетін» қорғауға құқылы екені белгіленген.

Адамның қадір-қасиеті мемлекет тарапынан қорғалады. Ештеңе де кемсітушілікке негіз бола алмайды. Азамат өзінің ар-намысын, қадір-қасиетін немесе іскерлік беделін түсіретін ақпаратты сот тәртібімен жоққа шығаруды талап етуге құқылы. Егер азаматтың немесе заңды тұлғаның ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін ақпарат бұқаралық ақпарат құралдарында таралса, оны дәл сол бұқаралық ақпарат құралдарынан тегін түрде жоққа шығаруға болады.

Жеке өмірдегі құпияны сақтау құқығы. Азаматтардың жеке өмір ортасы – тек өзіне қатысты жеке қарым-қатынас аумағы, яғни жеке азаматқа немесе оның отбасы мүшелеріне қатысты болады. Бұл – қатынастардың нәзік және жауапты саласы. Әрбір адам мен отбасында өздеріне қатысты сәттер, мән-жайлар болады. Ақпараттың кез келген ағымы ешкімге олардың қадір-қасиетін қорлауға негіз бермейді, оның таралуына рұқсат жоқ.

Азамат өзінің жеке өмірінің құпияларын күзетуге, соның ішінде хат алысу, телефонмен сөйлесуді, жазбаларды, жыныстық өмірін, бала асырап алуын, туылуын, дәрігерлік, адвокаттық құпияларды және банкке салым салу құпияларын қорғауға құқылы.

Жеке өмір құпияларын жариялау тек заңда белгіленген жағдайларда ғана мүмкін болады.

Күнделіктерді, жазбаларды, ескертулерді және басқа да құжаттарды олардың авторының рұқсатымен, ал хаттарды жазған адам мен алған адамның келісімімен ғана басып шығаруға жол беріледі. Олардың біреуі қайтыс болған жағдайда, бұл құжаттар жұбайы мен баласының келісімімен жариялануы мүмкін.

Өз бейнесіне құқық. Кез келген адамның суреттік бейнесін оның келісімінсіз және қайтыс болған жағдайда мұрагерлерінің келісімінсіз пайдалануға ешкімнің құқығы жоқ. Басқа адам бейнеленген көрнекі туындыларды (суретті, фотографияны, фильмді және басқаларды) жариялау, көбейту және тарату тек бейнеленген адамның келісімімен ғана және қайтыс болғаннан кейін оның балалары мен аман қалған жұбайының келісімімен рұқсат етіледі. Егер заңнамалық актілермен бекітілсе немесе бейнеленген адамға ақша төлесе, келісім талап етілмейді.

Үйге қолсұғылмаушылық құқығы. Бұл материалдық емес игілік Қазақстан Республикасы Конституциясының баптарымен реттеледі, ол онда тұратын адамдардың еркіне қарсы үйге кіруге тыйым салуды білдіреді. Ерекше жағдайларда – сот шешімі негізінде ену мүмкін

болады. Үйге қолсұғылмаушылық құқығы жалға алу келісімімен, меншік құқығының әрекет ету күшіне ие болғанда және т.б. байланысты туындайды. Үйге қолсұғылмаушылық құқығының субъектілері жалға алушы, үйдің (пәтердің) иесі және онымен бірге тұратын отбасы мүшелері болады. Басқа біреудің үйінің қолсұғылмаушылық құқығын құрметтеу міндеті барлық азаматтарға жүктелген.

Жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау әдістері (14-сызбанұсқа).

Осы құқықтарды қорғаудың кез келген әдісінің мақсаты ажырамайтын құқықтар мен бостандықтарды, сондай-ақ жеке адамның материалдық емес құқықтарын қорғау болып табылады. Материалдық емес игіліктер қолданыстағы заңнамамен қорғалған.

14-сызбанұсқа

Адам туралы шындыққа жанаспайтын теріс ақпаратты жоққа шығару сол жалған ақпарат таратылған БАҚ құралына жариялану керек.

Моральдық шығын үшін төленетін өтемақының көлемін іске қатысты жағдайдың туындауына байланысты сот анықтайды. Сонымен қатар заңбұзушының кінәсінің деңгейі де, жәбір көруші тұлғаға келтірілген адамгершілік және дене азабының деңгейі де есепке алынады.

Сонымен жеке мүліктік емес құқықтарды қорғауды сот жүзеге асырады. Жеке мүліктік емес құқықтар заң бұзған адамның кінәсіне қарамастан, қорғауға жатады. Қорғауға сұраныс берген адам өзінің жеке мүліктік емес құқықтарын бұзу фактісін дәлелдеуі тиіс.

Мүліктік емес құқығы бұзылған тұлға өз қалауы бойынша бүлдірушіден бүлінген затын жөндеп беруін талап ете алады немесе жөндеу жұмыстарын бүлдірушінің есебінен өздігінен жүргізеді, болмаса бұл жұмысты үшінші біреуге табыстай алады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Жеке мүліктік емес құқықтардың қандай тәсілдерін білесіңдер?
2. Жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау тәсілдерін атап шығыңдар.

3. Жекетұлғаның моральдық шығынды өтетуге құқығы бар ма?
4. Жеке мүліктік емес құқықты кім қорғайды?
5. Қорғау туралы талап қойған тұлға өзінің жеке мүліктік емес құқығының бұзылу фактісін дәлелдеуі қажет пе?
6. Мүліктік емес құқығы бұзылған тұлға заңбұзушылық салдарын жоюды өздігінен талап ете ала ма? Неліктен?

1-деңгейлі тапсырма. «Жеке мүліктік емес құқық түрлері» тақырыбына таныстырылым дайындаңдар. Әрқайсысының мазмұнын ашыңдар. ҚР АҚ-н пайдаланыңдар (143—146-баптар).

2-деңгейлі тапсырма. «Іскерлік абырой-беделді, ар-намысты қорғау» тақырыбына таныстырылым дайында. ҚР ҚК-н, қосымша материалдарды пайдалан.

3-деңгейлі тапсырма. «Жеке өмір құпиясын сақтау қалай қорғалады?» тақырыбына зерттеу жүргіз. «Жеке өмір дегеніміз не?» деген сұраққа жауап ізде. Құпия деген не?

§ 55. МӘМІЛЕ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Бүгін сабақта:

мәміле дегеннің не екенін білеміз; мәміле мен келісімшарт ұғымдарының аражігін ажыратамыз; мәміленің белгілерін анықтай аламыз.

Заңды фактілердің негізгі түрлері мәмілелер болып табылады. Сонымен қатар азаматтық айналым саласында үздіксіз қарым-қатынас жасауды және оларды үздіксіз дамыуды өз кезегінде мәміле қамтамасыз етеді.

Мәмілелерді азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері деп таниды. Демек, мәміле субъектілердің мақсатқа бағытталған әрекеттері болып танылады. Олардың тікелей мақсаты – азаматтық құқықтарын немесе міндеттерін қалыптастыру (мысалы, мүлікті сыйға тарту сыйлаушының затқа меншік құқығы алушыға өтуіне тікелей бағытталған), осындай құқықтар мен міндеттер өзгерісі (мысалы, тараптар жалға алған мүлікті қайтаруды кейінге қалдыруға келісті) немесе олардың тоқтатылуы (несие беруші борышқорды берешекті өтеуден босатады).

Мәміле құқықтық салдарына мақсатты түрде бағытталуымен мінез-құлық актілерінен ерекшеленеді. Заңды нәтижеге қол жеткізуге бағытталған іс-әрекеттер басқа нәтижелерге, заң бойынша азаматтық құқықтар мен міндеттердің пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына алып келеді.

Мысалы, азамат өзінің тұрақты тұрғылықты жерінен басқа қалада тұратын науқас анасына көшті. Сонда тұрып, бұрынғы тұрғылықты жеріне оралмауды

Тірек сөздер

- мәміле
- келісімшарт
- белгілер

ұйғарды. Анасына кетіп бара жатқанда, азамат өзінің тұрған үйінен, мемлекеттік пәтер құқығынан бас тартуды ойлаған жоқ. Бірақ, осындай жағдайды қарастыратын заңның талаптарын ескере отырып, азамат пәтер құқығын жоғалтады.

Мәміле – заңды, рұқсат етілген, көп реттерде заң қолдап отыратын іс-әрекет. Күнделікті өмірде «мәміле» термині қоғамның кейде теріс бағалайтын әрекеті деп те аталады. Бұл қолданыс оның заңды мәнімен сәйкес келмейді.

Мәміле заңдылық белгілері бойынша мақсатты бағытталған құқыққа жат әрекеттерден, яғни басқа адамдарға зиян келтіретін әрекеттерден ерекшеленеді. Сондай-ақ мұндай іс-әрекеттер келтірілген шығынды өтеу қажеттілігіне байланысты азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді тудырады, бірақ олар мәміледен емес, зиян келтіру фактісінен, жаза-лаудан туындайды.

Мәміленің қажетті сапасы ретінде әрекет заңдылығы мәмілелердің барлық түрлерінің заңмен қарастырылуын талап етпейді. Керісінше, заңмен қарастырылмаған мәмілелер болуы мүмкін. Олар заңға қайшы келмеуі, тыйым салуларды бұзбауы тиіс (Азаматтық кодекстің 7-бабы). Заң, мысалы, демеуші мен оған көмектесетін адамдар арасындағы шарттық қатынастарды реттемейді, бірақ мұндай шарт толықтай болуы мүмкін. Бұдан басқа, Азаматтық кодекс (381-бап) заңда көзделген әртүрлі келісімшарттардың элементтерін қамтитын аралас келісімшарттарды жасауға мүмкіндік береді. Осындай типтік келісім инвестициялық келісім (47-тарау, 917—952-баптар) болып табылады.

Мәмілелер – саналы түрде жасалатын әрекеттер, бұл мәмілелерде әрекет етуші тұлғалардың еркі байқалады. Бұл мәмілені жасаған тұлға еркінің ішкі мазмұнын (оның нақты ниеті) және сыртқы көрінісін (айтқан немесе қағазға жазған сөздері, ым-ишарасы, неғұрлым күрделі іс-әрекеттер) ажырата білу қажет (15-сызбанұсқа).

15-сызбанұсқа

Себебі ерік-жігердің шынайы ұмтылысы адамның айтқаны немесе бетінің қимылы арқылы бағалануы мүмкін, оның сыртқы еркі ішкі мазмұнына сәйкес келеді деп болжануда.

Алайда адамның нақты ниеті мен оның еркінің сыртқы көрінісі арасында сәйкессіздік дәлелденген жағдайларда (мысалы, сатып алушы сатушының тілін түсінбей, сатып алатын заттың бағасын шатастыруы мүмкін), нақты ерік әрекетіне мән беріледі.

Мәміле әрдайым ерікті білдіру болғандықтан, оларды заң еркіне заңдық маңыз беретін тұлғалар ғана жүзеге асыра алады. Демек, әрекетке қабілетсіз азаматтар мәміле жасай алмайды, ал әрекетқабілеттілігі шектеулі адамдар заңмен рұқсат етілген мәмілелер жасауға ғана құқылы (ҚР-ның Азаматтық кодексінің 22 және 23-баптарын қараңдар).

Осылайша мәмілені жасайтын субъектілердің мақсаты әрқашан құқықтық сипатта болады – меншік құқығы, белгілі бір нәрсені пайдалану құқығы және т.б.

Мәміленің негізі заңды болуы және орындалуы тиіс.

Әрбір келісімшарт – мәміле, бірақ әр мәміле келісімшарт емес. Күнделікті және тіпті ресми тәжірибеде келісімшарт терминдермен де белгіленеді, мысалы, келісімшарт, тараптардың келісімі. Бірақ бұның барлығы – келісімшарттар. Келісімшарттар мәмілелер санының басым бөлігін құрайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мәміле дегеніміз не?
2. Мәміле белгілерін атаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. «Мәміленің ерекшелігі – оның қатысушылары келісім жасауға ерікті». Аталған сөйлемді қалай түсінесіңдер? Мағынасын ашыңдар. Мәміле жасау барысында «ерік» ұғымының қандай маңызы бар?

§ 56. МӘМІЛЕНІҢ НЫСАНЫ МЕН ШАРТТАРЫ

Бүгін сабақта:

мәміленің нысанын анықтауды үйренеміз; мәміле қандай жағдайларда жарамды екендігін қарастырамыз.

Мәміле нысаны мәміленің жасалуына бағытталған ерік білдіруді тіркеу әдісі болып табылады (16-сызбанұсқа).

Мәміленің жазбаша нысаны – кәсіпкерлік қызмет барысында жүзеге асырылатын мәміле. Мұндай мәміле оның мазмұнын білдіретін және мәміле жасайтын тұлғалар қол

Глоссарий

- **Мәміле** – азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері.

Тірек сөздер

- мәміле
- форма
- жағдай
- болмыс

Мәміле нысандары

Ауызша	
Жазбаша (қарапайым және нотариалды)	
Басқаша	

қоятын құжатты ресімдеу арқылы жасалуы тиіс. Әдетте, сомасы 100 АЕК-тен (ең төменгі есептік көрсеткіш) артқан мәмілелер үшін оның жазбаша болуы міндетті. Мысалы, екі фирма арасындағы компьютерлік жабдықты жеткізу туралы шарт.

Жазбаша нысаны мәміленің бар екенін және оның мазмұнын неғұрлым анық дәлелдейді. Бұл мәміле қатысушыларының мүдделерін неғұрлым сенімді қорғауды қамтамасыз ете алады.

Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында жасалған мәмілелер оны екі тараптың да немесе олардың біреуінің ғана жүзеге асыратынына қарамастан, жазбаша нысанда талап етіледі.

Қарапайым жазбаша мәміле – нотариалды куәландырусыз жүзеге асырылатын мәміле. Мысалы, компьютер сатып алу және сату туралы мәміле.

Нотариалды жазбаша мәміле – нотариалды куәландыру арқылы жасалған мәміле. Мысалы, ақша неснесіне арналған мәміле.

Кейбір жағдайларда, заң жасалатын мәмілелерді тіркеуді талап етеді. Тиісті құқықтар мен мәмілелерді тіркеу туралы ереже бойынша, заңнамада тіркелуді талап ететін мәміле тиісті органда тіркегеннен кейін ғана толық заңды болып табылады.

Тіркеу бірқатар мәселелерді шешеді:

- мәміле толығымен заңды болып табылады;
- тіркеу құжаты мәміле бойынша сатып алынған субъектінің құқықтарын сенімді түрде растайды;
- бірыңғай тіркеу жүйесі мәмілелердің толық есебін реттеуге мүмкіндік береді.

— егер заңмен тыйым салынбаса, тіркеу мүдделі тұлғаларға белгілі бір мәміле мен оған байланысты құқықтармен танысуға мүмкіндік береді. Бұл объектілердің құқықтары мен олардың ауыртпалықтары туралы ақпарат алу арқылы тіркеу объектілерінің иелерімен мәмілелер жасауға ниет білдірген адамдардың заңды мүдделерін қорғауды қамта-

масыз етеді. Мұнда жылжымайтын мүлікпен мәмілелерді тіркеу өте маңызды.

Мәмілелерді нотариалды куәландыру және оларды мемлекеттік тіркеу ұқсас рәсімдер болғанымен, бір-бірінен едәуір ерекшеленеді. Нотариаттық рәсімдеуге жататын барлық мәмілелер мемлекеттік тіркеуді қажет етпейді, мемлекеттік тіркеуге жататын мәмілелердің бәріне нотариалды куәландыру талап етілмейді. Мәмілелер мен тиісті құқықтарды тіркеу заң бойынша тіркеуді қажет ететін мәміле тиісті тіркеу органдарына тіркелгеннен кейін ғана толық заңды күшіне енеді.

Мәміленің ауызша нысаны – заң немесе тараптардың келісімі бойынша жазбаша не өзге де арнайы нысанды қажет етпейтін келісім. Мәмілелер ауызша болуы мүмкін. Тараптардың келісімі бойынша, жазбаша түрде жасалған шартты орындау үшін жасалған мәмілелер ауызша түрде жүзеге асырылуы мүмкін.

Мысалы, азық-түлік дүкенінде сатушы мен сатып алушы арасындағы сатып алу мен сату, метродағы белгі беру т.б.

Ауызша нысанда жасалған мәміленің сомасы заңмен белгіленбейді. Жазбаша келісім жасамай, миллиондаған теңгеге зат сатып алуға болады. Бірақ бұл жағдайда тараптар келісімге келіп, бір-біріне сол жерде затты беріп, сатып алу сомасын береді. Алайда сол нәрсе несие немесе алдын ала төлем арқылы сатылса, сатып алу-сату мәмілесі жазбаша түрде жасалуы тиіс.

Мәміленің жазбаша нысаны мәміленің шын мәнінде жасалғаны жөнінде және оның шарттары туралы дау туындаған кезде қатысушылардың жағдайын жеңілдетеді. Бұл міндеттемелер кез келген құқықтық құралдармен, соның ішінде куәлік берумен де дәлелденеді.

Біржалық мәмілелер – біржада айналымға жіберілген мүлік туралы біржадағы сатылым қатысушылары жасаған мәмілелер. Бұл мәмілелер Қазақстан Республикасының біржалар (тауар, қор және басқа) және біржалық сауда ережелеріне сәйкес жасалуы керек.

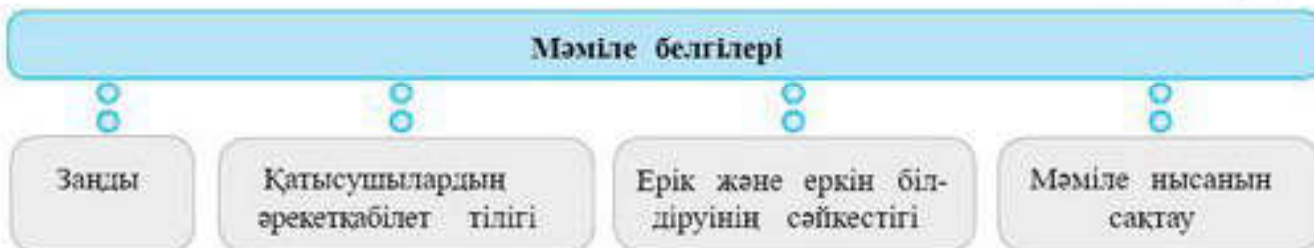
Мәмілелердің басқа нысандары деп конклюденттік әрекеттер және үндемей қалу жолын айтады.

Конклюденттік әрекет адамның нақты әрекеті кез келген адаммен заңды қарым-қатынас орнатудағы оның еркін білдіреді. Мысалы, метрода турникetterге билетті қолдану арқылы сіз тасымалдау келісімшартын жасастыңыз.

Үндемей қалу заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген ретте мәміле жасауға ерік білдіру деп танылады. Мысалы, үндемей қалу бойынша келісімшарт мерзімінің ұзартылуы (егер келісімшартта уақытты автоматты түрде созу көзделген болса).

Мәмілелердің жарамдылық шарттары. Мәміленің жарамдылық шарттары төрт топқа бөлінеді (17-сызбанұсқа).

17-сызбанұсқа

Мәміленің жарамдылық шарттарының бірінші тобын мәміле мазмұнына қатысты шарттар – **заңдылық** құрайды. Мәміле *заңға, заңға тәуелді актілерге* және кез келген басқа құқықтық нормаларға сәйкес болып, оларға қайшы келмеуі керек. ҚР Конституциясының 4-бабында Конституцияның ең жоғары заңды күші бар екендігі және Республиканың бүкіл аумағында тікелей әрекет ететіндігі айтылған.

Екінші топ мәміле қатысушыларының **әрекетқабілеттілігіне** байланысты шарттардан тұрады. Мәміле жарамды болу үшін оны құқыққабілетті тұлға жасауы керек. Мәмілеге қатысатын кез келген азамат әрекетке қабілетті болуы тиіс. Алайда мәміле қатысушылары әрекетқабілетсіз адамдар да болуы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл мәмілені олардың заңды өкілдері жүргізуі тиіс. Ішінара шектеулі және шектеулі әрекетқабілетті адамдар мәміле жасауда ата-аналарының немесе камқоршыларының келісімін алуы тиіс.

Үшінші топ мәміленің субъективті жағына қатысты **ерік пен еркін білдірудің сәйкестігі** шарттарынан тұрады. Соңғылар мәміленің мәні болып табылады. «Мен нені қалаймын?» деген сұраққа ерік жауап береді және «Ол үшін не істей аламын?», яғни еркін білдіру белгілі бір құқықтар мен міндеттерді білдіреді. Осылайша мәміле қатысушысы құқықтық нәтижеге қол жеткізуге үлкен ниет білдіреді.

Мәмілені жасаған адамдардың еркін білдіруі олардың шынайы еркіне сәйкес келуі керек. Ерікте кемістік болмауы керек.

Шарттың төртінші тобы **мәміленің нысанын сақтауға** қатысты. Келісім күшіне енеді және ол жасалған сәттен бастап тараптар үшін міндетті болып табылады. Яғни, заң бойынша мәміле жазбаша немесе ауызша түрде жасалуы мүмкін. Мәміленің жазбаша нысаны нотариалды бекітуді немесе мемлекеттік тіркеуді талап етеді.

Глоссарий

- **Биржа** – сатып алушылар мен сатушылар арасында жасалған мәмілелер. Іс жүзінде биржада тікелей сатушылар мен сатып алушылар жоқ, олардың қызметін бірінші және екінші делдал өкілдері жүзеге асырады.

Мысалы, мұраға қалдыру, сатып алу-сату, сыйға тарту мәмілелері нотариуста міндетті түрде бекітуге жатады. Пәтерді сатып алған және сатқан жағдайда, үй арнайы органдарда мемлекеттік тіркеуге жатады.

Сонымен мәміле нысандарының жазбаша, ауызша және басқа да түрлері болады. Мәміле жарамды деп танылатын жағдайлар: мәміле жасасудың заңды негіздері; тараптардың әрекетқабілеттілігі мен еркін білдіру еркіндігі; мәміле формаларын қатаң сақтау.

Бақылау сұрақтары

1. Мәміленің қандай нысандарын білесіңдер?
2. Мәміле жарамды деп танылуы үшін қандай жағдайлар қажет?

2-деңгейлі тапсырма. «Мәмілелердің түсініктемесі мен нысандары» тақырыбында көрсетілім жасаңдар. Оны талқылаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Азамат X, компьютер сату туралы хабарландыру жасады. Сатып алушы D, хабарландыру бойынша келгенде, азамат X, сатып алушыға әзілдегендігін айтты. Сатып алушы D, X-дан компьютерді тасымалдау үшін көлікті жалға алған шығындарын төлеуді талап етуге құқылы ма?

§ 57. МӘМІЛЕНІҢ ЖАРАМСЫЗДЫҒЫ

Бүгін сабақта:

мәміленің жарамсыздық жағдайларын қарастырамыз; мәмілелердің заңдық тұрғыдан ешбір мәні жоқ, даулы немесе даулы емес екендігін ажырата аламыз.

ҚР Азаматтық кодексіндегі мәмілелердің жарамсыздығына қатысты ережелер императивтік сипатқа ие. Бұл дегеніміз, оларды ешкім, ешқандай жолмен өзгерте алмайды деген сөз (1-кесте).

1-кесте

Мәміленің жарамсыз деп танылу негіздері	қажетті рұқсат алмай жасалғанда
	сот жарамсыз деп танығанда
	14 жасқа толмаған жасөспірімнің жасағаны
Даулы мәміле	14 жасқа толған, бірақ кәмелеттік жасқа жетпеген жасөспірімнің оның заңды өкілдерінің келісімінсіз жасаған мәмілесі
	ақыл-ойы төмен немесе жан ауруының салдарынан әрекетке қабілетсіз деп танылған тұлғалардың жасаған мәмілесі
	елеулі мәнге ие болатын жаңылыстың нәтижесінде жасалған мәмілені сот жарамсыз деп таныған жағдайда
	алааяқтық, зорлық-зомбылық, қатердің әсерімен жасалғанда

Тірек сөздер

- мәміле
- жарамсыздық
- шарт
- мәні жоқ
- талап қою мерзімі

Жарамсыз мәмілелер екі топқа бөлінеді:

1-топ – ешбір мәні жоқ мәмілелер;

2-топ – даулы мәмілелер.

Оны соттың жарамсыз деп танығанына және тараптарының қалауына карамастан, заңдық күші бастапқыдан жарамсыз болған мәміле *ешбір мәні жоқ мәміле* деп аталады.

Мысалы, пәтерді пәтер иесі жалға береді. Жалға беруші (пәтер иесі) жеке кәсібін тіркемеді және пәтерді жалға беруге патент ала алмады немесе пәтер жалғаудан түскен табыстан салық төлеу үшін Мемлекеттік кіріс департаментінде тіркелмеді. Осы ережелерді елемей, «Жалға беруші» «Жалға алушымен» келісімшартқа отырды. Бұл мәміле бастапқыда заңды түрде жарамсыз болатын.

Мәміленің мәнсіздігі туралы дау туындаған жағдайда, оның жарамсыздығын сот белгілейді.

Даулы мәміле дегеніміз:

- өзінің құқықтық қабілеті шегарасынан шығып кеткен ұйым жасаған;
- ауытқушылықтың әсерінен жасалған;
- сот шешімімен әрекетқабілеттілігі шектелген адамдар жасаған;
- зорлық, қауіп, алдау тәрізді ауыр ықпалдардың әсерімен, бір тарап агентінің басқа тараппен ойластырылған келісімі арқылы жасалған;
- өз іс-әрекеттерінің маңыздылығын түсінбейтін немесе оларды басқара алмайтын адамдар жасаған;
- өз өкілеттіктері шегарасынан тыс адам жасаған;
- 14 жастан 18 жасқа дейінгі балалар жасаған мәміле.

Мысалы, Р. деген 15 жастағы кәмелетке толмаған жасөспірім ірі мәміле жасады. Ата-анасы бұл келісімге рұқсатын бермеді. Заң бойынша заңбұзушылық бар, ал ата-аналар жасасқан келісімді жарамсыз деп тану туралы сотқа талап қоюға құқылы. Дегенмен олар мәміле жасасуды мақұлдай отырып, шағым жасамауға да құқылы. Мұндай сипаттағы мәміле даулы мәміле делініп, салыстырмалы түрде жарамсыз дегенді білдіреді.

Сондай-ақ жалған және қулықпен жасалған мәмілелер де бар.

Жалған мәміле – тиісті құқықтық салдар тудыру ниетінсіз, тек қана көз қылу үшін жасаған мәміле. Мүдделі тұлғаның шағымы бойынша, тиісті мемлекеттік органның немесе прокурордың талабы бойынша мұндай мәмілелер жарамсыз деп танылады.

Мысалы, азамат М. өз пәтерін Ш. деген туысына сату жолымен мүлкін жасырып қалуды көздеді. Ол үшін ақша алмай, мүлікті (пәтерді) қолдануды жалғастыра берді. Бұл жағдайда пәтерді сату мәмілесі жалған болады, өйткені азамат М. өз пәтерін сатуға шын мәнінде ниеттенген жоқ. Бұл жағдайда несие берушілер, сот орындаушылары мәмілені жарамсыз деп тану туралы сотқа талап қоюға құқылы. Сот көп жағдайда олардың жағына шығады.

Қулықпен жасалған мәміле – басқа мәмілені бұркемелеу үшін жасалған мәміле.

Тараптар шынымен жасауға ниеттенген мәмілеге қатысты ережелер қолданылады.

Мысалы, сатып алу-сату шартын жасамас бұрын, көлік жүргізуге сенімхат беру. Бұл мәміле автокөлікті сатуды жеңілдету үшін және арнайы орталықта автомобильді қайта тіркеуде мемлекеттік баж салығын үнемдеп төлеу үшін жасалады.

Мазмұны заң талаптарына сәйкес келмейтін мәміле, сондай-ақ жасалу мақсаты құқықтық тәртіп негіздеріне қайшы келетін мәміле даулы болып табылады және оны сот жарамсыз деп тануы мүмкін.

Заңсыздығы сот үкімімен (қаулысымен) анықталған, қылмыстық мақсатқа қол жеткізуге бағытталған мәміле мәңсіз болып табылады.

ҚР Заңын, заңды тұлғаның немесе оның күзіретті органдарының талаптарын бұзатын мәмілені әдейі жасаған адам, егер мұндай талап өзімшілдік немесе жауаптылықтан бас тарту ниетін білдірсе, мәмілені жарамсыз деп тануды талап ете алмайды.

Егер мәміле қатысушыларының біреуі оны міндеттеме орындаудан немесе үшінші тараптың не мемлекеттің алдындағы жауаптылықтан бас тарту ниетінде жасаса, ал екіншісі ол туралы білсе немесе білуі керек болса, мүдделі тұлға (мемлекет) мәмілені жарамсыз деп тануды талап етуге құқылы.

Мәмілені оның жарамсыз бөлігін қоспай-ақ аяқтауға болады деп болжау мүмкін болса, мәміленің бір бөлігінің жарамсыздығы оның басқа бөліктерінің жарамсыздығына әкеп соқтырмайды.

Мысалы, мұраның бар екенін толығымен мойындай отырып, сот мұрагерлердің арасында мұрагер болуға құқығы жоқ адамның (мысалы, мұрагерді өлтірушіні) болуы мүмкін деген шартты жарамсыз деп тануы мүмкін.

Мәміле нысанын сақтамаудың салдары

Мәміленің қарапайым жазбаша нысанын сақтамау оның орындалуын, мазмұнын, аяқталуын бекіту туралы дау болғанда тараптарды құқықтан айырады.

Мысалы, азамат Н. жазбаша нысанын сақтамай, азамат Д-ға қарызға ақша берді. Егер азамат Д. мәміле жасасқаннан бас тартпаса, онда ол жарамды болады. Егер азамат Д. мәміле фактісін жоққа шығарса, азамат Н. бұл мәмілені жарамды деп тану мүмкіндігінен айырылады.

Мәміленің нотариаттық нысанын сақтамау оның жарамсыздығына әкеп соғады. Алайда нотариаттық куәландыруды талап ететін мәмілені тараптар немесе тараптардың біреуі орындауы мүмкін. Өзінің мазмұны бойынша ол заңға қайшы келмейді және үшінші тұлғаның құқықтарын бұзбайды. Бұл жағдайда, сот мүдделі тараптың арызы бойынша мәмілені жарамды деп тануға құқылы. Бұл ретте мәмілені кейіннен нотариаттың куәландыруы талап етілмейді.

Талап қою мерзімінің өтуі себепті мәміленің жарамсыздығына байланысты даулар

Глоссарий

- Мәміленің мәнсіздігі заңнамалық актілерде қарастырылмаса, ол **даулы мәміле** деп есептеледі.
- **Ешбір мәні жоқ мәміле** – сот жарамсыз деп тапқан сәттен бастап қана жарамсыз мәміле.

Талап қою мерзімінің өтуі 1 жылды құрайды. Бұл уақыт жасалған мәміленің әсерінен болған зорлық-зомбылық немесе қауіп-қатер тоқтаған уақыттан бастап есептеледі. Бұл ереженің мынадай мәмілелерге қатысы бар:

— алдау, зорлық-зомбылық, қорқыту әсерінен жасалған;

— тұлға ауыр жағдайда болып, өзі үшін өте тиімсіз шарттармен, мәжбүрлі түрде жасаса және оны екінші тарап пайдаланып кетсе;

— бір тарап өкілінің екінші тараппен арам ниетті келісімінің салдарынан жасалған.

Талап қою мерзімінің өтуі мәмілені жарамсыз деп тануға негіз болатын мән-жайлар туралы талап қоюшы білген немесе білуге тиіс күннен басталады. Сонымен заң мәміленің жарамсыздық жағдайларын нақты жазады. Бұл заңдық тұрғыдан мәні жоқ немесе даулы мәмілеге әкеледі. Мәні жоқ мәмілелер әу бастан – жасасқан сәттен бастап жарамсыз, ал даулы мәміле тек сот жарамсыз деп танығаннан бастап жарамсыз болып табылады.

Бақылау сұрақтары

1. Мәміленің жарамсыздық негіздерін қалай түсінесіңдер? Мәміленің жарамсыздығын хабарлаудың салдары қандай?
2. Жарамсыз мәмілелердің қандай түрлерін білесіңдер?

1-деңгейлі тапсырма. Мәміле қандай жағдайларда жарамсыз деп, яғни оның мазмұны Қазақстан Республикасы Заңнамасының талаптарына сәйкес келмейді деп танылады?

2-деңгейлі тапсырма. Азамат А. азамат И.-дан қолхатсыз, бірақ екі куәгердің көзінше қарызға ақша алды және оны қайтармады. Сотта А. ақша алмағанын айтты. Сот куәгерлік айғақтардың көмегімен А.-ның И.-дан ақша алғанын дәлелдей ала ма? Қандай мәміле нысаны сақталмаған?

3-деңгейлі тапсырма. 2016 жылы азамат С. өзінің бауыры Д.-ға бір пәтерін сатты, екіншісін әйелінің ата-анасына сыйлыққа берді. Бір жылдан кейін олар пәтерді үшінші тұлғаға сатты. Осы жылы С. азамат М.-ға ірі көлемде ақша қарыз болып қалады. Азамат С. қарызын қайтармағандықтан, М. сотқа беріп, істі жеңіп шығады. Сот шешіміне қарамастан М. өз ақшасын қайтара алмайды. Бұдан кейін М. сотқа жүгініп, ағайынды С.-лардың арасындағы сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жарамсыз деп тануды талап етеді. Оның ойынша, пәтер – қарыз қайтарудың жалғыз ғана көзі. Сотта ол С. қарызын қайтармау үшін жылжымайтын мүлкінен әдейі құтылды деген ойын дәлелдегісі келді. Судья оның дәлелімен келісіп, ағайындылардың арасындағы сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жарамсыз деп таниды. Сөйтіп пәтерлер С.-ға қайтарылады. Бұл жағдайда адал сатып алушылар жапа шекті. Соттың шешімі негізді және заңды ма? Сот сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жарамсыз деп тану туралы шешім шығарғанда қандай жағдайларды есепке алды? Ағайындылардың арасындағы сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жалған мәміле санатына қосуға бола ма? Жапа шеккен сатып алушылар өз құқықтарын қалай қорғай алады? ҚР

Азаматтық кодексінің «Жалған немесе қулықпен жасалған мәмілелер» деген 160-бабын пайдаланыңдар. «Оған тиісті құқықтық салдарлар жасау ниетінсіз, тек алдау үшін жасалған мәмілені (жалған мәмілені) сот мүдделі тұлғаның, тиісті мемлекеттік органның немесе прокурордың талап-арызы бойынша жарамсыз деп таниды». Естеріңде болсын, соттың мәмілені жарамсыз деп тануы азаматтық құқықты қорғаудың бір тәсілі болып табылады.

§ 58. МӘМІЛЕ ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

нақты құқықтық жағдайлардан мысалдар келтіру арқылы мәміле түрлерін қарастырамыз; өмірімізде мәміленің қандай орын алатынын білеміз.

Мәмілелер әртүрлі болады (18-сызбанұсқа).

18-сызбанұсқа

Есте сақта!

Біржақты мәмілені жасау үшін бір жақтың еркі жеткілікті.

Мысалы, өсиетнама құрастыру, мұрадан бас тарту, жалға берушінің жолға беру шартынан бас тартуы және т.б.

Екіжақты мәміле. Бұл мәмілені жасау үшін екі жақ та өз еркін білдіруі қажет.

Мысалы, сатып алу-сағу шарты.

Көпжақты мәміле. Бұл мәмілені жасау үшін екіден астам тарап өз еркін білдіруі қажет.

Мысалы, бір құрылыс объектісін салу туралы үш коммерциялық фирманың келісімшарты.

Тірек сөздер

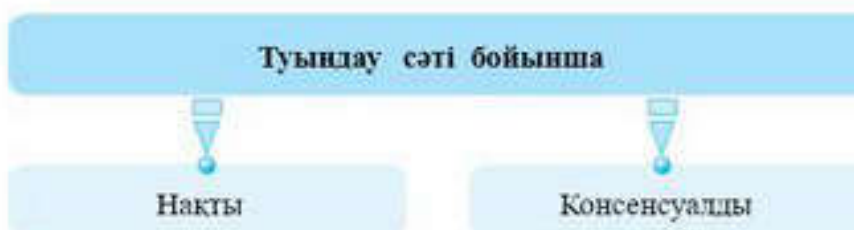
- мәміле
- түрлер
- тараптар
- туындау
- өтеу

Жасалу мерзіміне сәйкес мәмілелер *нақты* және *консенсуалды* болып бөлінеді (19-сызбанұсқа).

Нақты мәміле жасалған кезінен бастап пайда болады. Бұл жерде біржақты келісім жеткіліксіз, затты беру немесе ішінара орындау сәтінен бастап мәміле жасалған болып есептеледі.

Консенсуалды мәміле тараптардың барлық маңызды шарттар бойынша келісімге қол жеткізген сәтінен бастап жасалған болып саналады.

19-сызбанұсқа

Мысалы, жеткізу шарты – консенсуалды мәміле, құқықтар мен міндеттердің пайда болу сәті тараптардың келісімімен анықталады. Шарт бұзылған жағдайда мүдделі тараптың талап қою құқығы болу үшін бір келісім жеткілікті. Ондай талаптар, мысалы, келісілген жұмысты тиісті мерзімде, тиісті деңгейде орындау, залалдар мен шығындарды, айыппұлдар мен өсімпұлдарды өндіріп алу және сол сияқтылар. Қарыз шарты нақты мәміле болып табылады, құқықтар мен міндеттер қаражатты немесе мүлікті борышқорға берген сәттен бастап пайда болады.

Құқықтары мен міндеттемелерінің туындау, тоқтатылу мерзімі бойынша мәмілелер *шартты*, *шұғыл*, *мерзімі шектелмеген* болып бөлінеді (20-сызбанұсқа).

20-сызбанұсқа

Шартты мәмілелер – шарт бойынша жасалған мәмілелер. Шарттың екі түрі – *кейінге қалдырылатын* және *болдырмау шарттары* бар.

Кейінге қалдыратын шарт қандайда бір оқиға болған жағдайда қолданылады.

Мысалы, жалгерлік ақысы толығымен төленгенде жалға алу шарты тоқтатылады. Сондай-ақ затты бөліп төлеу шартымен сатып алсақ, сомасын толығымен төлегенде келісімшарт аяқталады.

Болдырмау шарты нақты бір жағдай туындаған кезде мәміленің жасалмайтыны немесе жұмысын тоқтататыны туралы көрсетілген болса қолданылады.

Мысалы, сыйға тарту келісімшартында сыйға тартушы сый алушыдан жапа шеккен жағдайда сыйға беруді тоқтату құқығы анық жазылса, бас тартуға болады.

Егер келісімшарттың басталуына бір тарап кедергі жасаса, оған шарттың басталуы тиімсіз болса, онда шарт жасалған деп танылады.

Егер келісімшарттың басталуына бір тарап көмектессе, оған шарттың басталуы тиімді болса, онда шарт жасалмаған деп танылады.

Шұғыл мәмілелер – мерзімі көрсетілген мәмілелер.

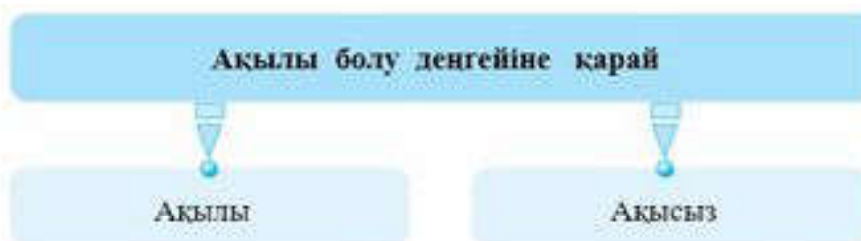
Мысалы, жерді 3 жылға жалға беру. Мерзімі көрсетілген.

Мерзімі шектелмеген мәмілелер – қарапайым мәмілелер, онда мерзімі көрсетілмейді.

Мысалы, ақшаны қарыз алу келісімшарты. Мерзімі көрсетілмеуі мүмкін, бірақ ақша түбіртек бойынша алынады.

Төлем дәрежесіне қарай мәмілелер *ақылы* және *ақысыз* болып бөлінеді (21-сызбанұсқа)

21-сызбанұсқа

Ақылы мәміле. Тараптар өз міндеттерін орындағаны үшін оның ақысын немесе басқа да сыйақы алады.

Мысалы, жалға беру (мүлікті пайдалану құқығы сыйақы арқылы беріледі). Жалға беруші пәтерін пайдаланғаны үшін жалға алушыдан ақша алады.

Ақысыз мәміле. Бірінші тарап бір нәрсені екінші тарапқа ақысыз немесе басқалай сыйақысыз беруге міндеттенеді.

Мысалы, сыйға тарту шарты.

Сыйға беру шарты, сыйға беруші сый алушыға затты тегін береді немесе беруге міндеттенеді.

Мәмілелердің әлеуметтік-экономикалық маңызы олардың мәнімен, арнайы құқықтық қасиеттерімен алдын ала анықталған. Мәмілелер – заңды тұлғалардың арасындағы құқықтық қатынастардың мазмұнын анықтаудың негізгі құқықтық құралы. Мәміле арқылы тең

Глоссарий

- **Қарыз шарты** – қарыз беруші ақшаны немесе заттарды қарыз алушының меншігіне береді. Қарыз алушы оларды осы көлемде және сапада уақытында қайтаруды міндетіне алады.
- **Жалға беру шарты** – жалға беруші жалға алушының алдында мүлікті белгілі бір ақы үшін уақытша иелігіне беруді немесе пайдалануға беруді міндетіне алады.

және тәуелсіз субъектілер арасындағы азаматтық-құқықтық қарым-қатынастар олардың өзара құқықтары мен міндеттерін белгілеу жолымен орнатылады.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінде екіжақты (көпжақты) мәмілелер – келісімшарттар ерекше рөл атқарады. Келісімшарттар – экономикалық агенттердің ерік-жігерін үйлестіру құралы. Сондықтан да келісімшарттар экономикалық жүйенің өзін-өзі реттеу құралы ретінде бағаланады. Келісімшарттар қоғам мүшелерінің нақты қажеттіліктері мен мүдделерін ескеруге мүмкіндік береді.

Қоғам өмірінде мәмілелердің маңызды рөлі бар. Сондықтан да азаматтық құқықта заң тыйым салмаған кез келген мәміленің жарамдылық қағидаты, яғни мәміле жасау еркіндігі қағидаты іске асады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Тараптардың саны, құқықтар мен міндеттердің туындау мен тоқтату сәтіне қатысты мәмілелердің қандай түрлерін білесіңдер? Әрқайсысына анықтама беріңдер.
2. Ақылы және ақысыз, нақты және консенсуалды мәміле дегеніміз не? Мысалдар келтіріңдер.

§ 59. ӨКІЛЕТТІК ЖӘНЕ СЕНІМХАТ

Бүгін сабақта:

«өкілеттік» түсінігімен танысатын боламыз; кім, қандай жағдайда өкіл, ал қайсысы сенім білдіруші болатынын түсінеміз; сенімхаттың не екенін, оның түрлерін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- өкілеттік
- сенімхат

Өкілеттік – бір адамның (өкілдің) басқа тұлғаның (сенім білдірушінің) атынан сенімхатқа, заңға немесе әкімшілік құжатқа негізделген, өкілетті күшімен жасалған мәміле.

Өкілеттік өкілдің әрекет жасаған жағдайынан да көрінуі мүмкін (жеке саудагер, сатушы, кәсіп және т.б.).

Өкілеттікке қатысты анықтамадан көріп отырғанымыздай, өкілдік қарым-қатынастарға екі адам – **өкіл** және **сенім білдіруші** қатысады.

Өкіл жеке немесе заңды тұлға болуы мүмкін. Өкілдің жасаған іс-әрекеттері заңды сипатта болғандықтан, азамат толық әрекетқабілетті болған жағдайда ғана өзіне өкілдің функцияларын қабылдай алады. Заң сот өкілдері бола алмайтын тұлғаларды белгілейді. Олар:

- судьялар;
- тергеушілер;
- прокурорлар;
- лауазымды адаммен туыстық қатынастағы адамдар;
- істі қарауға қатысатындар.

Азаматтық құқықтың кез келген субъектісі *сенім білдіруші* бола алады. Сенім білдіруші тұлғаның әрекет қабілетті болуы ерікті өкілеттік үшін ғана қажет.

Өкілдің жасаған мәмілесі бойынша сенім білдірушіде құқықтар мен міндеттемелер туындайды.

Өкіл сенім білдіруші тұлғаның атынан өзіне қатысты да, бір мезгілде оның да өкілі болып табылатын басқа тұлғаға қатысты да мәміле жасай алмайды.

Сипаты бойынша тек қана жеке жасалатын, сондай-ақ заңнамалық актілерде қарастырылған жағдайларда жасалатын өзге де мәмілелерді өкіл арқылы жүзеге асыруға жол берілмейді.

Әрекетке қабілетсіз азаматтардың атынан мәмілені олардың заңды өкілдері жүзеге асырады.

Мәміле жасауға уәкілдік берілмеген адамның басқа адам атынан немесе өкілеттігін асыра пайдаланып жасаған мәмілесі сенім білдіруші осы мәмілені кейіннен мақұлдаған жағдайда ғана ол үшін азаматтық құқықтар мен міндеттерді туғызады, өзгертеді және тоқтатады. Кейіннен мақұлданған мәміле оны жасаған сәттен бастап әрекет етеді.

Өкіл өз өкілеттігі негізінде әрекет етеді. Өкілдіктер өкілеттік түрлеріне байланысты түрлі әдістермен белгіленеді.

Ерікті өкілеттікте өкілдіктер тараптардың келісімімен айқындалады және жүргізілетін іс-шаралардың тізімі, сипаты, шарттары келісімшарттың мәтінінде немесе өкілге берілген сенімхатта көрсетіледі. Өкілеттіктің негізі болып табылатын келісімшарттар азаматтық және еңбек заңнамасында көрсетілген. Оларға, атап айтқанда, тапсыру келісімшарты, мердігерлік келісімшарт, еңбек шарты (жеке жалдау) кіреді.

Мысалы, келісімшартта тапсырма сенім білдіруші мен сенім білдірілгендер арасындағы келісіммен анықталады, қандай да бір заңды іс-қимылдарды сенім білдіргендер өкіл ретінде атқарады. Жұмыс берушінің қызметкерге өкілдік міндетін жүктеуі еңбек шартында қарастырылуы мүмкін.

Өкілеттік келісімшартсыз болуы мүмкін. Ол мұндай жағдайда *міндетті* немесе *заңды өкілеттік* деп аталады.

Заңды өкілеттік сот шешіміне немесе әкімшілік актісіне негізделеді. Баланың туу туралы куәлігінде кәмелетке толмаған балалардың ата-аналары көрсетіледі. Бұл құжатты тууды және әке болуды тіркеу кезінде азаматтық хал актілерін жазатын орган береді. Егер әке болуды анықтау сотпен жүзеге асырылса, тууды тіркеу мен туу туралы куәлікті беру заңды күшіне енген сот шешімінің негізінде жүзеге асады. Тек осы құжаттардың негізінде ата-аналар өз балаларының өкілдері деп танылады.

Бала асырап алу жағдайында да тіркеу жасалады. Бала асырап алушыны ата-ана ретінде тіркеу және асырап алынған баланың туу туралы жаңа куәлігін беру заңды күшіне енген сот шешімі негізінде

Глоссарий

- **Өкілдік** – өкіл жүзеге асыра алатын әрекет шегін анықтау (бұған мәміле де кіреді), өкілдің құқықтық қатынастағы мүмкіндіктерінің аясын белгілеу.
- **Сенім білдіруші** – өкіл оның атынан және оның мүддесіне сай мәміле жасайтын тұлға.
- **Өкіл** – басқа тұлғаның атынан оның өкілеттігі бойынша мәміле немесе өзге де заңдық әрекеттер жасайтын тұлға.

жүзеге асады. Кәмелетке толмаған азаматтарға қорғаншылық және қамқоршылық белгіленеді.

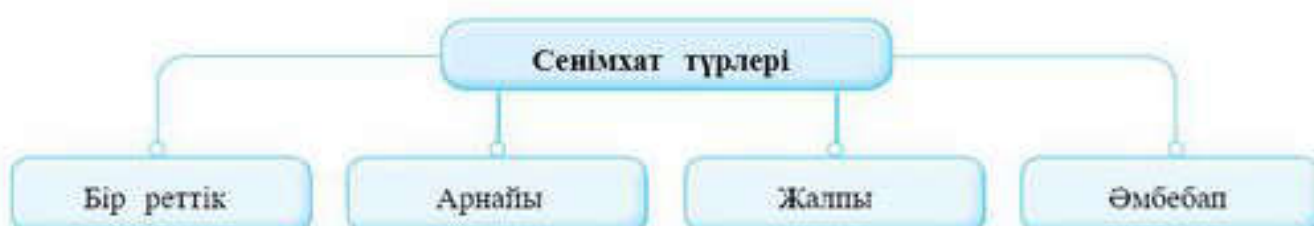
Заңда психикалық ауруларға шалдыққан немесе ақыл-есі кемдігі салдарынан соттың шешімімен әрекетке қабілетсіз деп танылған адамдарды қамқорлыққа алу да көзделген. Сондай-ақ заңда зиянды алкогольдік ішімдіктерді немесе есірткі заттарын пайдалану салдарынан әрекетқабілеттілігі сотпен шектелген адамдарды қамқорлыққа алу туралы айтылған. Егер денсаулық жағдайына байланысты өз құқықтарын қорғай алмаса және өз міндеттерін атқара алмаса, өз сұрауы бойынша кәмелетке толған әрекетқабілетті тұлғаның да қамқорлыққа алынуы мүмкін. Қорғаншылық пен қамқоршылықты тағайындау жергілікті атқарушы органның шешімі бойынша жүргізіледі және қорғаншы немесе қамқоршы ретінде тағайындалған адамдарға куәлік беріледі.

Осыған байланысты ата-аналар, асырап алушылар, қорғаншылар мен қамқоршылар өз балаларының, тиісінше, қамқорлығындағы балалардың өкілі ретінде әкімшілік актілер негізінде жұмыс істейді. Бұл актілер балалармен туыстығын немесе қамқоршы не қорғаншы ретінде тағайындалғандығын растайды. Бұл өкілдердің өкілеттігі заңмен анықталады, сондықтан олар заңды өкілдер деп аталады.

Сенімхат

Сенімхат беру біржақты мәміле болып табылады. Онда жеке тұлғаның еркі білінеді, ол құжатта көрсетілген тұлғаға басқа адамның атынан үшінші тұлғамен құқықтық қатынастарға түсу құқығын беруге бағытталған. Сенімхат беру үшін ешкімнің келісімі талап етілмейді, ал сенімхатты қабылдау өкілдің құқығы болып табылады. Сенімхат жасауға сенім білдіруші (сенімхат беруші) мен өкіл (сенім білдірілген) қатысады. Айта кету керек, сенімхатты адамдар тобы да беруі мүмкін (22-сызбанұсқа).

22-сызбанұсқа

Бір реттік сенімхат бір мәмілені немесе басқа бір жеке әрекетті жасау үшін (мысалы, бір айға жалақы алу) беріледі.

Арнайы сенімхат біртекті мәмілелерді жасау үшін (мысалы, шикізат сатып алу) немесе ұзақ уақыт бойы белгілі бір іс-әрекеттерді аяқтау үшін (мысалы, заңды тұлғаның атынан келісімшарт жасасу) беріледі.

Жалпы сенімхат белгілі бір аумақтағы барлық заңдық әрекеттерді орындауға немесе заңды тұлғаның өкілдігінде немесе филиалында орналасқан мүлікті басқару үшін беріледі.

Әмбебап сенімхат барлық құқықтарды іске асыру (мысалы, кәсіп-орынды сенімді басқару) үшін беріледі.

Сенімхатты нотариалды куәландыру екі жағдайда қажет:

— мүлікті басқаруда;

— нотариалды растауды талап ететін мәмілелерді жасауда.

Сенімхаттың мерзімі үш жылдан аспауы керек. Егер сенімхатта неғұрлым ұзақ мерзім көрсетілсе, онда ол үш жыл бойы жарамды, ал егер ол көрсетілмесе, берілген күннен бастап бір жылға жарайды.

Сенімхат мынадай себептерге байланысты тоқтатылады:

- 1) сенімхаттың қолданылу мерзімі аяқталғанда;
- 2) сенімхатта көзделген әрекеттер жүзеге асырылғанда;
- 3) сенімхат берген тұлға оның күшін жойғанда;
- 4) сенімхат берілген тұлға одан бас тартқанда;
- 5) сенімхат берген заңды тұлға тоқтатылғанда;
- 6) сенімхат берген заңды тұлға таратылғанда;
- 7) сенімхат берген тұлғаның қайтыс болуы, оның әрекетқабилеттігі жок, әрекетқабилеттігі шектеулі немесе жоғалған деп танылғанда;
- 8) сенімхат берілген тұлғаның қайтыс болуы, оның әрекетқабилеттігі жок, әрекетқабилеттігі шектеулі немесе жоғалған деп танылғанда тоқталады.

Сенімхат берген тұлға кез келген уақытта сенімхатты жоя алады, ал сенімхат берілген адам одан бас тарта алады. Бұл құқықтан бас тарту туралы шарт жарамсыз болып табылады.

Өкілеттік дегеніміз – өкілдің сенім білдірушінің атынан сенімхатқа немесе құқықтық актіге негізделген, өкілетті күшімен жасалған мәміле. Сенімхат дегеніміз – бір тұлғаның (сенім білдірушінің) өз атынан өкілдік ету үшін екінші тұлғаға (сенім білдірілгенге) берген жазбаша уәкілдігі.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Өкілдік дегеніміз не?
2. Өкілеттікке қатысушыларды анықтаңдар.
3. Өкілдер ненің негізінде әрекет етеді?
4. Сенімхат дегеніміз не? Сенімхаттың қандай түрлері бар?

1-деңгейлі тапсырма. «Заңды өкілдер және балалардың еркіндігі мен құқығын қорғаудағы олардың рөлі» тақырыбына зерттеу жүргізіңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Сенімхаттың мәні мен түрлері» тақырыбына шағын таныстырылым дайында.

§ 60. «МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ» ТҮСІНІГІ

Бүгін сабақта:

меншік құқығының не екенін білеміз; меншік құқығы қандай мүмкіндіктерден тұратынын қарастырамыз.

Тірек сөздер

- меншік құқығы
- меншіктік лауазым
- мемлекеттік меншік
- жекеменшік

Адамзат дамуының кез келген дәуірінде меншік мәселесі бірінші кезекте тұрған. *Меншік* – материалдық және рухани құндылықтарға ие адамның өмір сүруінің қажетті шарты. Сондықтан қазіргі мемлекеттің міндеттерінің бірі меншік құқығын реттеу және қорғау болып табылады.

Әртүрлі тарихи дәуірде меншік құқығының анықтамасы іс жүзінде ұқсас түрде қарастырылды.

Қызықты дерек!

Рим заңгерлері меншікті «өзінің мәні бойынша шектеулерден еркін және қорғауы бойынша абсолютті құқық ретінде тұлғаның затқа шексіз және айрықша үстемдігі» деп анықтады. Наполеонның Азаматтық кодексінің 544-бабында меншік иесінің құқығы «затты абсолютті түрде пайдалану және оған билік ету» делінген. Неміс Азаматтық кодексінің 903-параграфында былай делінген: «Егер заңның баптары немесе үшінші тұлғаның құқықтары кедергі болмаса, меншік иесі затты өз қалауы бойынша пайдалануға және біреудің араласуына жол бермеуге құқылы». Басты белгілері бойынша ҚР Азаматтық кодексінің 188-бабында: «Меншік құқығы дегеніміз субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы» делінген.

Сонымен меншік құқығы дегеніміз – меншік иесінің өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша, өз билігімен, өз мүддесіне сай абсолютті және тікелей иелену құқығы. Мұндай өкілеттілікті меншік иесінің өзі заңмен берілген жалпы рұқсат негізінде жүзеге асырады. Бұл өкілеттіктерді меншік иесіне беру үшін басқа тұлғалардың, мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың нақты рұқсаты талап етілмейді. Меншік құқығы – абсолютті құқық. Меншік иесінің барлық өкілеттілігі айналасындағы адамдарды түгел, меншік иесімен немесе оның мүлкімен байланыста болғандардың бәрін қамтиды. Сондай-ақ жеке өкілеттіліктің ықтимал бұзушысы бола алатын барлық тұлғаларға да қатысты. Сондықтан да мүлктік құқықтық қатынастардағы контрагенттердің жалғыз міндеті меншік иесінің өкілеттілігін бұзбау, оларды іске асыруға кедергі келтірмеу тәрізді пассивті қылыққа алып келеді.

Әлдебіреу заң талаптарын бұзған жағдайда, меншік иесі мен құқықбұзушының арасында салыстырмалы құқықтық қатынастар пайда болады. Құқықбұзушыға белсенді және пассивтік міндеттер

жүктеледі – құқықбұзушылықты тоқтату және оның салдарын жою. Уәкілетті меншік иесі құқықтық қатынастардың міндетті қатысушыларын хабардар етпей-ақ, барлық белсенді әрекеттерді тікелей өзі жүзеге асырады.

Дегенмен, меншік иесі өзінің меншігіне шексіз үстемдік ете алмайды.

Азаматтық заңнама шегараларды анықтайды. Оларды меншік иесі өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде бұзуы мүмкін. Олар:

- а) заңның тікелей тыйымдары;
- ә) азаматтардың денсаулығына немесе қоршаған ортаға зиян келтіру мүмкіндігі (23-сызбанұсқа) .

Глоссарий

• **Меншік құқығы** – субъектінің өзіне тиісті мүлікті өз қалауы бойынша иелену, пайдалану және билік ету құқығы. Ол заңмен қорғалады. Меншік иесінің дәрежесін мойындау осындай құқықтың толық болуы үшін керек.

Мысалы, саяжай иесі өзінің жер телімін қауіпті химиялық заттармен тынайтады, ол өзіне тиесілі жер телімінен ағып өтетін өзенге төгіліп, оның суын және өзен ағысынан төмен жатқан жерлерді ластайды.

23- сызбанұсқа

	Иелену құқығы – заң бойынша мүлікті толық иелену мүмкіндігі.
	Пайдалану құқығы – заң бойынша заттың пайдалы табиғи қасиеттерін алу, сондай-ақ одан пайда табу мүмкіндігі. Мысалы, өзінің пәтерінде тұру, өз жерінде астық егіп, егінін жинау.
	Билік ету құқығы – заң бойынша мүліктің құқықтық тағдырын анықтау мүмкіндігі. Мысалы, сату, айырбастау, сыйға тарту, жинау және т.б.

Меншік құқығын үш өкілеттілік арқылы анықтау толық болмайды. Мұндай құқықтың толық болуы үшін меншік иесінің *меншіктік лауазымын* бекіту қажет. Бұл аталған тұлғаның мүліктің иесі екендігін білдіреді. Ол заңмен бекітілген және айналадағы барлық адамдар үшін міндетті болып табылады.

Мұндай танулар түрлі формада көрініс береді:

- 1) жекеменшік құқығы негізінде нақты бір тұлғаға тиесілі мүлікті мемлекеттік тіркеу арқылы;

Мысалы, жылжымайтын мүлік, көліктің көптеген түрлері, жер және т.б.;

- 2) соттың меншік құқығын тануы арқылы;

3) мемлекеттік тіркеуді немесе сот шешімін қажет етпейтін белгілі бір мүліктің иесі деп тану құжатпен расталады. Ол құжат заңды жасалған мәміленің күшімен меншіктік лауазым кімге тиесілі болса, сол тұлғаға берудің құқықтық фактісін куәландырады. Құжат тиісті нысанда – жазбаша, нотариалды куәландырылған, мөрі бар белгілі бір бланкіде және т.б. жасалуы керек;

4) меншіктік лауазым мүліктің аталған тұлғадан табылу фактісімен расталуы мүмкін.

Есте сақта! Меншік құқығының уақыты шектеусіз. Кез келген күннің немесе оқиғаның басталуымен оны тоқтатуға болмайды. Меншік құқығының тоқтатылуы меншік иесінің қалауы бойынша, оның ішінде меншік иесі жасаған мәміле бойынша немесе меншік иесінің қалауына қарамастан, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген негіздер бойынша жүзеге асырылады.

Елімізде меншік құқығының мынадай түрлері белгілі:

1) жеке; 2) мемлекеттік. Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес бірдей танылады және қорғалады.

Мемлекеттік меншік – азаматтық құқықтың ерекше субъектісі ретінде мемлекетке тиесілі барлық меншіктер. Мемлекеттік меншіктің екі түрі болуы мүмкін – *республикалық меншік* және *коммуналдық меншік*.

Республикалық меншік мемлекеттік қазынадан және меншіктен тұрады. Ол заңнамалық актілерге сәйкес мемлекеттік республикалық заңды тұлғаларға бекітіліп берілген.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қазынасын құрайтындар — республикалық бюджет құралдары, мемлекеттік меншік объектілері және мемлекеттік заңды тұлғаларға бекітілмеген өзге де мемлекеттік мүліктер.

Коммуналдық меншік заң актілеріне сәйкес коммуналдық заңды тұлғаларға бекітілген жергілікті қазына мен меншіктен тұрады.

Жергілікті бюджет құралдары және мемлекеттік заңды тұлғаларға бекітілмеген өзге де коммуналдық мүлік жергілікті қазынаны құрайды.

Коммуналдық меншік мемлекеттік жергілікті басқару деңгейіне қарай облыстық (республикалық маңызы бар қалалар, астаналар) және аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) болып бөлінеді.

Мемлекеттік меншікке тиесілі мүлік шаруашылық жүргізу не жедел басқару құқығымен мемлекеттік заңды тұлғаларға бекітілуі мүмкін.

Жер, оның қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі және өзге де табиғи ресурстар *мемлекет меншігі* болып табылады. Жер заң актілерінде белгіленген негіздер, шарттар және шектеулер бойынша жекеменшікте болуы мүмкін.

Мемлекеттік мүлікті жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғаларға сату *жекешелендіру* деп аталады.

Жекеменшік – жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың меншігі. Жекеменшік объектісі кез келген меншік болуы мүмкін. Қазіргі уақытта жекеменшіктегі мүліктің саны мен сапасына шектеулер жоқ.

Мысалы, азамат бірнеше тұрғын үйге ие бола алады және оларды заңмен белгіленген шектерде өз қалауы бойынша пайдаланады.

Жекеменшіктегі мүліктің саны мен құны шектелмейді.

Кейбір жағдайларда меншік (нәрсе) бір адамның ғана емес, бірнеше адамның мүлкі болуы мүмкін. Бұл жағдайда мұндай меншік *ортақ меншік* болады. Ортақ меншік құқығы деген – екі немесе одан да көп адамның заңнамалық актілерде танылған және қорғалған, өздеріне тиесілі мүлікке өз қалауы бойынша иелік ету, пайдалану және билік ету құқығы. *Ортақ меншік құқығының түрлері:* 1) жалпы үлестік меншік (үлесін анықтап); 2) ортақ бірлескен меншік (үлесін анықтамай).

Заң Қазақстандағы меншіктің екі түрін таниды: жекеменшік, мемлекеттік.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Меншік дегеніміз не? Ол қандай өкілеттіліктерден тұрады?
2. Меншіктік лауазым дегеніміз не және ол қалай көрініс табады?
3. Қазақстанда меншік формасының қандай түрлері бар? Оларға анықтама беріңдер.
4. Жалпы меншік құқығы дегеніміз не? Олардың түрлерін атаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. «Жекеменшік құқығы және оның нарық дамуындағы мәні» тақырыбына таныстырылым әзірле.

2-деңгейлі тапсырма. «ҚР-дағы жекеменшіктің дамуы: заңмен қамтамасыз етілуі, іс-тәжірибесі, өзекті мәселесі» тақырыбына баяндама әзірле.

§ 61. МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ИЕМДЕНУДІҢ НЕГІЗДЕРІ. БАСҚА ДА ЗАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАР

Бүгін сабақта:

меншік құқығы бойынша негіздерді, меншік құқығын иелену тәсілдерін қарастырамыз; меншік құқығы қандай жағдайда тоқтатылатыны туралы білеміз.

Меншік құқығын иемдену негіздері

1. Жаңа нәрсеге иелік ету құқығы оны шығарған немесе жасаған адамға тиесілі.

Мысалы, суретшінің салған суреті, жиһаз жасау, үй салу, астық, аң аулау, балық аулау, жабайы жемістерді немесе жидектерді жинау және т.б.

2. Меншік иесінің мүлікке меншік құқығын басқа адам сатып ала алады. Оған негіз болатындар – сатып алу-сату, айырбастау, сыйлыққа беру келісімшарттары немесе бұл мүлікті иеліктен шығару туралы өзге де мәмілелер.

Тірек сөздер

- зат
- құқық
- меншіктік
- негіз
- иелену

Азамат қайтыс болған жағдайда, оған тиесілі мүлік құқығы өсиетнамаға немесе заңға сәйкес басқа адамдарға өтеді.

Заңды тұлғаны қайта ұйымдастырған жағдайда, оған тиесілі мүлік құқығы заңды тұлғаларға – қайта ұйымдастырылған заңды тұлғаның құқықтық мұрагерлеріне беріледі.

ҚР Әкімшілік кодексінде көзделген жағдайларды қоспағанда, мүлікті меншіктен шығарып, оны басқа тұлғаға беру меншік иесінің еркінен тыс жүзеге асырылмайды.

3. Мүліктің меншік иесі жоқ немесе белгісіз болғанда, меншік иесі бас тартқан немесе басқа да жағдайларға байланысты меншік құқығын жоғалтқан болса, адам ол мүліктің меншік құқығына ие бола алады.

Мысалы, банктің сатуға қойған ипотекалық тұрғын үйін сатып алу. Бұған дейін пәтер меншік иесіне тиесілі болды, банкке кепілдік бойынша қарызы үшін пәтерден айырылды.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес меншік құқығын алу әдісі *бастапқы және туынды* болып табылады.

Бастапқы әдісте мүлікке меншік құқығы алғаш рет немесе бұрынғы иесінің еркінен тыс туындайды.

Мысалы, жаңа автокөлікті сатып алу, аукционға қойылған мүлікті сатып алу.

Туынды әдісте меншік құқығы бұрынғы иесінің қалауымен және жаңа иесінің келісімімен туындайды.

Мысалы, пәтерді келісімшартпен сатып алу-сату.

Меншік құқығының тоқтатылуы : 1) меншік иесінің қалауы бойынша (жер учаскесін басқа тұлғаға сату, мүліктен ерікті түрде бас тарту); 2) меншік иесінің еркінен тыс (меншік иесінің қайтыс болуы, оны мүліктен айыру, мүліктің бүлінуі немесе жойылуы).

Мүлік иесінен мүлікті мәжбүрлі түрде алуға мынадай жағдайларда ғана жол беріледі :

- 1) меншік иесінің міндеттемелері бойынша мүлікті өндіріп алу;
- 2) заң бойынша бұл адамға тиесілі емес мүлікті мәжбүрлі түрде алу;
- 3) мүлікті мемлекеттің өз меншігіне алуы (реквизиция);
- 4) тәркілеу;
- 5) жер учаскесін алып қоюға байланысты жылжымайтын мүлікті иеліктен мәжбүрлі түрде шығару;
- 6) ұқыпсыз сақталған тарих және мәдениет ескерткіштерін, мәдени құндылықтарды мәжбүрлі түрде алу;
- 7) ұлттандыру.

Азамат немесе заңды тұлға өзіне тиесілі мүліктің меншік құқығынан ауызша немесе жазбаша түрде хабарлау арқылы бас тарта алады. Сондай-ақ тұлға өзінің мүліктің иелену, пайдалану және иеліктен шығарылуын нақты айғақтайтын басқа да әрекеттерді (әрекетсіздікті) орындау арқылы өзінің иелігін жариялай алады.

Меншік құқығынан бас тарту заң жүзінде, ерікті болу керек және мүлік иесінің меншік құқығынан, оны пайдаланудан, билік етуден бас тартатынын көрсетуі тиіс.

Меншік құқығынан бас тарту – меншік иесінің еркін білдіру деген сөз. Мемлекет және оның органдары меншік құқығынан бас тартуға құқылы емес.

Меншік құқығынан бас тарту басқа тұлға аталған мүлікке меншік құқығын алғанға дейін меншік иесінің тиісті мүлікке қатысты құқықтары мен міндеттемелерін тоқтатуға әкеп соқтырмайды.

Меншік міндеттеріне байланысты мүлікті өндіріп алу сот тәртібімен жүзеге асырылады.

Мүлкі өндіріп алынатын мүлік иесінің меншік құқығы заңда белгіленген тәртіппен сол құқыққа ие болып жатқан тұлғаның меншік құқығы туындаған сәттен бастап тоқтатылады.

Заңнамалық актілерге сәйкес мүліктің иесі бола алмайтын тұлғаның меншік құқығының тоқтатылуы

Егер тұлғаның меншігінде оған заң бойынша тиесілі емес мүлік бар болса, мүлікке меншік құқығы пайда болған күннен бастап бір жыл ішінде оны иелігінен шығаруы тиіс.

Егер азаматтың немесе заңды тұлғаның меншігінде арнайы рұқсатпен ғана сатып алынатын мүлік болса, ал тиісті органдар оны беруден бас тартса, бұл зат заңда белгіленген тәртіппен иеліктен шығарылады.

Реквизиция

Дүлей апаттар, жазатайым оқиғалар, эпидемиялар, эпизоотиялар (малда болатын жалпы індет), соғыс және басқа да төтенше жағдайлар кезінде қоғам мүддесі үшін мүлік меншік иесінен оның құнын төлеу арқылы алынуы мүмкін.

Реквизицияланған мүліктің құны өтелген бағаны меншік иесі сот арқылы даулауына болады. Мүлкі реквизицияланған тұлға реквизиция жүргізуге байланысты жағдайлар тоқтатылған кезде сақталған мүлікті қайтарып беруді сот арқылы талап етуге құқылы.

Тәркілеу

Меншік иесінің әкімшілік-қылмыстық немесе азаматтық құқық-бұзушылық жасауына байланысты заңда қарастырылған жағдайларда, мүлік сот шешімімен санкция түрінде өтеусіз тәркіленуі мүмкін.

Жерді және басқа да табиғи ресурстарды қолданылудан алып тастауға байланысты жылжымайтын мүлікке меншік құқығын тоқтату

Глоссарий

- **Тәркілеу** – құқықбұзушылық жасағаны үшін меншік иесінен мүлікті сот тәртібімен ақысыз алу.
- **Ұлттандыру** – жеке-меншіктегі мүлікті мемлекет меншігіне өткізу.
- **Затқа құқық** – заттарды басқа тұлғаның пайдалануына беру арқылы зат иесінің өз мүддесін қанағаттандыру құқығы.

Меншік иесінің мүлкін алуға тікелей бағытталмаған жағдайда, мемлекеттік органның шешімімен жылжымайтын мүлікке меншік құқығының тоқтатылуы заң бекіткен тәртіпте ғана жүзеге асады. Бұл жағдайда меншік иесіне құны бірдей мүлік ұсынылады. Сонымен қатар келтірілген шығындар өтеледі немесе мүліктік құқықты тоқтатудан туындаған шығындар толықтай өтеледі.

Егер иеленуші иелену құқығының тоқтатылуына әкеп соғатын шешіммен келіспесе, ол дауды сот тәртібімен шешпейінше жүзеге асыра алмайды. Дауды караған кезде шығындардың иесіне өтемақы төлеудің барлық мәселелері де шешіледі.

Ұқыпсыз сақталған тарих және мәдениет ескерткіштерін, мәдени құндылықтарды мәжбүрлі түрде алу

Егер мәдени құндылықтардың, құнды және заңмен қорғалатын тарихи және мәдени ескерткіштердің иесі осы ескерткіштер мен құндылықтарды ұқыпсыз ұстаса, олар өз құндылығын жоғалтуы мүмкін. Ондай ескерткіштер мен құндылықтар соттың шешімі бойынша меншік иесінен сатып алынады немесе ашық аукционда сатылады.

Тарихи және мәдени ескерткіштерді, мәдени құндылықтарды сатып алу кезінде меншік иесіне олардың құны тараптардың келісімі бойынша белгіленген көлемде төленеді, ал дау туындаған жағдайда сотпен шешіледі. Ашық аукционда сатылған жағдайда, кеткен шығындарды шегеріп, меншік иесіне саудадан түскен соманың қалғанын береді.

Ұлттандыру – жекеменшіктегі мүлікті мемлекет меншігіне беру.

Басқа да заттық құқықтар

Зат құқығы деп затын басқа адамның пайдалануына беру арқылы өз мүдделерін қанағаттандыратын зат иесінің құқығын айтамыз. Заттық құқықтың иесі зат жана меншік иесіне өткен жағдайда да затқа деген құқығын сақтайды. Бұған жерді пайдалану құқығы, шаруашылықты жүргізу құқығы, жедел басқару құқығы және басқа да заттық құқықтар жатады.

Жерді пайдалану құқығы – жеке немесе заңды тұлғаның мемлекеттік меншіктегі жер учаскесін шектеусіз мерзімге немесе белгілі бір мерзім ішінде иелену және пайдалану мүмкіндігі.

Шаруашылықты жүргізу құқығы – мемлекеттен мүлік алған мемлекеттік кәсіпорынның заттық құқығы. Ол осы мүлікті иелену, пайдалану және билік ету құқығы шеңберінде жүзеге асырылады.

Шұғыл басқару құқығы – меншік иесінің қаражаты есебінен қаржыландырылатын мекеменің және мемлекеттен мүлік алған қазы налық

кәсіпорынның заттық құқығы. Ол меншік иесінің тапсырмаларына және мүліктің мақсатына сәйкес жүзеге асырылады.

Басқа да заттық құқықтар деп сеніммен басқару құқығын, жеке-меншіктегі жер учаскесін уақытша пайдалану құқығын, жер қойнауын пайдалану құқығын, кепілді айтуға болады.

Осыған байланысты құқық тудыратын әртүрлі заңды фактілер меншік құқығын иеленудің негізі болып табылады. Бұл – нақты тұлғаның белгілі бір мүлікке меншік құқығын заңға сәйкес тудыратын шынайы өмірден алынған жағдай.

Меншік құқығына ие болудың алғашқы тәсілі жаңа зат дайындау болып табылады. Ол басқа тұлғаға арналған келісімшарт бойынша жасалады. Шарт жағдайларына қарай, аталған тұлға заттың меншік иесіне айналады.

Меншік құқығын иеленудің туынды тәсілі кезінде алдыңғы меншік иесінің (мүлікті меншігінен шығарушының) еркі ескеріледі.

Меншік құқығымен қатар затқа деген басқа да құқықтар бар. Бұл құқықтар заттың меншік иелеріне емес, басқа иелеріне тиесілі.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Меншік құқығын иелену негіздерін атаңдар.
2. Қандай жағдайда меншік иесін мәжбүрлі түрде иеліктен шығаруға болады?
3. Заттық құқық түсінігіне анықтама беріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Ерлі-зайыптылар 25 жылдан кейін ажырасу туралы шешім қабылдады. Олардың арасында картиналар, антикварлық жиһаз (жатын гарнитурасы) бен ыдыс-аяқтан тұратын меншік үшін дау туды. Әйелі картиналар жинағы мен ыдыстарды ұзақ жинағандығын, күйеуінің бұл нәрселерге мүлдем қызықпайтынын, түсінбейтінін айтып, картиналар мен ыдыстарды өзіне беруін талап етті. Күйеуі бұл шешімге қарсы шығып, мүліктің тең бөлінуін талап етті.

Ерлі-зайыптылардың жалпы ортақ меншігі қалай бөлінуі керек?

Осы дауды шешуде заттардың қандай жіктелімі ескерілуі керек?

§ 62. МЕНШІК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

Бүгін сабақта:

меншік құқығы туралы білеміз; нақты құқықтық жағдайды талдай отырып, меншік құқығын қорғау тәсілдерін қарастырамыз.

Меншік заңның барлық салаларында қорғалады. Қазақстан Республикасы Конституциясында қорғаудың жалпы қағидаттары – мемлекеттік меншік пен жекеменшікті тану және тең қорғау бекітілген. Әкімшілік және қылмыстық құқық басқаның меншігіне қолсұғушылық үшін жауапке ршілік белгілейді. Отбасылық құқық ерлі-зайыптылар мен балалардың мүліктік қатынастарын реттейді және оны қорғауды қамтамасыз етеді. Еңбек туралы заңда жұмыс берушінің мүлкіне зиян

Тірек сөздер

- қорғау
- құқық
- меншік
- тәсіл

келтіргені үшін қызметкерлердің материалдық жауапкершілігі туралы ережелер бар.

Азаматтық заңнамада мүлік иесі өзінің меншік құқығын тануды талап етуге құқылы деп тікелей көрсетілген.

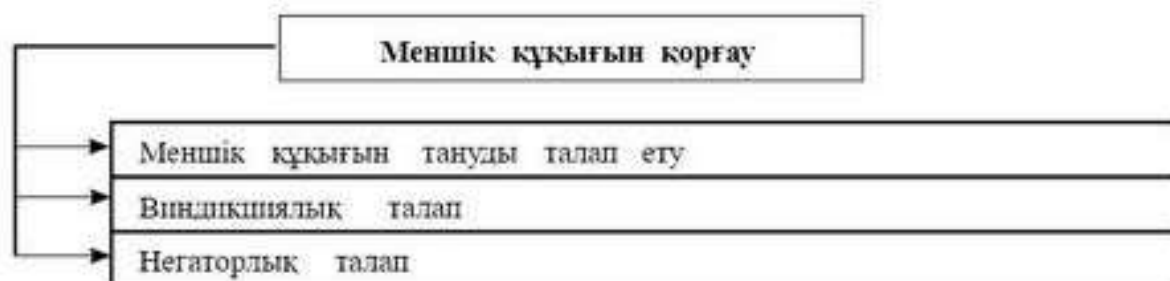
Сондай-ақ мүлік иесі өз мүлкін басқа біреудің заңсыз иеленуінен қайтарып алуды талап етуге құқылы. Егер мүлік оны иеліктен айыруға құқығы жоқ адамнан ақылы түрде алынған болса, ал алушы оны білмесе, онда меншік иесінің бұл мүлікті қайтаруға құқығы бар.

Мүлікті талап ете отырып, мүлік иесі жауапсыз иеленушіден иелік еткен уақыт аралығында тапқан немесе табуға тиіс болған барлық табысты қайтаруды немесе өтеуді талап етуге құқылы. Адал иеленушіден иелігіндегі меншіктің заңсыздығы туралы білген кезден бастап тапқан барлық табысын талап ете алады. Адал иеленушінің, өз кезегінде, затқа туындаған қажетті шығындарды өтеуді меншік иесінен талап етуге құқығы бар. Сот талабын орынды деп танығанда, арам ниетті иеленуші мұндай өтемді толықтай немесе ішінара алуға құқылы.

Егер оны бөлген кезде зат бүлінбейтін болса, заңсыз иеленуші өзінің жасаған жақсартуларын сақтап қалуға құқылы.

Мүліктік құқықтардың бұзылу сипатына қарай, оны қорғаудың жолдары бар (24-сызбанұсқа).

24-сызбанұсқа

Меншік құқығын тануды талап ету туралы талап-арыз

Азаматтық кодекске сәйкес мүлік иесі меншік құқығын тануды талап етуге құқылы.

Меншік құқығын тану туралы талаптың мәні сот шешімін шығару болып табылады. Сот өтініш берушінің затқа меншік құқығы бар екенін растауы тиіс.

Мысалы, таратылған «Сат» компаниясы жалпы жиналыста өз қызметкерлері Н. мен К.-ға «Ниссан» және «Тойота» маркалы екі автокөлікті беру туралы шешім қабылдады. Дегенмен, арнайы ХҚКО (ЦОН) көліктерді қайта тіркеуден бас тартты. Осыған байланысты, азамат Н. мен К. автокөліктерге меншік құқығын тану үшін сотқа арыз берді. Сот өз шешімінде Азаматтық кодекске сәйкес меншік иесі бар мүлік құқығын сатып алу-сату келісімшарты негізінде басқа адам алуы мүмкін екенін көрсетті.

Компания мүшелерінің жалпы жиналысының хаттамасына сәйкес, Н мен К-ге автокөліктер берілді. Сот шешімімен азаматтардың өтініштері қанағаттандырылды.

Виндикциялық талап

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес меншік иесі өз мүлкін басқанын заңсыз иеленуінен қайтаруды талап етуге құқылы. Мұндай талап (қуыным) құқығы *виндикциялық* деп аталады. Бұл латын тілінен (*vindiso*) аударғанда, «мен талап етемін» деген мағынаны білдіреді. Демек, мұндай талапты талап-арыз деп атауға болады. Шарт бойынша, виндикциялық талапты ұсынғанда барлық жиынтық сақталуы қажет.

Виндикциялық талаптың *мәні* табиғи сақталған жеке зат болуы мүмкін. Виндикциялық талаптың *мақсаты* – заңды иеленушінің затқа ие болуын қалпына келтіру (25-сызбанұсқа).

25-сызбанұсқа

Мысалы, азамат Г. бұрынғы әйелі Л-ға қатысты сотқа виндикциялық талап-арыз берді. Талап-арыздың формасы анасы қайтыс болғаннан кейін мұраға қалған алтыннан жасалған ыдыс-аяқ жиынтығы болды. Ажырасу кезінде Л. ол жиынтықты белгісіз жерге апарып жасырады. Сотта жасырған жерін ұмытып қалғанын айтып, өз еркімен қайтарудан бас тартады. Бұрынғы әйелі Л. осы ыдыс-аяқтың талап қоюшы Г-ге тиесілі екенін жоққа шығармайды.

Тараптардың дәлелдерін бағалап, іс материалдарын зерделеп, сот келесі қорытындыға келді. Даулы заттың талап қоюшыға тиесілі екенін айыпталушы жоққа шығармады және сотқа ешқандай күмән туғызбады. Ыдыс-аяқ жиынтығын талап қоюшының тұрғылықты жерінен белгісіз жерге алып кетіп, оны иелену, пайдалану және билік ету құқығынан айырды, іс жүзінде затты заңсыз иеленді. Сондықтан, сот талапты қанағаттандыру туралы шешім қабылдады.

Негаторлық талап

Мүлік иесінің басқа да өкілеттіктерін жүзеге асыруға кедергі келтіретін іс-әрекеттер жасау арқылы меншік құқығы бұзылуы мүмкін.

Азаматтық кодекстің нормаларына сәйкес, мүлік иесі өз құқықтарын бұзудың қандайын болса да жоюды талап етуге құқылы. Тіпті бұл бұзушылықтар оны мүлікке иелік етуден айыруға байланысты

болмаса да талап ете алады. Мұндай талап негаторлық (*actionegatoria* лат. – *талапты жоққа шығару*) деп аталады.

Негаторлық талапты ұсынудың жалпы шарттары:

Негаторлық талап пәні – талап қоюшының иелік ету құқығынан айыруға байланысты емес бұзушылықтарды жою туралы талап.

Негаторлық шағымның мақсаты жауапкерге кез келген іс-әрекетті (мысалы, өтуге кедергі келтіретін ауладағы заңсыз қоршауды бұзу) орындауды міндеттеу туралы сотқа талап қою болуы мүмкін. Ол сондай-ақ кез келген іс-әрекетті жасауға тыйым салу немесе шектеу (мысалы, көппәтерлі ғимараттың кіреберісін автотұраққа айналдыруға тыйым салу) талаптары болуы да мүмкін (26-сызбанұсқа).

26-сызбанұсқа

Мысалы, бірінші қабатта тұратын Д.-дан С. мен В. деген азаматтардың ағаштарды терезелеріне жақын жерге заңсыз отырғызғаны туралы талап-арыз түсті. Ағаштар талап қоюшының пәтеріне жарық түсуіне кедергі келтірді. Соның салдарынан, тұрғын үй-жайларды күн сәулесімен емдеу (инсоляция) нормативтері бұзылды. Талап қоюшы Д.-ның ағаштарды қайта отырғызу талабынан С. мен В. бас тартты. Сот іс бойынша мән-жайлармен танысып, мынадай шешім қабылданды: жауапкерлер С. мен В.-ның отырғызған ағаштары табиғи және жасанды жарықтаншырудың санитарлық-гигиеналық нормаларын бұзады. Бұл талап қоюшының пәтердің табиғи жарығын пайдалану құқығына нұқсан келтіреді. Сот айыпталушыларға ағаштарды басқа жерге отырғызуды міндеттеді (27-сызбанұсқа).

27-сызбанұсқа

Міндеттемелік-құқықтық әдістер

Меншік иесіне келтірілген зиянды өтеу туралы талап

Негізсіз сатып алынған немесе сақталған мүлікті қайтару жөніндегі талап

Келісімшарт бойынша пайдалануға арналған заттарды қайтару жөніндегі талап

Мүлік иесіне келтірілген зиянды өтеу туралы талап

Талап-арыз меншік иесіне мүліктік зиян келтірілген жағдайда (зат зақымдалғанда, жойылғанда) беріледі. Меншік иесіне мүліктік зиян келтірген адамның деликтілік (лат. *delictum* – құқықбұзушылық) міндеттемелері болады. Бұл міндеттемелер — құқықбұзушылық жасаудан туындайтын міндеттемелер. Деликтілік міндеттеме – мүлік иесіне мүліктік зиянды толық өтеп беру. Заң мүліктік зиян келтірген тұлғаға зиянды нақтылы жолмен өтеуді (сапасы да, түрі де тура сондай зат әкелу) немесе шығындардың орнын толтыруды міндеттейді.

Мысалы, үйінің ауласында азамат Р. және азамат Т. төбелесті. Нәтижесінде жақын тұрған автокөліктің алдыңғы жағына бірнеше сызат түсіп, майысты. Автокөлік иесіне айтарлықтай зиян келтірілді. Бұл жағдайда азамат Р. және азамат Т. көлік иесіне келтірілген залалды өтеуге міндетті. Мүлік иесіне көліктің алдыңғы жағын қалпына келтіруге кететін қаражат мөлшерінде шығын келтірілді.

Негізсіз сатып алынған немесе сақталған мүлікті қайтару туралы талап-арыз

Негізсіз баю – адамның басқа тұлғаның есебінен мүлікті заңсыз сатып алуы немесе сақтауы. Заңсыз баю негізсіз сатып алынған немесе сақталған мүлікті қайтару міндеттемесінің туындауы үшін негіз болып табылады.

Негізсіз баю шарттары:

— жәбірленушінің, сатып алушының, үшінші тұлғаның заңды және заңсыз әрекеттері;

— баю басқа тұлғаның есебінен болған;

— егер мүлікті иеленудің құқықтық негізі жойылса (мысалы, адам мұраға қалдыру арқылы мүлікті иемденді. Кейінірек, мұра жарамсыз деп танылды. Ол осы мүлікті қайтаруға міндетті, өйткені оны сақтаудың негізі жоғалып кетті).

Келісімшарт бойынша пайдалануға берілген затты қайтару туралы талап-арыз

Келісімшарт бойынша, борышқор затты қандай күйде қабылдап алса, сол күйінде қайтаруы тиіс. Әрине, заттың қалыпты тозуы немесе келісімшартта келісілген жағдайлар ескеріледі.

Глоссарий

- **Виндикациялық талап** – басқа адам заңсыз иемденген мүлкін қайтару туралы меншік иесінің талабы.
- **Негаторлық шағым** — мүлік иесінің үшінші тарапқа затты иемденуге және оны толықтай пайдалануға кедергі келтіретін себептерді жою туралы талабы.
- **Зияндар** – құқығы бұзылған тұлғаның бұзылған құқықты қалпына келтіруге жұмсалатын шығындары. Зияндар нақты залалға және жоғалтқан пайдаға бөлінеді.
- **Нақты залал** – жәбірленушінің өз мүлкін қалпына келтіруге жұмсайтын немесе жұмсауға тиіс шығындары. Бұны, сондай-ақ тікелей жоғалту немесе мүліктің зақымдануы деп түсінуге болады.
- **Жоғалтқан пайда** – мүлік иесінің құқығы бұзылмаған жағдайда алынуы тиіс болған кіріс, пайда.

Мысалы, Азаматтық кодексте пәтер жалдау келісімшартын мерзімінен бұрын тоқтату негіздері қарастырылған. Меншік иесіне оның мүлкі мақсатқа сай пайдаланылғаны және пәтер жағдайының нашарламағаны керек. Дегенмен жалға берушінің мүлкі жалға алушының кінәсінен зақымдалуы (сантехниканың дұрыс жұмыс істемеуі, жиһаздың бұзылуы және т.б.) мүмкін.

Заң бойынша, иелігінде басқаның мүлкі бар адам бүлінген мүлік үшін оның иесіне жауап береді.

Сонымен меншік құқығын қорғау – заңда қарастырылған тәсілдердің жиынтығы. Олар осы құқықтарды қалпына келтіруге немесе тануға және бұзылған мүдделерді қорғауға бағытталған.

Меншік құқығын қорғаудың екі тәсілі бар: заттық-құқықтық және міндеттемелік-құқықтық.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Меншік құқығын тану туралы талап-арыз деген не? Өмірден мысал келтіріңдер.
2. Виндикациялық талапқа анықтама беріңдер және оны ұсыну шарттарын анықтаңдар.
3. Негаторлық талапқа анықтама беріңдер және оны ұсыну шарттары қандай?

1-деңгейлі тапсырма. Мүліктік құқықтарды қорғаудың қандай міндеттемелік-құқықтық әдістерін білесіңдер? Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Меншік құқығын қорғау тәсілдері» тақырыбына презентация дайындаңдар. Презентацияны талқылаңдар.

§ 63. МІНДЕТТЕМЕЛІК ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Бүгін сабақта:

міндеттемелік құқық, оның құрылымы және түрлерімен танысамыз; құқықтық терминдерді қолдана отырып, міндеттеменің маңызын түсінеміз.

Тірек сөздер

- міндеттеме
- борышкер
- несие беруші

Міндеттемелік құқық – несие беруші мен борышкер арасындағы міндеттемелерді бекітетін және реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы.

«Міндеттеме» ұғымы әртүрлі мағынада қолданылады. Міндеттеме деп белгілі бір азаматтық-құқықтық қатынастарды (сату-сатып алу), не құқықтық қатынастардағы жеке міндеттемені (орындалған жұмыстардың құнын төлеу), не болмаса осы міндеттемені анықтайтын құжатты (несиеге сатып алынған заттарға төлем жасау бойынша міндеттеме) айтамыз. Біз міндеттемені азаматтық құқықтық қатынастардың бір түрі ретінде қарастырамыз.

Міндеттеменің орындалуының *негізгі қағида*ттары :

- тиісті түрде орындау;
- нақты орындау.

Бірінші қағидат . Егер әрекеттер:

- тиісті тұлғалар мен тиісті заттардың арасында;
- тиісті орында;

— дер кезінде және тиісті әдіс арқылы орындалған жағдайда міндеттеме тиісті түрде (ақауларсыз) орындалды деп есептеледі. Көріп отырғанымыздай, «тиісті» термині негізгі сөз болып табылады және «міндеттеме шарттарына, заң талаптарына сәйкес» деген мағына береді.

Екінші қағидат – міндеттеме шартында көрсетілген әрекеттерді орындау қажеттілігі. Мысалы, сатушы сатып алушыға шартта көрсетілген тауарды беруге міндетті. Сот зақым келтірушіні бүлінген затты жөндеуге, келтірілген зиянның орнын толтыруға немесе оның орнына түрі де, сапасы да тура сондай зат беруге міндеттейді.

Орындаудың басқа да негізгі ережелері бар. Бұл – тұрақтылық, үнемділік, парасаттылық және адалдық (28-сызбанұсқа).

28-сызбанұсқа

Міндеттеме құрылымы

Міндеттеме субъектілері азаматтар, заңды тұлғалар, ал кейбір жағдайларда жария құрылымдар (мемлекеттік кәсіпорындар, мекемелер және т.б.) болуы мүмкін (29-сызбанұсқа).

29-сызбанұсқа

Борышқор – несне берушінің пайдасына белгілі бір әрекеттерді орындауға немесе орындамауға міндеттенетін тұлға. Ол міндеттеменің бәсең жағы, несне берушінің құқығына тәуелді.

Несне беруші – борышқордан өз міндеттерін орындауды талап етуге құқылы тұлға. Ол міндеттеменің белсенді жағы.

Әдетте, міндеттемеде әрбір тараптың құқығы да, міндеттемелері де бар. Бұл жағдайда борышқор өз міндетін атқарып (затты несие берушіге беріп), несие берушіге айналады. Ол берілген мүліктің құнын төлеуді талап етуге құқылы. Осылайша, бір міндеттеме бойынша әрбір субъект борышқор жағында да, несие беруші жағында да бола алады. Бұдан басқалары біржақты келісімдерден туындайтын міндеттемелер болып табылады (мысалы, қарыз) (30-сызбанұсқа).

30-сызбанұсқа

Міндеттеме объектісі әрдайым заңдық әрекеттер болып табылады. Сатуға арналған келісімшарт бойынша сатушы заттарды беруге міндетті, сатып алушы оны қабылдауға, оның құнын төлеуге міндетті.

Міндеттеменің сипаттамалық белгілері:

1) тараптар нақты анықталған. Бір жағы – нақты бір уәкілетті адам, екінші жағы – нақты бір лауазымды тұлға;

2) несие беруші өз құқықтарын (сатылған заттың құнын алу құқығы) борышқордың әрекеттері арқылы жүзеге асырады;

3) міндеттеменің орындалуын санкцияда көрсетілген мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қамтамасыз етеді.

Міндеттеменің мазмұны – міндеттемені орындауды талап ету құқығы және осындай қызметті орындау міндеті.

Міндеттеменің негізгі мақсаты – белгілі бір заңды нәтижеге қол жеткізу. Субъект міндеттемелерді мұқият, бас тартпай, адал орындауы керек.

Санкция – кез келген міндеттемені қорғайтын шара. Егер борышқор өз міндеттерін ерікті түрде орындамаса, несие беруші оның мәжбүрлі түрде орындалуын талап етуге құқылы.

Міндеттеменің пайда болу негізі келісімшарт, зиян келтіру және басқа да құқықтық фактілер болуы мүмкін.

Міндеттемелердің көпшілігі келісімшарттардан туындайды. Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде азаматтар мен заңды тұлғалар түрлі келісімшарттар жасайды. Сонымен бірге олар заңға қайшы келмейтін кез келген талаптарды белгілеу кезінде және келісімшарт негізінде өздерінің құқықтары мен міндеттемелерін анықтауда ерікті.

Мысалы, құрылыс ұйымдарында күрделі құрылыс жүргізуге мердігерлік шарт жасаған кезде дайын объектіні салу және тапсыру міндеттемесі туындайды.

Кейбір міндеттемелердің пайда болуына заңдық құрам негіз болады. Оның құрамына мемлекеттік органның тиісті актісі және осы акті негізінде жасалған келісімшарт кіреді.

Мәселен, мемлекеттік қажеттіліктерге арналған өнімдерді жеткізу, мемлекеттік қажеттіліктерге арнап ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу және жеткізу мемлекеттік акті негізінде жасалады.

Міндеттемелердің пайда болу негіздері заңсыз әрекеттер болуы да мүмкін. Мысалы, тұлғаға немесе азаматтың мүлкіне зиян келтіру негізінде туындаған құқықтық қатынас бойынша жауапкер жәбірленушіге келтірген шығынды толық көлемде өтеуге міндетті болады.

Міндеттемені орындау

Міндеттеме іскерлік айналым ережесі бойынша, міндеттеме шарттары мен заң талаптарына сәйкес тиісті деңгейде орындалуы керек. Міндеттемені борышқор орындауы тиіс. Заңмен немесе келісімшартпен қарастырылған болса, міндеттеменің орындалуы толық немесе ішінара үшінші тұлғаға жүктелуі мүмкін. Үшінші тұлға қатысатын міндеттемелердің бірнеше түрі болады.

Үшінші тұлғаның пайдасына жасалған міндеттеме – контрагенттердің үшінші тұлғаға құқық беретін міндеттемесі. Құқығы бар болғандықтан, үшінші тұлға оны өздігінен жүзеге асыра алады. Ал, егер үшінші тұлға осы құқықты жүзеге асырудан бас тартса, жалпы ережеге сай, бастапқы несие беруші оны өздігінен жүзеге асыра алады.

Мысалы, ақшаны қарыз берушіге емес, үшінші тұлғаға төлеу міндеттемесі бар қарыз шарты.

Міндеттемелердің орындалуын үшінші тұлғаға жүктеу. Кейде несие берушіге міндеттемені кім орындайтыны, мысалы ақшаны кім төлейтіні бәрібір. Бұл жағдайда борышқор міндеттеменің орындалуын үшінші тұлғаға беруге, ал несие беруші осындай қызметті қабылдауға міндетті. Кейбір жағдайларда үшінші тұлға міндеттемелерді өз бастамасы бойынша орындай алады.

Тағы бір түріне субсидиарлы (қосымша) міндеттемелер жатады. Бұл міндеттеме бойынша егер негізгі борышқор басты міндеттемені өзі орындай алмаса, оны орындау қосымша борышқорға толықтай немесе ішінара жүктеледі.

Мысалы, аталған міндеттеме 14—18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандардың ата-аналарында табыс көзі мен келтірілген шығынды өтеуге қажетті басқа мүлкі болмаған жағдайда туындайды.

Глоссарий

- **Міндеттемелік құқық** – несие беруші мен борышқордың арасындағы міндеттеме негізделген қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар.

Міндеттемелерді орындау шарты тараптардың келісімі бойынша немесе заңда белгіленген негіздемелер бойынша ғана өзгертілуі мүмкін.

Көптеген жағдайларда **міндеттемелерді орындау мерзімі** келісімшарт талаптарымен, яғни тараптардың келісімі бойынша анықталады. Кейде тараптар мерзімдерді қарастырмауы да мүмкін. Мұндай жағдайда, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген ереже қолданылады. Сондай-ақ міндеттеме дер кезінде орындалмайтын немесе міндеттеменің орындалу мерзімі талап етілген сәтте ғана анықталатын жағдайлар да заңда қарастырылған. Борышқор осы міндеттемені несие беруші оны орындау туралы талапты ұсынған күннен бастап жеті күн ішінде орындауға міндетті.

Мысалы, азамат Н. азамат А.-дан қарызға ақша алды. Келісім бойынша орындалу уақыты талап етілетін уақыт деп белгіленді (қажет болғанда қайтару). Азамат А. қарызын талап еткенде, Н. міндеттемені дұрыс орындау үшін «жеті күн кешіктіру» құқығына ие болады, себебі басқа тәртіп келісімшартта көзделмеген еді.

Ақшалай міндеттемелерді орындау тәртібіне айрықша назар аудару керек. Қазақстан Республикасының аумағында ақша міндеттемелері теңгемен көрсетілуі тиіс.

Міндеттеменің орындалғанын куәландыру керек, яғни несие беруші борышқорға міндеттеменің толығымен немесе ішінара орындалғанын растайтын түбіртек беруі тиіс. Жалпы ереже бойынша, егер борыштық құжат несие берушіде болса, онда борышқор орындағанын дәлелдегенге дейін қарыздар тұлға болып қалады.

Міндеттеме түрлері

Міндеттемелердің бірнеше түрі бар:

- 1) мүлікті жекеменшікке беру жөніндегі (мысалы, сатып алу-сату, айырбастау, сыйлық);
- 2) мүлікті пайдалануға беру жөніндегі (мысалы, жалға алу, лизинг, мүлікті тегін пайдалану және т.б.);
- 3) жұмыстарды орындауға арналған (мысалы, мердігерлік, соның ішінде күрделі құрылысқа мердігерлік, тәжірибелік-зерттеу жұмыстарын орындау және т.б.);
- 4) қызметтер көрсету бойынша (мысалы, көлік міндеттемелері, банктік қызмет көрсету, сақтау);
- 5) зияткерлік меншік объектілеріне деген құқықтарды пайдалану бойынша (мысалы, авторлық құқықты сақтау жөніндегі міндет).

Міндеттемелер мынадай жағдайларда тоқтатылады : міндеттеменің тиісті түрде орындалуы; жаналау жағдайында (жаңа келісім); қарызды кешіру.

Сонымен міндеттеме дегеніміз – бір тұлғаны (борышқор) екінші тұлғаның (несие беруші) пайдасына белгілі бір әрекет жасауға міндеттейтін құқықтық қатынас. Міндеттеме құрылымына субъект, объект, мазмұн мен санкция кіреді. Міндеттеменің орындалуы – борышқордың несие берушінің немесе үшінші тұлғаның пайдасына міндеттеме мазмұнында қаралған әрекеттерді жасауы.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Міндеттемелік құқық дегеніміз не?
2. Міндеттеме қандай элементтерден тұрады?
3. Міндеттеменің субъектілері мен объектілерін ажыратыңдар.
4. Міндеттеме мазмұнын анықтаңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Қарыз алушы қарыз шарты бойынша әрбір кешіктірілген күн үшін қайтарылмаған қарызынан 20% төлеуге міндеттенді. Қарыздың 75%-ын төлеп, қалған 3 айын төлемей, кідіріс жасаған соң, қалған қарызын толық өтеді. Соған байланысты қарыз беруші шартта көзделген тұрақсыздық айыбын өндіріп алуға талап-арыз берді.

Борышкер бұны жоққа шығармайды, дегенмен соттан оны тұрақсыздық айыбынан босатуды сұрайды, өйткені оның көлемі негізгі қарыз сомасынан 15 есе артып кеткен еді. Негізгі қарыз өз уақытында төленген және қазіргі уақытта жұмыс орнын жоғалту салдарынан елеулі қаржылық қиындықтарды бастан кешіріп отыр.

Тұрақсыздық айыбы дегеніміз не? Сот қандай шешім қабылдауға құқылы?

§64. МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ. МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ТОҚТАТЫЛУЫ

Бүгін сабақта:

өмірдегі құқықтық жағдайларды талдай отырып, міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету тәсілдерін анықтаймыз; қандай жағдайда міндеттемелік қатынастар тоқтатылатынын білеміз.

Күнделікті өмірде міндеттемені белгілі бір мерзім ішінде орындау қиынға соғатын түрлі жағдайлар кездеседі. Сол себепті міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ететін белгілі бір әдіс-тәсілдер бар. Бұл әдіс-тәсілдердің мақсаты – борышқорды міндеттемені тиісті түрде орындауға ынталандыру. Сондықтан борышқордың әрекеті көбінесе несие берушінің міндеттемені қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдауына байланысты болады (31-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- міндеттеме
- әдіс-тәсіл
- қамтамасыз ету
- тоқтату

31-сызбанұсқа

Тұрақсыздық айыбы (айыппұл, өсімпұл) – заңмен немесе келісім-шартпен анықталған, борышқор несие берушіге төлеуге міндетті сома. Міндеттемені орындамаған, тиісінше орындамаған немесе кешіктірген жағдайда қолданылады.

Кепіл – борышқордың (кепіл берушінің) меншігіндегі мүлік немесе басқа құндылықтар. Олар неснені немесе қарыздарды толық немесе ішінара өтеудің кепілдігі болып саналады. Борышқор (кепіл беруші) өз міндеттерін тиісінше орындамаған жағдайда несие беруші (кепіл алушы) кепілді өзі сата алады немесе өзіне қалдыра алады.

Кепіл ретінде мүлік берген тұлға **кепіл беруші** деп аталады. Кепіл ретінде мүлік алған тұлға **кепіл алушы** болып табылады (32-сызбанұсқа).

32-сызбанұсқа

Глоссарий

- **Айыппұл** – борышкер несие берушіге белгілі бір көлемде төлеуге міндетті, келісім арқылы белгіленген ақшалай қаржы.
- **Өсім пұл** – мерзімі өтіп кеткен төлемақының пайыздық қатынасын төлеуге арналған ақшалай қаржы, оның көлемі келісім бойынша белгіленеді.
- **Субсидиарлық (қосымша) жауапкершілік** – белгіленген міндеттерді орындауда борышқормен қатар жауап беретін қосымша жауапкершілік артылған тұлғалар.
- **Ортақ жауапкершілік** – борышқор жағынан бірнеше тұлға болған жағдайда пайда болады. Несие беруші солардың қайсысынан болса да талап етуге құқылы.

Борышқордың мүлкін ұстап қалу. Несие беруші борышқорға тиісті затты қайтармауға құқылы. Бұл борышқор осы зат үшін төлем жасау міндеттемесін мерзімінде орындай алмаған жағдайда мүмкін болады. Борышқордың мүлкі міндеттеме орындалғанға дейін ұсталады.

Кепіл болушылық. Шарт бойынша, кепіл болушы басқа жақтың (борышқордың) несие берушісі алдында осы жақтың міндеттемесінің орындалуына жауап беруге міндеттенеді. Кепіл болу шарты жазбаша түрде жасалады. Егер борышқорда қарыз қайтаруға жеткілікті қаражат болмаса, кепіл болушы оның несие берушісі алдындағы міндеттемелері үшін жауапты болады. Бір немесе бірнеше тұлға кепіл бола алады. Олар субсидиарлық немесе ортақ жауапшылықта болады.

Кепілдік. Кепілдік беруші басқа жақтың (борышқордың) несие берушісі алдында осы жақтың міндеттемесінің (банктік кепілдік) орындалуына жауап беруге міндеттенеді.

Кепілпұл – уағдаласушы тараптардың біреуінің шарт бойынша өзінен алынатын төлем есебінен екінші тарапқа беретін ақшалай сомасы. Келісімшарттың жасалуын және орындалуын қамтамасыз етеді.

Мысалы, пәтерді сатып алу-сату кезіндегі кепілпұл туралы келісім. Жылжымайтын мүлікті сату/сатып алу ниетінен айнып кетуден сақтандыру үшін кепілпұл төленеді.

Кейбір жағдайларда міндеттемелер тоқтатылады (33-сызбанұсқа).

33-сызбанұсқа

Міндеттеме тоқтатылатын жағдайлар

Міндеттемелерді тиісті түрде орындау: Заң мен шарт талаптарын нақты сақтауды көздейді. Міндеттеме орындалды. Тараптардың мүдделері сақталды.

Бас тарту төлемі – несие берушінің адындағы міндеттемелерден босау үшін борышқордың оған беретін ақшалай немесе мүліктік құндылығы.

Жаңғыртылу (жаңа келісім) – бір келісімді жаңа келісіммен алмастыру. Борышқорда жаңа міндеттемелер пайда болады.

Қарызды кешіру – несие берушінің борышқорды жүктелген міндеттемелерден босатуы.

Сонымен міндеттемелерді орындауды қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдер – заңда қарастырылған мүліктік сипаттағы шаралар. Олар несие берушінің талаптарын қанағаттандыруға қосымша кепілдіктер беру арқылы міндеттемелерді дұрыс орындауға ынталандырады, мәжбүрлейді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ететін қандай әдіс-тәсілдерді білесіңдер?
2. Тұрақсыздық айыбы дегенді қалай түсінесіңдер? Мысал келтіріңдер.
3. Кепіл деген не және оның қандай түрлерін білесіңдер?
4. Кепіл болу және кепілдікке анықтама беріңдер.
5. Кепілпұл дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.
6. Міндеттемелер қандай жағдайларда тоқтатылады?

2-деңгейлі тапсырма. Азамат А. «Алатау жұлдызы» қонақүйінде тұрды. Кешке бөлмесіне келгенде, ол кейбір заттарын таба алмады. А. қонақүй әкімшілігіне ұрланған заттардың құнын өтеу туралы өтінішпен барды. Қонақүй әкімшілігі ұрланған заттардың құнын ерікті түрде өтеуден бас тартты. А. сотқа талап-арыз берді. Сотта қонақүй әкімшілігінің бұйрығына сәйкес, заттарды қонақүйде тәулік бойы жұмыс істейтін сақтау камерасына өткізу керектігі айтылды. Сондай-ақ әкімшілік қонақүйде жоғалған заттарға жауап бермейтіндігін атап өтті. Осы бұйрық қонақүйдің көрнекті орындарында ілінгендігі және А. қонақүйдің ережелерін білмеуі мүмкін еместігі ескертілді.

Азамат А. қонақүй бұйрықтарының заңды күшіне күмән келтірді. Ол бұл жағдайда Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің нормаларын басшылыққа алу керек деп санады. Мұнда арнайы келісімсіз ақша, өзге де валюталық құндылықтар мен бағалы

қағаздарды қоспағанда, қонақүй басқа заттардың сақтаушысы болып табылады делінген. Қонақүй әкімшілігі, өз кезегінде, қала әкімшілігінің шешімімен бекітілген қонақүйлерде тұру ережесіне сілтеме жасай отырып, қонақүй сақтаушы ретінде жауап бермейтінін алға тартты.

Бұл жағдайда қандай шешім қабылдау керек?

Әртүрлі нормативтік құқықтық актілер арасындағы қарама-қайшылықтарды жеңу ережелері қандай?

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде міндеттерді қамтамасыз етудің қандай жолдары қарастырылған?

2-деңгейлі тапсырма. «ҚР азаматтық заңнамасы бойынша міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ету жолдары» тақырыбына реферат жазыңдар. Мысалы, ипотека, кепіл, кепілпұл, тапсырыс.

§ 65. «АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕРДЕГІ ЖАУАПТЫЛЫҚ» ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық-құқықтық жауаптылық түсінігімен танысамыз; ол қандай жағдайда туындайтынын және қандай жолдармен жүзеге асатынын түсінеміз.

Тірек сөздер

- міндеттеме
- жауаптылық
- азаматтық құқық

Азаматтық құқықта азаматтық-құқықтық міндеттемені бұзған адамның жауаптылығы маңызды орын алады. Азаматтық міндеттеменің орындалуы құқықбұзушыға қатысты жауапкершілік болған кезде ғана мүмкін болады. Мысалы, борышқорда жауаптылық болмаса, міндеттеме дұрыс орындалмауы мүмкін.

Жауаптылық деген не? Борышқор-құқықбұзушыны өзіне тиесілі құқығынан айыру. Жауапқа тартуды азаматтық-құқықбұзушылық жағдайында орнатылған құқықтық норма санкциясы іске асырады. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың бірқатар функциясы бар (34-сызбанұсқа).

34-сызбанұсқа

Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізгі функциясы – өтемақылық: несие берушінің бұзылған мүдделерін қалпына келтіру.

Сонымен бірге жауаптылық борышқор үшін қолайсыз салдар тудырады. Міндеттемені тиісінше орындағанда жоғалтпауы да мүмкін болған мүлкінен айырылады. Сондықтан жауапкершілік борышқордың міндетті түрде орындауы керек болған, бірақ өз қалауымен орындамаған әрекетті мәжбүрлеу арқылы орындатуға апармауы тиіс.

Қосымша мүліктік өндіріп алу қасиеті болмаса, жауаптылық міндеттемені бұзған борышқорға қолданылатын жазалау шарасы бола алмайды және оны тиісті мінез-құлыққа ынталандыра алмайды.

Мысалы, көлікті жалға алушы жалға алу мерзімі аяқталғаннан кейін көлікті қайтару міндеттемесін бұзғанда, оның жауаптылығы автомобильді мәжбүрлеп қайтарумен шектелетінін біледі. Мұндай «жауаптылық» ештедені жоғалтпайтын тәртіпбұзушылықты ғана қолдап, жауапсыздық деп аталар еді. Міндеттемені осылайша мәжбүрлі түрде орындау тәртіп бұзушының жауаптылығы емес, жәбірленушінің құқығын қорғау болып саналады.

Міндеттеменің мазмұнына сәйкес, жауаптылық тәртіп бұзушыға міндетті түрде жүктелуі тиіс. Міндеттемені ерікті түрде орындау оны бұзудан гөрі тиімдірек болуы тиіс.

Бұзылғаны үшін жауаптылық :

- міндеттемені бұзғаны үшін борышқор несие берушінің шығынын мүлікпен өтейді;
- борышқорды міндеттемені тиісті түрде орындауға ынталандырады;
- міндеттемені орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін борышқорды жазалайды;
- борышқордың тәртіпсіздік фактілері басқалардың көз алдында расталады.

Қарқындылығы әртүрлі болса да, жауаптылықтың аталған қасиеттері барлық міндеттемелерде көрінеді.

Міндеттеменің бұзылғаны үшін жауапкершілік тікелей заңнан туындауы мүмкін (мысалы, міндеттеме бұзылғандықтан келген шығындарды өтеу). Бұл міндеттеменің шарттарын белгілеу немесе анықтау үшін негіз болып табылатын тараптардың келісімімен белгіленуі мүмкін. Жауапкершілікті қосымша келісіммен де, мысалы, орындау мерзімін бұзғаны үшін өндірілетін тұрақсыздық айыбы туралы келісіммен де белгілеуге болады.

Азаматтық-құқықтық жауаптылық мынадай жолдармен жүзеге асуы мүмкін :

- несие берушінің талабын қанағаттандыру үшін жауаптылық сомасын борышқордың ерікті түрде төлеуі;
- борышқор-құқықбұзушыдан жауаптылық сомасын өндіріп алған несие берушінің біржақты әрекеті. Алайда басқа тараптың біржақты әрекетке қарсылығынан туындаған дауды сот шешуі қажет;
- борышқорға міндеттемені орындамағаны немесе дұрыс орындамағаны үшін жауапкершілік арту туралы құзыретті органдардың (ең алдымен, соттың) шешімін орындау.

Заң тұрғысынан алғандағы жауаптылық – жасалған заңбұзушылық үшін жауап беру. Заңбұзушылықты болдырмауға ұмтылушылық – міндет, бірақ әлі жауаптылыққа жатпайды.

Азаматтық-құқықтық жауаптылық – құқықбұзушылыққа тағайындалатын заңды жауапкершіліктің бір түрі ғана. Одан бөлек

Глоссарий

- **Санкция** – заңбұзушыға қолданылатын жазалау шарасы.
- **Жауаптылық** – заңбұзушылық болған жағдайдағы жағымсыз салдар.

құқықтық жауапкершіліктің басқа да түрлері қолданылады: қылмыстық, әкімшілік, материалдық, тәртіптік және т.б. Барлық осы түрлердің ішінде азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауаптылық арасындағы айырмашылықтың нақты мәні бар, әсіресе заңбұзушылықтар ұқсас сипатта болған жағдайда. Мысалы, борышқордың несие берушіден уақытша алған мүлкін оған қайтармауы, борышқорда осы мүліктің жоқ болуынан

да, борышқордың осы мүлікті иеленгісі келген ниетіне де байланысты болуы мүмкін.

Азаматтық-құқықтық жауаптылық жеке мүддені бұзғаны үшін, қылмыстық жауаптылық қоғамға қауіпті әрекет жасағаны, яғни көпшіліктің мүддесін бұзғаны үшін қолданылады. Сондықтан Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде борышқор міндеттемені бұзғаны үшін тек қана несие берушінің талабы бойынша, яғни оның құқығын жүзеге асыру үшін ғана жауапқа тартылатыны белгіленген. Әкімшілік және қылмыстық құқықбұзушылық жасағаны үшін жауапқа тарту қоғамдық сипатта болады және, әдетте, қылмыстан зардап шеккен адамның еркіне байланысты болмайды.

Азаматтық-құқықтық жауаптылық субъектілері азаматтар, заңды тұлғалар, мемлекет және әкімшілік-аумақтық бірліктер болуы мүмкін. Қылмыстық-құқықтық жауаптылық субъектілері тек жекетұлғалар бола алады. Азаматтық-құқықтық жауаптылық мүліктік сипатта болады және қылмыс жасаған адамға қолданылмайды. Қылмыстық-құқықтық жауаптылық қылмыскердің жекебасына қатысты, ол бірқатар елдерде бас бостандығынан, ал кейбір елде өмірінен де айырылуы мүмкін. Азаматтық-құқықтық жауаптылық жағдайында борышқордың мүлкі несие берушінің пайдасына өндіріледі. Әкімшілік құқықбұзушылық жасағанда өндіріп алынатын мүлік мемлекет кірісіне жатады.

«Жауаптылық» және «санкция», «азаматтық-құқықтық жауаптылық» және «азаматтық құқықтарды қорғау» ұғымдары арасында нақты айырмашылықтар бар.

Құқықтық нормада қарастырылған *санкцияны* құқықбұзушыға қолданылуы мүмкін шаралар деп түсіну қажет. Жауаптылық құқық нормаларымен ғана емес, тараптардың келісімімен де белгіленуі мүмкін. Санкциялар жауаптылық шараларынан мазмұны жағынан да кеңірек, себебі заң бұзушыға қосымша мүліктік өндіріп алу міндеттемесін қолданбайтын шараларды қамтуы мүмкін.

Құқық қорғау және жауаптылық ұғымдары бір-біріне жақын. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 9-бабында *құқық қорғау* ұғымына құқықбұзушыға құқық бұзғаннан кейін қолданылатын шара-

ларды (жауаптылыққа тән) ғана емес, сондай-ақ белгілі бір құқықбұзушылықтың алдын алу шараларын да жатқызады. Бұдан басқа, құқық қорғау шаралары заң бұзушыға қосымша мүліктік ауыртпалықты әрқашан арта бермейді (мысалы, міндеттеменің мәжбүрлі түрде орындалуымен шектеледі).

Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың жалпы түсінігінде *шарттық* және *шартсыз* жауаптылықты ажырату көзделген.

Шарттық жауаптылық деп келісімшарттық міндеттемені бұзу жауаптылығын айтады. Шартсыз – шарттық емес, басқа негіздерден туындаған азаматтық-құқықтық міндеттемені бұзғаны үшін жауаптылық.

Осыған байланысты, *азаматтық-құқықтық жауаптылық* – заңмен немесе келісімшартпен қарастырылған мүліктік өндіріп алу. Ол өзіне жүктелген міндеттемелерді бұзған азаматтық заң қатынастары субъектісіне қолданылады.

Бақылау сұрақтары

1. Азаматтық-құқықтық жауаптылық дегеніміз не? Оның негізгі функциясы қандай?
2. Азаматтық-құқықтық жауаптылық қандай жолдармен жүзеге асуы мүмкін?
3. Азаматтық-құқықтық жауаптылық субъектілері ретінде кімдер әрекет ете алады?

§ 66. АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізін не құрайтынын қарастырамыз; моральдық шығынның қалай өтелетінін білеміз.

Борышқордың несие беруші алдындағы міндеттемелерін бұзуы азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі болып табылады. Заңбұзушылыққа міндеттемелерді орындамау және тиісті түрде орындамау жатады.

Бірінші жағдайда (орындамау) борышқор жасауға міндетті талаптарды мүлдем орындамайды: қарызды қайтармайды, тауарларды жеткізуден бас тартады. Тіпті борышқор міндеттемесін орындау үшін бірдеңе жасап, ал оны несие беруші қабылдасаса да, міндеттеме орындалмады деп есептеледі.

Екінші жағдайда міндеттеме орындалады, бірақ тиісті дәрежеде емес: орындау уақытында сақталмайды, ішінара орындалады, тауарлар мен жұмыстың кемшіліктері бар, жетіспеушілігі анықталған, міндеттеме мазмұнында көрсетілген басқа да шарттар бұзылған.

Тірек сөздер

- жауаптылық
- негіз
- мазмұны
- заңбұзушылық
- тұрақсыздық айыбы
- шығын
- моральдық шығын

Борышқордың міндеттеме шарттары бойынша тыйым салынған әрекеттерді жасауы да заңбұзушылықтың бір түрі болуы мүмкін.

Мысалы, баспамен жасалған келісімшарт бойынша автор өз жұмысын басылымға беруге міндетті және оны басқа басылымдарға жарияламауы тиіс. Алайда, автор бұл шартты бұзды. Нақты жағдайларға байланысты осындай заңбұзушылық міндеттеменің орындалмауы немесе тиісінше орындалмауы ретінде танылуы мүмкін.

Міндеттеменің бұзылуы – борышқордың жағымсыз әрекеті немесе әрекетсіздігі. Сондықтан жалпы ережеге сай, заңбұзушылықтан туындаған барлық залалдар мен шығындар борышқорға жүктеледі.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 349-бабына сәйкес, борышқор несие берушіге міндеттемені тиісінше, орындау мүмкін еместігі жөнінде дереу хабарлауға міндетті. Бұл талап несие берушінің ғана емес, борышқордың да мүдделерін қорғауға бағытталған. Алдын ала ескертілгеннен кейін, міндеттеменің бұзылуының жағымсыз салдарын болдырмау үшін несие беруші өзіне қатысты шараларды қабылдауға міндетті болады. Заңбұзушылықтан туындаған ықтимал шығындарды азайтады. Егер несие беруші мұндай шараларды қабылдаса, борышқордың жауаптылығы азаяды.

Жауаптылық әртүрлі нысанда болуы мүмкін. Олардың ішіндегі ең маңыздысы: *міндеттемені бұзушының – борышқордың несие берушінің шығынын өтеуі және тұрақсыз айыбын төлеуі.*

Жауаптылықтың негізгі және әмбебап нысаны дегеніміз – міндеттемені бұзумен келтірілген залалды өтеу.

Әмбебаптық дегеніміз – жалпы ереже бойынша міндеттеме бұзылған барлық жағдайларда залалдардың өтелуі. Занда оларды өтеу мүмкіндігі туралы тікелей нұсқаулардың бар-жоқтығына карамайды. Келісімшарттың мазмұнында ештеңе айтылмаса да шығындар өтеледі.

Шығындардың мөлшерін анықтау кезінде мыналар ескеріледі:

— міндеттеме орындалатын жерде және іс жүзінде орындалған күні болған бағалар;

— егер несие берушінің талабы арыз берілген күні ерікті түрде қанағаттандырылмаған болса.

Жағдайға қарай, сот шешім шығарған күндегі немесе іс жүзінде төлем жасалған күндегі бағаны ескере отырып, шығындарды өтеу туралы талапты қанағаттандыра алады. Бұл инфляциялық үрдісті есепке алу үшін қажет.

Айырылып қалған пайданың мөлшерін анықтау кезінде төмендегілер ескеріледі:

— оны алу үшін несие беруші қолданған шаралар;

— осы мақсатта жасалған дайындықтар.

Жауаптылықтың біршама таралған екінші бір түрі – тұрақсыздық айыбы. Оның өзіндік ерекшеліктері бар (35-сызбанұсқа).

Тұрақсыздық айыбы – заимен немесе келісім бойынша анықталған ақша сомасы. Оны борышқор міндеттемені орындамаған немесе тиісінше орындамаған жағдайда несие берушіге төлеуге міндетті.

35-сызбанұсқа

Тұрақсыздық айыбының ерекшеліктері

Жәбірленушінің талабы бойынша оның пайдасына заңбұзушыдан өндіріледі, заңбұзушыға қосымша ауырпашылық түсіреді.

Міндеттеме жа-сауға және оны тиісті түрде орындауға ын-талаңдырады.

Мүліктік сипаты бар.

Міндеттеменің бұ-зылуы себепті орын алған несие беру-шінің шығынын толығымен немесе ішінара өтейді.

Тұрақсыздық айыбы міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ететін әдістердің біріне жатады. Ол нақты заңбұзушылық үшін белгілі бір мөлшерде міндеттеме бұзылғанға дейін белгіленеді. Сонымен қатар тұрақсыздық айыбы борышқорды міндеттемені тиісті түрде орындауға ынталаңдырады және міндеттеме бұзылған жағдайда несие берушінің өз мүдделерін қорғау мүмкіндігін жеңілдетеді. Тұрақсыздық айыбының қамтамасыз ету функциясы осы жағдайлардан көрінеді.

Маңызды қасиеттері бар болғандықтан тұрақсыздық айыбын азаматтық-құқықтық жауаптылыққа жатқызуға болады.

Сонымен жауаптылық мөлшері анықталды:

- 1) міндеттеменің бұзылуынан келтірілген шығын мөлшері;
- 2) өндіріп алуға жататын тұрақсыздық айыбының мөлшері немесе олардың комбинациясы.

Моральдық шығынды өтеу

Адам эмоционалдық күйзеліс кезінде моральдық азап шегеді, оған қорлану, тітіркену, басылу, ашулану, сенімсіздік, үмітсіздік, ынғайсыздық және басқа да сезімдер әсер етеді.

Бұл сезімдерді мыналар туындатуы мүмкін:

- жәбірленушінің немесе оның отбасының өмірі мен денсаулығына заңсыз қолсұғушылық;
- бас бостандығын немесе еркін қозғалыс құқығын заңсыз шектеу немесе олардан айыру;
- денсаулығына зиян келтіру, соның ішінде адам денесінің ашық жерлеріне түрлі белгілер мен дақтар салып, ұсқынсыз калыпқа келтіру;
- отбасылық, жеке немесе дәрігерлік құпияларын ашу;
- хат жазысу, телефон немесе телеграф хабарламаларының құпиясын бұзу; азаматтың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін, шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты тарату;

Глоссарий

- **Шығындар** – міндеттеменің бұзылуынан туындаған мүліктік зиянның орнын толтыру үшін несие берушінің шығарған шығыстары.
- **Нақты жоғалту** – несие берушінің мүлкін жоғалту немесе зақымдау.
- **Айырылып қалған пайда** – борышқор міндеттемені бұзбаған жағдайда, несие беруші қалыпты айналымнан алуы тиіс болған табыс.
- **Моральдық шығын** – жеке және заңды тұлғалардың жеке мүліктік емес игіліктері мен құқықтарын бұзу, төмендету немесе айыру; оларды моральдық немесе физикалық тұрғыдан азаптау. Мысалы, жәбірленушіге қарсы жасалған заңбұзушылық нәтижесінде оның ашулануы, жабығуы, қорлануы, ұялуы, тән ауруы және т.б.

— есім пелену, бейнелену құқығын бұзу;
— авторлық және сабақтас құқықтарын бұзу және т.б.

Физикалық күйзеліс дегеніміз – дененің ауырсынуы. Ол азаматқа қарсы жасалған заңсыз зорлық-зомбылық нәтижесінде немесе оның денсаулығына зиян келтіруге байланысты туындайды.

Құқықбұзушылық салдарының бірі ретіндегі *моральдық шығын* термині заңнамадан мүліктік залалдың антонімі ретінде орын алды.

Заңнамадағы *моральдық шығын* дегеніміз – мүліктік емес сипаттағы және адамның моральдық, физикалық күйзелісінде көрінетін құқықбұзушылықтан туындайтын салдар.

Моральдық шығын заң актілерінде қарастырылған жағдайларда және адамның мүліктік құқықтары бұзылған, мысалы, тауардың, жұмыстың, қызмет көрсетудің жетіспеушілігі салдарынан туындаған жағдайларда орын алуы мүмкін.

Борышкер жеке анықталған затты несие берушінің меншігіне, шаруашылық жүргізуіне, жедел басқаруына немесе пайдалануына беру міндеттемесін орындамағаны үшін жауапты болады.

Мұндай міндеттеме, әдетте, сату және сатып алу, жеткізу, мүлікті жалға беру және т.б. шарттарға негізделеді. Несие беруші осы заттың борышқордан алынуын және өзіне берілуін талап етуге құқылы. Сонымен қатар несие беруші

борышқордан заңбұзушылық үшін белгіленген тұрақсыздық айыбын төлеу мерзімін кешіктіргені үшін туындаған залалдарды өтеуді талап етуге құқылы.

Егер үшінші тұлғаның даулы затқа басым құқығы бар екені анықталса, онда несие берушінің оны талап етуге құқығы жоқ (36-сызбанұсқа).

Бірақ, қалыптасқан тәжірибеге сәйкес басымдықтар жүйесі пайда болады.

Бірінші басымдық затты алып үлгерген адамда болады. Бұл жағдайда басқа несие берушілердің талаптары қанағаттандыруға жатпайды.

Біріншісі болмаған жағдайда, екінші басымдық күшіне енеді: зат басқаларға қарағанда құқығы бұрын пайда болған адамға тиесілі.

Ең соңында, біріншісі де, екіншісі де болмаған жағдайда, үшінші басымдық туындайды, бұл басымдық затты алу туралы талап-арызды басқалардан бұрын берген несие берушіге тиесілі.

Басымдығы жоқ несие берушілер затты беру туралы міндеттемені орындамағаны үшін борышқорды ақшалай жауаптылыққа тарту құқығын кез келген жағдайда сақтайды.

Жұмыс орындау немесе қызмет көрсету міндеттемесін бұзғаны үшін борышқордың жауаптылығы

Егер борышқор несие берушіге арнап зат жасау, белгілі бір жұмысты орындау немесе қызмет көрсету міндеттемесін орындамаса, несие беруші балама құқықтарға ие болады:

- борышқордың есебінен жұмысты өзі орындау;
- жұмысты орындауды борышқордың есебінен басқа адамға тапсыру;
- жұмыстан бас тарту және жұмыстың орындалмауы салдарынан келтірілген шығындарды борышқордан өндіріп алу.

Борышқордың кешіктіруіне байланысты, осы балама нұсқалардың бірін таңдау құқығы несие берушіге тиесілі. Борышқордың кешіктіруі дегеніміз – оның міндеттемені орындауы, бірақ кешігіп орындауы.

Кешіктірген борышқор, біріншіден, кешіктіруден туындаған шығындарға жауап береді.

Мысалы, кәсіпорын өндірісті тоқтатпау үшін кешіктіріп жеткізілген материалдарды әуе көлігімен тасымалдауға мәжбүр болады. Жеткізушіден әуе және теміржол тарифтері арасындағы айырманы өндіріп алуға болады.

Екіншіден, кешіктіргені үшін тараптардың келісімшартымен, ал кейбір жағдайларда заңмен тұрақсыздық айыбын өндіріп алу қарастырылуы мүмкін. Төлемнің жалпы сомасы, әдетте, кешіктіру мерзімінің ұзақтығына байланысты болады.

Үшіншіден, кешіктірілу кезеңінде болған жағдайға (жұмыстың ақауына т.б.) жұмысты кешіктірген борышқор жауапты болады.

Мысалы, мердігер келісімшарт бойынша тапсырыс берушіге 1 шілдеде өз көлігімен тапсырыс берушінің материалынан жасалған мүсінді жеткізуі тиіс еді. Ол уақытында дайын болмады, 10 шілдеде жеткізілген мүсін көлік апаты салдарынан сынып қалды. Мердігер тапсырыс берушіден жұмысына ақшалай қаражат ала алмайды, сонымен қатар материалдың құнын өтеп беруге міндетті.

Төртіншіден, несие беруші кешіктірілген жұмысты қабылдаудан бас тартуға құқылы.

Мысалы, дәл уақытында көрсетілмеген қызмет. Сіз кондитерлік дүкеннен мерейтойлық тортқа тапсырыс бердіңіз делік. Ол 18.00-ге, яғни мерейтой мерекесінің басталу уақытына дайын болуға тиіс. Алайда кондитер тортты 21.00-де ғана дайындады. Сіз басқа дайын тортты шұғыл сатып алуға мәжбүр болдыңыз. Тапсырыс беруші ретінде сіздің тортты қабылдамауға және төлеуден бас тартуға құқығыңыз бар. Бұл жағдайда тапсырыс беруші өз мүддесін өзі анықтайды, дүкеннің шығынын орнына келтіруге міндетті емес.

Жауаптылықты қолдану

Борышкер несие берушінің қалауымен және шешімімен міндеттемені бұзғаны үшін жауапты болады.

Біріншіден, барлық объективті және субъективті себептері бар болса да, несие беруші борышкерді жауаптылыққа тарту немесе тартпауды өзі шешеді.

Екіншіден, несие беруші борышкерді жауаптылыққа тарта отырып, өз қалауы бойынша оның төлем өлшемін шектеуге құқығы бар. Мысалы, бүкіл шығынды немесе жұмыстың барлық сомасын емес, тек нақты залалды ғана төлету және т.б.

Үшіншіден, несие беруші борышкерді жауаптылыққа тартпауға құқылы.

Сонымен, борышкердің несие берушінің алдындағы міндеттемелерін бұзуы азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі болып есептеледі. Міндеттемелердің бұзылуына оны орындамау ғана емес, жеткілікті дәрежеде орындамау да жатады.

Бақылау сұрақтары

1. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі неде? Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың қандай түрлерін білесіңдер?
2. Шығын, тұрақсыздық айыбы, моральдық шығын деген не?
3. Несие берушілер арасындағы борышкерден зат алу құқығына басымдық жүйесі дегеніміз не?
4. Борышкердің жұмысты орындау немесе қызмет көрсету міндеттемелерін бұзған кездегі несие берушінің балама құқығы дегенді қалай түсінесіңдер?

1-деңгейлі тапсырма. *Залалдарды өтеу мен тұрақсыздық айыбын төлеудің арасындағы айырмашылықты бір-біріңе түсіндіріңдер. Мысалдар келтіріңдер.*

1-деңгейлі тапсырма. Азаматша Ж. киімін химиялық тазалауға тапсырды, олар киімді бірнеше ақаумен қайтарды. Моральдық шығын орын алды ма? Азаматшаның келтірілген шығынды өтетуге құқығы бар ма? Ол қайда өтініш беру керек? Тәуелсіз сараптама керек пе? Егер сараптама химиялық тазалау нәтижесінде пайда болған ақауларды растайтын бол-

са, онда бұл жағдайда азаматша химиялық тазалаудың басшысына мынадай талаптарды қоюға құқылы:

- оған ұқсас күртеше қайтару немесе зақымдалған күртешенің 2 есе құнын қайтару;
 - оған қызмет көрсету құнын қайтару (химиялық тазалау).
- Осы талаптарды көрсету үшін азаматша Ж. нені білуі керек?

11-тарау. ТҰТЫНУШЫЛАР ҚҰҚЫҒЫ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМА

§ 67. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ЗАҢДЫ ТҮРДЕ БЕКІТУ

Бүгін сабақта:

тұтынушылардың құқығын қорғайтын заң туралы білеміз.

Барлық азаматтар тауарды немесе қызмет түрлерін тұтынушы болып табылады. Адамның, оның отбасының және тұтастай алғанда мемлекеттің әл-ауқаты тек ақшалай кірістерге ғана емес, сондай-ақ азаматтардың өміріне, денсаулығына қауіпсіз және тиісті сападағы қызметтер мен тауарларды сатып алу, пайдалану мүмкіндігіне де байланысты. Тұтынушы – тауарларды сатып алатын, қызметтерді пайдаланатын, белгілі бір жұмысқа нақты төлеммен тапсырыс беретін жекетұлға. Бұл ретте барлық осы қызметтер, жұмыстар мен сатып алулар тек қана жеке, отбасылық және т.б. пайдалануға арналады.

Тірек сөздер

- Заң
- тұтынушы
- тұтынушының құқығы мен міндеттері

Қызықты дерек!

Тұтынушылардың құқығын қорғау элементтері Хаммурапи заңдарында да кездеседі (б.з.д. XVIII ғ.). Алайда бұл нормаларды жеке топтарға бөлу салыстырмалы түрде алғанда жақында басталды. 1962 жылы АҚШ президенті Джон Кеннеди «Тұтынушы құқықтары жөніндегі Билль» енгізді. Бұл құжатта тұтынушылар қоғамдастығының қорғалуға, ақпаратқа, таңдауға, одан бөлек өзін тыңдатуға деген құқығы бекітілді. Содан бері бұл күн Бүкіләлемдік тұтынушылар құқығын қорғау күні болып белгіленді. Джон Кеннеди АҚШ Конгресінде сөйлеген сөзінде «тұтынушы» сөзіне алғаш рет түсінік берді және тұтынушының негізгі алты құқығын атады:

- 1) ақпарат алу құқығы;
- 2) өнімнің қауіпсіздігі құқығы;
- 3) таңдау құқығы;
- 4) тыңдату құқығы;
- 5) шығынын өтету құқығы;
- 6) тұтынушылық сауатын ашу құқығы.

Дүниежүзілік тұтынушылар одағының ұйымы (Consumer International, CI) тұтынушылар құқығының тізімін қосымша екі тармаққа толықтырды:

- базалық қажеттіліктерін қанағаттандыру құқығы;
- қоршаған ортаның тазалығына құқығы.

Глоссарий

- **Тұтынушы** – кәсіпкерлік қызметпен байланысы жоқ, жеке өзі тұтыну үшін немесе жеке шаруашылықта қолдану мақсатында тауар сатып алатын немесе қызметтерді пайдаланатын тұлға.

Тұтынушылар құқығын қорғау өткен ғасырда ғана өзекті мәселеге айналды. Себебі тауарлардың (жұмыс, қызмет) ассортименті өсті, өнім технологиясы күрделенді, экономикалық байланыстар дамыды, сонымен қатар өндірушілердің саны артты. Бұндай жағдайда тұтынушы азаматтың дайындаушымен, атқарушымен және сағушымен нарықтағы жағдайы тең болмайды. Аталған теңсіздік тұтынушының экономика, құқық, техника, технология және т.б. саласында арнайы білімінің болмауымен де түсіндіріледі.

Тұтынушылар құқығын қорғау туралы заң біртіндеп көптеген елдерде қабылдана бастады.

Қазақстанда тұтынушылардың құқықтарын қорғау Конституцияның, Азаматтық кодекстің және 2010 жылғы 4 мамырда қабылданған «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» арнайы Заңның негізінде жүзеге асады. Аталған Заң тұтынушылардың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік құқықтарын қорғау негіздерін, сондай-ақ тұтынушыларды қауіпсіз және сапалы тауарлармен (жұмыстармен, қызметтермен) қамтамасыз ету шараларын белгілейді (37-сызбанұсқа).

37-сызбанұсқа

Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың мақсаты

Нарықтағы тауарлар мен қызметтер туралы тұтынушыларға ақпарат беру

Өлсіз тарап ретінде тұтынушының құқығына нұқсан келтірілген жағдайда, оны қорғау

Тұтынушылар құқығын қорғау қағидаттар негізінде жүзеге асады («Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 2-1-бабы):

- 1) тұтынушылардың экономикалық мүдделеріне жәрдемдесу және осы мүдделерді қорғау;
- 2) сағушы (дайындаушы, орындаушы) ұсынатын тауарлар (жұмыстар, көрсетілетін қызметтер) туралы ақпараттың қолжетімділігі және дұрыстығы;
- 3) тұтынушыларды сауаттандыру;
- 4) тұтынушылардың заңды мүдделерінің қорғалуын қамтамасыз ету;
- 4-1) электрондық коммерцияда тұтынушылардың заңды мүдделерінің басқа сауда нысандарында ұсынылатын қорғау деңгейінен кем емес қорғалуын қамтамасыз ету;
- 5) тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктерінің тұтынушылардың құқықтарын қорғауға қатысуы;
- 6) тұтынушыларды қауіпсіз және сапалы тауарлармен (жұмыстармен, көрсетілетін қызметтермен) қамтамасыз ету қағидаттары негізінде жүзеге асырылады.

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңда тұтынушының да, сатушының да құқықтары мен міндеттері жеке-жеке жазылған.

Тұтынушылардың құқығы бар:

- 1) тауарларды (орындалатын жұмысты және көрсетілетін қызметті) иеленуге еркін шарт жасасуға;
- 2) тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы сауаттандыруға;
- 3) тауар (жұмыс, көрсетілетін қызмет) туралы, сондай-ақ сатушы (дайындаушы, орындаушы) туралы ақпарат алуға;
- 4) қауіпсіз тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) сатып алуға;
- 5) тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) еркін таңдауға;
- 6) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) тиісті сапасына;
- 7) тиісті де, тиісті емес те сападағы тауарды айырбастап алуға немесе қайтарып беруге;
- 8) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) кемшіліктері салдарынан өздерінің өміріне, денсаулығына және (немесе) мүлкіне келтірілген залалды (зиянды) толық көлемде өтеуге құқығы бар;
- 9) сатушыдан (орындаушыдан, дайындаушыдан) тауарды сатып алу (жұмысты орындау, қызмет көрсету) фактісін растайтын құжатты алуға;
- 10) ұтыс түрінде берілген (орындалған, көрсетілген) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) сапасы бойынша ойындардың бастамашысына (ұйымдастырушысына) кінә қоюға;
- 11) тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктерін құруға;
- 12) моральдық зиянды өтеуге;
- 13) құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға;
- 14) осы Заңда және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында көзделген өзге де құқықтарды жүзеге асыруға.

Сатушының міндеттеріне тоқталайық.

Сатушы (дайындаушы, орындаушы) міндетті:

- 1) тауар (жұмыс, көрсетілетін қызмет) туралы, сондай-ақ сатушы (дайындаушы, орындаушы) туралы қазақ және орыс тілдерінде ақпарат беруге;
- 2) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) қауіпсіздігін қамтамасыз етуге;
- 3) тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) еркін таңдауды қамтамасыз етуге;
- 4) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) тиісті сапасын қамтамасыз етуге;
- 5) тиісті де, тиісті емес те сападағы тауардың ауыстырылып берілуін немесе қайтарылуын қамтамасыз етуге;
- 6) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) кемшіліктері салдарынан тұтынушының өміріне, денсаулығына және (немесе) мүлкіне келтірілген залалды (зиянды) толық көлемде өтеуге;
- 7) Қазақстан Республикасының салық заңнамасында көзделген тәртіптен бақылау-кассалық мәшинелерінің болуына;
- 8) бақылау-кассалық мәшинелер орналастырылған жерде тұтынушының бақылау (тауарлық) чегін алу қажеттігі туралы және бақылау-кассалық мәшинелерін қолдану тәртібі бұзылған жағдайда оның мемлекеттік кіріс органына (тиісті мемлекеттік кіріс органының телефон нөмірін көрсетіп) жүгіну құқығы туралы қазақ және орыс тілдерінде ақпарат орналастыруға;
- 9) тауарларды сату (жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету) жөніндегі қызметті тікелей жүзеге асыратын жеке тұлғада оның тегі, аты және әкесінің аты (бар болғанда) көрсетілген омырау карточкасының (бейджінің) болуын және оның санитариялық ережелер мен гигиеналық нормативтерді сақтауын қамтамасыз етуге;

- 10) тауарды сату (жұмысты орындау, қызметті көрсету) кезінде тауарды иелену (жұмысты орындау, қызмет көрсету) фактісін растайтын құжатты беруге;
- 11) мәлімделген жұмыс режимін сақтауға;
- 12) осы Заңда және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында көзделген өзге де талаптарды орындауға.

Сатушы (дайындаушы) бағалар заттаңбасымен ресімделген, сауда объектісінің ішкі және сыртқы витриналарына қойылған тауардың құнын теңгемен көрсетуге, сондай-ақ тауарды сақтау жағдайларын қамтамасыз етуге міндетті. Дайындаушы (орындаушы) жұмыстардың және көрсетілетін қызметтердің құнын теңгемен жазбаша түрде көрсетуге, сонымен қатар тауардың жарамдылық мерзімін, сақтау мерзімін белгілеуге міндетті. Электрондық саудада сатушы сатып алу-сату шартын жасасу алдында тұтынушыға тауарға ақы төлеу рәсімі және оның құны туралы ақпарат беруге міндетті. Тауардың бағалар заттаңбасымен ресімделген, сауда объектісінің ішкі және (немесе) сыртқы витриналарына қойылған, көрсетілген құнына сәйкес сатушы (дайындаушы) сатуға міндетті, ал тұтынушы сатып алуға құқылы.

Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген жағдайларды қоспағанда, сатушыға (дайындаушыға, орындаушыға) фото-, бейне-түсірілімді қолдануға қатысты тұтынушылардың құқықтарын шектеуге тыйым салынады.

Қызықты дерек!

1960 жылы Бүкіләлемдік тұтынушылар одағының ұйымы құрылды (БТОҰ). Оған 64 елден 181 тұтынушылар бірлестігі кірді. Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы өз заңын енгізген кез келген мемлекет осы ұйымның талаптарын ескереді.

Біздің елімізде тұтынушылардың құқығын қорғау қоғамы бар. Аталған ұйым мемлекеттік емес, қоғамдық. Бұл ұйымға кез келген азамат мүше бола алады, сондай-ақ оған өз құқығын қорғау туралы кез келген азамат өтініш жасай алады.

Тәжірибе көрсеткендей, аталған қоғам тұтынушыны сапасыз тауарлар мен қызметтерден нақты қорғай алады. «Қазақстан тұтынушыларының ұлттық лигасы» қоғамдық қоры маңызды рөл атқарады.

Қоғамдық ұйымда ерекше психологиялық әлеует бар: сатушы оның шешімімен санаспайды. Егер жеке тұтынушы шағым жазса, сатушы есебін тауып бір адаммен келісе алатынына үміттенеді. Ал егер бұл шағымды Тұтынушылар құқығын қорғау қоғамдастығы жазатын болса, онда жауапкер кәсіби мамандармен істес болғанын түсініп, шығынды өтейді.

Статистика көрсеткендей, 100 пайыз тұтынушылар арызының 23 пайызы тауардың сапасына, 17 пайызы коммуналдық төлемдерге қатысты болады. Қазақстандағы адам құқығын қорғауға маманданған бірден-бір ұйым «Қазақстан тұтынушыларының ұлттық лигасы» қоғамдық қоры болып табылады.

Сатушы мен тұтынушы өз құқықтары мен міндеттерін және оны қалай қолдану керектігін білулері керек. Өйткені, өз құқығы мен міндетін білмей, бүгінгі нарықтағы тауар ағымына қарсы тұру өте қиын.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың мақсаты қандай?
2. Тұтынушылардың 1962 жылы белгіленген негізгі алты құқығын атап шығындар. ҚР Заңына сәйкес тұтынушының қандай құқықтары бар?
3. Сатушының міндеттері туралы айтындар. «Қауіпсіз тауар», «көрсетілетін қызмет», «жұмыс» терминдерін қалай түсінесіңдер?

ТҰТЫНУШЫНЫҢ ЕСІНДЕ БОЛАТЫН ЖАҒДАЙЛАР**Сатып алу фактісін дәлелдеу**

Чек болмаған жағдайда, сатып алу фактісін куәлардың айғақтарымен қатар фотосуреттермен немесе бейнежазбалармен дәлелдеуге болады.

Тауардың құны баға көрсеткішіндегі бағамен бірдей болуы керек.

Егер кассаға төлем жүргізу кезінде тауардың құны бағалар заттаңбасында көрсетілген бағамен бірдей болмаса, сатушы оны витринада көрсетілген бағада сатуы керек. Бұл норма «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 24-бабында анық жазылған.

Фото- және бейнетүсірілім

Супермаркетте немесе басқа сауда залдарында күзет қызметінің сізге фото- және бейнетүсірілім жасауға тыйым салуға құқығы жоқ. Сіз тауарды, оның бағасын өз телефоныңызға немесе басқа құрылымдарға еркін түсіре аласыз. Сатушы ҚР Заңында көрсетілген жағдайда ғана бейнекамераға түсіруге тыйым сала алады.

Қарызы үшін су мен жылуды өшіру

Егер сіздің жылу үшін қарызыңыз бар болса, сізге ыстық суды өшіре алмайды. Бұл «Электр энергетикасы туралы» ҚР Заңында қарастырылған.

Арзандатылған тауарды алу

Сатушы тұтынушыға арзандатылған тауар туралы ақпарат беру керек.

§ 68. ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМІ**Бүгін сабақта:**

тұтынушылар құқығын қалай қорғау керектігін, оны қандай мемлекеттік органдардың жүзеге асыратынын білеміз.

Тұтынушыларға қызмет көрсету барысында тауар сапалы болуы керек. Бұл барлық қызмет түріне қатысты.

Біз күн сайын әлдебір зат сатып аламыз, бір қызметті пайдаланамыз, түрлі ұйымдарға жүгінеміз. Запымғлы химиялық тазалауға немесе аяқкіім шеберханасына апарамыз, моншаға барамыз, асханада тамақтанамыз, шаштаразда шашымызды жөндеміз, үйімізге сантехник пен электрлі шақыртамыз, коммуналдық қызметтерді пайдаланамыз. Сөйтіп сатушымен көрсетілетін қызмет пен жұмыс бойынша нарықтық келісімшарттық қатынасқа түсеміз. Тауардың, жұмыс пен қызметтің сатушысы мен тұтынушының кез келген қатынасы заңмен реттеледі және дау туындаған жағдайда қай тараптың кінәлі екені бірден түсінікті болу үшін ол қатынастар барынша анық рәсімделуі керек.

Тірек сөздер

- сот қорғауы
- талап-арыз
- моральдық шығын

Есте сақта! Тауарды таңдап және кассаға оның ақысын төлеп, чек аласың. Заң тілімен айтқанда, сен сатып алу-сату шартын жасадың, кассалық баспа-таңба оның дәлелі болады. Онда дүкеннің атауы, сенің тауар үшін төлеген қаржыңның сомасы көрсетіледі. Сондықтан да оны сақтап қой, ол болмаса өз құқығыңды қорғау туралы талап қою қиындық туғызады. Дүкен берген чек те, тоңазытқыштың техникалық құжатындағы сатушының кепілдемелік мөрі де, төлем үшін алынған түбіртек те келісімшарттық құжат бола алады. Өзінің бұзылған құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін тұтынушыға көбінесе тура осы құжаттар жеткілікті болып жатады.

Алайда тұтынушының сатушымен қатынасы біржолғы емес, ұзақ мерзімді болса, онда келісімшарт жасау керек. Аталған келісімшартта тараптардың заңда белгіленген міндеттері, кепілдіктер, жеңілдіктер, сонымен қатар келісімшарттың орындалу мерзімін тек қана тұтынушының емес, сондай-ақ сатушының да бұзғаны үшін жауапкершілік қарастырылады.

Қызықты дерек!

Материалдық шығын тұтынушыға түрлі формада және түрлі әдістермен келтірілуі мүмкін:

- ✓ сапасыз тауардың сатылуы;
- ✓ уақытында төленген болса да, ыстық суды екі аптаға өшіреді;
- ✓ жарнама арқылы алдайды;
- ✓ газ құбырына ақша жинайды, бірақ оны жүргізбейді;
- ✓ тауарды жоғары бағамен сатады және т.б.

Тұтынушылар сатушыдан материалдық шығынды өтеуді талап етуге құқылы. Оны алдымен ауызша жасауға болады, ал талап қанағаттандырылмаған жағдайда жазбаша түрде жасауға болады. Бұл *сотқа дейінгі наразылық* деп аталады. Ол заңды тұлғаның жетекшісінің атына еркін формада жазылады. Бұл жерде заңды тұлғаның меншік түрі маңызды емес (ол мекеме директоры немесе жеке фирманың қожайыны болуы мүмкін).

Сотқа дейінгі наразылықтың міндетті атрибуттары :

✓ материалдық шығын қандай жағдайда келтірілді, оның сомасы қанша және ол қалай расталды (чек, түбіртек, акті немесе куәгерлердің көрсетуі бойынша) – бәрі көрсетілуі қажет;

✓ «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау» туралы Заңның 16-бабына сілтеме жасауы керек, онда тұтынушының материалдық шығынды өтетуге құқығы бар;

✓ егер сатушы материалдық шығынды өз еркімен төлемесе, тұтынушы «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау» қоғамынан көмек сұрайтынын немесе сотқа жүгінетінін сатушыға ескертуі керек. Сонымен бірге, сатушы мынаны білуі керек: егер бұл істе тұтынушы жеңсе, онда ол 100 пайыз айыппұл төлеуге тиіс болады;

✓ тұтынушы материалдық шығынның сомасына тауарды үйіне дейін және кері жеткізу шығынын, транспорттық және тауарды сатып алуға, көрсетілген қызмет пен жұмыстарға жұмсалған басқа да шығындарын қоса алады;

✓ тұтынушы сотқа дейінгі ретте материалдық зиянды өтеуді де талап ете алады;

✓ сотқа дейінгі *наразылықты* екі данада дайындау керек: біреуі сатушы үшін, екіншісіне ол немесе оның іс жүргізушісі құжатты қабылдау күнін көрсетіп, қол қояды;

✓ егер жазбаша наразылықты қабылдаудан бас тартса немесе оны қабылдағандарын растап қол қойғысы келмесе, оны тез арада ескерту-хатпен поштаға салып жіберу керек.

Он күн ішінде көрсетілетін қызметтің, жұмыстың немесе тауардың сатушысы залалды өтеу мәселесін шешуі тиіс. Егер сатушы залалды өтеуден бас тартса, онда тұтынушы сотқа талап-арызбен жүгіне алады. Талап-арызда сатушыға қойылатын талап, жауапкердің талаптары және бұл талаптардың қандай заңның, қандай баптың негізінде қойылып тұрғаны көрсетілуі қажет.

Құқық қорғау әдісін таңдау тұтынушының артықшылығы болып табылатынын есте сақтау керек. Тұтынушының талап ету құқығы:

- сатып алу бағасын шамалы төмендету;
- тауардың ақауларын тегін жою;
- тауардың кемшіліктерін жоюға жұмсалатын шығындардың орнын толтыру;
- тауарды ұқсас маркалы (модельді, артикулды) өнімге ауыстыру;
- тауарды ұқсас маркалы (модельді, артикулды) өнімге сатылым бағасын қайта есептеу арқылы ауыстыру;
- шартты бұзу және тауарларға төленген ақшаны қайтару.

Қазіргі кезде бүкіл әлемде тұтынушының құқығын мемлекет, сот және қоғам қорғайды.

Қызықты дерек!

Тұтынушының құқығы қай жерде көбірек бұзылады?

бөлшек сауда саласында – сапасыз тауарды сату, тауарды ауыстырудан немесе қайта алудан бас тарту, тауардың қауіпсіздік талабына сәйкес келмеуі туралы шағымдар;

тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласында – электрмен, жылумен, сумен жабдықтау қызметінің сапасыздығына, пәтер иелері кооперативтері төрағаларының өз міндеттерін орындамауына байланысты шағымдар;

қоғамдық тамақтану саласында – сапасыз тамақ өнімдеріне байланысты және тұрғындардың санитарлық-эпидемиологиялық игілігі саласындағы заңбұзушылықтарды анықтауға байланысты мәселелер шағымның көпшілік бөлігін құрайды;

тұрмыстық қызметтер саласында – жиһазды сапасыз дайындау мен жөндеу, сұлулық салондары мен шаштараздың сапасыз қызметі, автокөлікті жөндеу, ТЖС қызметі бойынша шағымдар түседі.

Глоссарий

- **Дайындаушы** – сатуға арнап тауар шығаратын жеке не заңды тұлға.
- **Жарамдылық мерзімі** — белгілі бір уақыт кезеңі, бұл уақыт өтіп кетсе, тауар жарамсыз деп есептеледі.
- **Кемшілік** – тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) техникалық реттеме, стандарттау бойынша нормативтік құжат, келісімшарт талаптарына, сонымен қатар тауар (жұмыс, көрсетілетін қызмет) туралы сатушы берген ақпаратқа сәйкес келмеуі.
- **Кепілдік мерзімі** — сатушы белгілеген немесе ҚР заңнамасында, не шартта орнатылған, күн, ай, жылмен белгіленетін уақыт кезеңі. Тауар дұрыс пайдаланылған, сақталған жағдайда сатушы тауардың (жұмыстың, қызметтің) сапасына кепілдік беретін, тауар дайындалған, алынған күннен бастап жұмыс сағатымен, жүріс шақырымымен т.б. өлшеммен өлшенетін кепілдікті пайдаланым.

Тұтынушылар шағымының көп бөлігі бөлшек сауда, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, денсаулық сақтау, қаржылық қызмет, тұрмыстық қызмет саласын қамтиды.

Тұтынушылар құқығының бұзылуын бірқатар мемлекеттік органдар қарастырады.

Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі. Бақылау-кассалық аппараттарын қолданудың бұзылуын, акцизделетін тауарларды сату тәртібін, тауарды сатып алу фактісін растайтын құжатты бермеу және т.б. заңбұзушылықтарды қарастырады.

Ішкі істер министрлігі. Кем өлшеу, ақшадан жеу, тауардың тұтыну қасиетіне немесе сапасына қатысты тұтынушыға жалған ақпарат беру, қызмет көрсетумен, сатумен айналысатын ұйымдардың немесе жеке кәсіпкерлердің тұтынушыларды басқа да жолмен алдаулары тәрізді заңбұзушылықтарды қарастырады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті. Техникалық регламенттермен және нормативті құжаттармен бекітілген талаптарды сақтамауды қарастырады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі. Метрология және техникалық реттеу саласындағы сәйкестік туралы құжаттарды, өлшеу құралдарын пайдалану барысында туындаған бұзушылықтарды қарастырады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Табиғи монополияларды реттеу және бәсекелестікті қорғау комитеті.

Коммуналдық қызмет көрсету (электрмен, жылумен, сумен жабдықтау және т.б.) барысындағы тарифтер бойынша, көрсетілетін қызметтерге шектеу қою, инфрақұрылымның болмауы себепті қажетті қызметті ұсынбау тәрізді заңбұзушылықтарды және т.б. қарастырады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері комитеті. Пәтер иелерінің кооперативі (ПІК) ұсынатын қызметтегі (қалдық шығару, тиісті инфрақұрылымның болмауы, құрылыс мәселелері және т.б.) заңбұзушылықтарды қарастырады.

Глоссарий

• **Тауардың (жұмыстың, қызметтің) сапасы** – тауар (жұмыс, қызмет) сипаттамаларының тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне қатысты жиынтығы.

Тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктері бар. Олар тұтынушылардың құқықтарын қорғау мен оны жүзеге асыруға бағытталған қызметтермен айналысады. Қазақстан Республикасында тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласында жұмыс істейтін 172 қоғамдық бірлестік тіркелген, олардың ішіндегі белсенділері – 64. Қазақстанның Тұтынушылар ұлттық лигасының құрылғанына 26 жылдан асты. Қоғамдық бірлестіктер тұтынушылардың құқықтарын қорғау бойынша түсініктер мен кеңестер береді, сатушының (атқарушының, дайындаушының) үстінен сотқа дейінгі наразылық жазуға көмектеседі, тиісті талап-арыздарды дайындайды және сотқа береді. Азаматтардың арасында үлкен сенімге және беделге ие. Олар тұтынушылардың құқықтарын қорғау мүмкіндіктерін тәжірибе жүзінде дәлелдеді.

Тұтынушы дегеніміз – өзінің жеке қажеттілігі мен жеке шаруашылығына пайдалану мақсатында тауар, өнім сатып алатын немесе қызметтер мен жұмысты пайдаланатын азамат.

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» арнайы Заң бар. Құқығы бұзылған жағдайда тұтынушы сотқа талап-арыз жаза алады. Талап-арызда сатушыға деген наразылықты, жауапкердің талаптарын және оның қандай заңның нешінші бабы негізінде ұсынылғанын көрсету керек.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Тұтынушылардың құқығы қай салада көбірек бұзылады?
2. Тұтынушылардың құқығын қандай мемлекеттік органдар қорғайды?
3. Сотқа дейінгі наразылық дегеніміз не?

Жағдаяттарды талқылаңдар.

1. Заттаңбадағы баға көрсеткішінде тауардың құны көрсетілген, ал сатушы кассаға төлем жүргізу кезінде тауарлық чекке басқа бағаны жазды. Бұл заңды ма?

Жауап. Жоқ, заңсыз. Заттаңбадағы баға көрсеткішін уақытымен ауыстыру – сатушының міндеті («Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 24-бабы). «24-бап. Сатушының (дайындаушының, орындаушының) міндеттері. Тауардың бағалар заттаңбасымен ресімделген, сауда объектісінің ішкі және (немесе) сыртқы витриналарына қойылған, көрсетілген құнына сәйкес сатушы (дайындаушы) сатуға міндетті, ал тұтынушы сатып алуға құқылы». Егер ол бұны өз уақытында жасамаса, онда тауарды заттаңбада көрсетілген бағамен сатуға тиіс. Олай болмаса, сатушыға айыппұл салынуы мүмкін.

2. Маған мерзімі өтіп кеткен тауар сатты. Не істеу керек?

Жауап: Тауардың түзетуге болмайтын кемшілігі табылған жағдайда, тұтынушы өз қалауы бойынша тауарды ауыстыруды немесе бағасын төмендетуді талап ете алады. Сонымен қатар тауардан бас тартып, ақшасын қайтара алады.

3. Егер алғым келмей қалса, қандай тауарларды ауыстырып немесе қайтара аламын?

Жауап. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 30-бабына сәйкес, келесі тауарлар ауыстыруға және қайтаруға жатпайды:

- 1) дәрілік заттар мен медициналық бұйымдар;
- 2) ішкіім;
- 3) шұлық-ұйық бұйымдары;
- 4) жануарлар мен өсімдіктер;

5) метрлеп сатылатын тауарларды, атап айтқанда, барлық түрдегі талшықтардан жасалған маталар, тоқыма және перделік кенеп мата, жасанды тері, кілем бұйымдары, тоқыма емес материалдар, ленталар, шілтер, таспа, сымдар, баулар, кәбілдер, линолеум, багет, пленка, клеенка;

6) ұялы байланыстың абоненттік құрылғысы.

Басқа барлық тауарды 14 күннің ішінде ешқандай себебін түсіндірусіз қайтаруға және ауыстыруға болады. Бұлар – пайдаланылмаған, өз қасиетін жоғалтпаған, тұтынушыда аталған тауарды нақты сол сатушыдан алғанын дәлелдейтін құжаты бар тауарлар. Кемшілігі бар кез келген тауарды айырбастауға және қайтаруға болады.

4. Тауарды чексіз қайтаруға бола ма?

Жауап. Иә, болады. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 18-бабына сәйкес, тұтынушыда тауарды сатып алу фактісін растайтын тауарлық чектің немесе басқа да құжаттың болмауы оның талаптарын қанағаттандырудан бас тартуға негіз болмайды. Бұл дегеніміз, тұтынушы өзінің тауарды алғанын растайтын куәлардың айғақтарын, басқа да дәлелдеу құралдарын, оның ішінде фото- және (немесе) бейнетіркеуді пайдалана алады деген сөз.

5. Тауар өткізілді. Мен ол үшін ақшамды қашан аламын?

Жауап. Бұл үшін сатушыда 10 күн бар. Ол қолма-қол ақшамен қайтара алады немесе пошта арқылы картасына немесе есепшотына аударылым жасайды. Аударылым бойынша шығындарды сатушы төлейді.

6. Сапасыз тауарды қайта өткізгім келмейді. Мен ол үшін төлеген ақшамның бір бөлігін ғана қайтара аламын ба?

Жауап. Иә, тұтынушы сапасыз тауардың бағасын төмендетуді, тауардың кемшілігін түзеуге кеткен шығынды өтеуді, тауар үшін төленген ақшаны қайтаруды, келтірілген шығынды өтеуді сатушыдан талап ете алады. Бұл әрекет тиісті талап берілген күннен бастап он күннің ішінде жасалуы керек.

7. Тауардың кемшіліктері бар. Егер қорапшасы сақталмаса, мен тауар үшін төлеген ақшамды қайтарып ала аламын ба?

Жауап. Сапасыз тауарды қайтаруға қорапшаның болмауы кедергі бола алмайды. Тұтынушы тауарды қайтару туралы талап қойған соң, тауар бүтіндей қайтарылуға жатады, яғни негізгі бұйым, оның бөлшектері мен керек-жарақтары. Алып жүру кезінде жарамсыз болып қалатын, тез бұзылатын керек-жарақтары мен қорапшасы оған жатпайды.

8. Тауарды кепілдік бойынша жөндеуден өткізді. Егер ол тағы бұзылатын болса, кепілді мерзімін қалай есептеу керек?

Жауап. Кемшілігін жөндеген жағдайда, тауардың кепілді мерзімі тауар пайдаланылмаған кезеңге ұзартылады. Аталған кезеңге тұтынушының жүгінген күнінен бастап жөндеу аяқталған күнге дейінгі уақыт кіреді.

9. Менің құқықтарым бұзылса, мен қайда шағымдана аламын?

Жауап. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау қоғамына, тиісті мемлекеттік органдарға, сотқа.

10. Олардың ешқайсысы маған көмектесе алмады, соттасу ғана қалды. Анық қай сотқа жүгінуіме болады?

Жауап. Сіз өзіңіздің мекенжайыңызға жақын, жауапкердің мекенжайына жақын, келісім-шарт жасалған жерге жақын, өзіңізге ыңғайлы сотты таңдай аласыз.

11. Егер мен сотқа жүгінсем, тауарға төлеген ақшамды қайтарудан басқа, тағы неге үміттенем аламын?

Жауап. Иә, сіз моральдық шығын үшін өтемақы ала аласыз, оны сіздің тұтынушылық құқығыңызды бұзған кінәлі тұлға төлейді. Моральдық шығын өтемақысының көлемін сот анықтайды және ол мүліктік шығынды өтеу құнының көлеміне тәуелді емес. Моральдық шығын өтемақысы мүліктік шығынға, тұтынушы келтірген шығынға қатыссыз жүзеге

асады. Бұдан басқа, егер сатушы немесе орындаушы сіздің талабыңызды өз еркімен қанағаттандырмаса, онда сот оған сіздің пайдаңызға сізге берілетін соманың 50 пайызы көлемінде айыппұл салады.

12-тарау. ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫ ЖҮЙЕСІ

§ 69. ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

отбасы, отбасы құқығы, отбасы қатынастары деген не екенін білеміз; отбасы қатынастарын қандай нормативтік-құқықтық акті реттейтінін қарастырамыз.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында: «Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың етене құқығы әрі міндеті. Кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті» делінген. Осы конституциялық норма барлық отбасы құқығы жүйесінің негізі болып табылады.

Трек сөздер

- отбасы құқығы
- неке
- туыстық
- туыстар

Отбасы қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы *отбасы құқығы* деп аталады. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» (2011) ҚР Кодексі отбасылық-неке қатынастарын реттейді. Сонымен қатар, «Баланың құқықтары туралы» (2002), «Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы және жасөспірімдер үйлері туралы» (2000), «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқықбұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» (2004) Заңдардың маңызы зор.

Елімізде отбасы-неке қатынастарын реттейтін біршама халықаралық келісім-шарттар ратификацияланды. Мәселен, Қазақстан Республикасы Бала құқықтары туралы Конвенцияны (1989), Тұрмыстағы әйелдердің азаматтығы туралы Конвен-

Неке – отбасын құрудың негізі

цияны (1957), Шетелде алиментті өндіріп алу туралы Конвенцияны (1956), Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек пен құқықтық қатынастар туралы Конвенцияны (1993) ратификациялады.

2010 жылғы 12 наурызда Балаларды қорғау және баланы шетелдік асырап алуға қатысты ынтымақтастық туралы Гаага Конвенциясы (1993) ратификацияланды. Осылайша, ҚР Үкіметі Қазақстаннан шетелдіктер асырап алған балалар туралы ақпарат сұрағу мүмкіндігіне ие болды. Сөйтіп, олардың өмірін бақылауға ала алатын болды.

Қызықты дерек!

ҚР-да Бала құқығы бойынша өкілеттік институты құрылды. Аталған орган баланың еркіндігі мен құқығы бұзылғаны туралы ақпараттар қабылдайды. Мемлекеттік орталық және жергілікті атқарушы органдардың, ұйымдардың және ондағы жауапты тұлғалардың баланың құқығын, еркіндігін бұзатын әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдерін қарастырады. Аталған институт ҚР Президентінің тікелей қарамағында.

Мемлекеттік органдар, физикалық және заңды тұлғалар баланы әлеуметтік ортаның жағымсыз әсерінен, теріс ақпараттардан, оның денсаулығына, рухани өсуіне зиянын тигізетін үгіт-насихаттардан қорғауға міндетті. Мемлекет балалардың салауатты өмір салтын ұстануын насихаттауды, олардың құқығын қорғауды өз саясатындағы басты бағыт деп есептейді («Баланың құқықтары туралы» Заң, 36-бап, 2002 ж. 8 тамыз). Мемлекеттік органдар, физикалық және заңды тұлғалар баланы әлеуметтік ортаның жағымсыз әсерінен, теріс ақпараттардан, оның денсаулығына, рухани өсуіне зиянын тигізетін үгіт-насихаттардан қорғауға міндетті. Мемлекет балалардың салауатты өмір салтын ұстануын насихаттауды, олардың құқығын қорғауды өз саясатындағы басты бағыт деп есептейді («Баланың құқықтары туралы» Заң, 36-бап, 2002 ж. 8 тамыз).

Отбасын құрудың негізі *неке* болып табылады.

Отбасы құқығы тек шартты түрде отбасы деп аталатын өзге де қатынастарды реттейді. Мәселен, немерелері мен әжелерінің арасындағы немесе отбасын құрып, бөлек тұратын, кәмелетке толған ағалары мен қарындастары арасындағы қатынас. Аталған қатынастар туыстыққа негізделеді, сондықтан да мұндай қатынастарды *туыстық қатынастар* деп атау керек.

Қызықты дерек!

✓ Қазақ тіліндегі көптеген сөздер туыстықтың түрлі дәрежесін білдіреді. Мысалы, әке, бала, немере (ер адамның баласынан тараған ұл мен қыз), шөбере (*немереден* өрбіген ұрпақ), шөпшек (төртінші ұрпақ), немене (жетінші ұрпақ), туажат (*немененің* баласы). Қысқаша айтқанда, жетінші атаға дейінгі әрбір туыстың өз атауы бар. Бұған қарап, қазақ қоғамында ұрпақтар арасында ерекше жақын байланыс бар екенін түсінуге болады.

✓ Ағылшын және американдық қоғамда туыстықтың аз тармақталған жүйесі қалыптасқан, сондықтан мұндай алыс туыстарды білдіретін сөздердің қажеті жоқ. Ағылшын тілінде, тіпті соңғы төрт туысты білдіретін ешқандай терминдер жоқ.

✓ Тробриан аралындағы Меланезияда тұратын тайпа тілінде алты түрлі туыс – әкесі, әкесінің ағасы, әкесінің әпкесінің ұлы, әкесі мен шешесінің әпкесінің баласы, әкесінің әпкесінің қызының баласы, әкесінің ағасының баласының баласы, әкесінің әпкесінің баласының баласы – бір сөзбен аталады. Мұнда арнайы құрметпен қарайтын барлық туыстарды жалпы терминмен атайды.

✓ Қазақ қоғамында әйел үшін өз туыстары *төркін*, күйеуінің туыстары *қайын* болады; әйелді күйеуінің барлық үлкен туыстары *келін*, кіші туыстары *жеңге* деп атайды.

Отбасындағы қатынастардың барлығы заңмен реттеле бермейді. Оның негізгі реттеушісі – өзара құрмет, сүйіспеншілік, қамқорлық және моральдық қолдау қағидаттарына негізделген моральдық нормалар. Көптеген жағдайларда, отбасылық өмір салты ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға негізделген (отбасын материалдық тұрғыдан қамтамасыз ету толығымен ер адамға – отағасына жүктеледі; үлкендерді, туыстарды құрметтеу, сыйлау; кішіге қамқор болу және т.б.).

Отбасының ішкі мәселелері отбасы мүшелерінің өзара келісімімен шешіледі. Егер бұл мәселелер кәмелетке толмағандарға да қатысты болса, отбасылық талқылауға оларды да қатыстырады. Отбасылық қатынастар бұзылған жағдайда құқықтық нормалардың араласуы қажет болады. Отбасы меншік қатынастары заңмен реттеледі, өйткені бұл қатынастардың объектісі материалдық игіліктер болып табылады. Отбасы құқығы азаматтық заңмен тығыз байланысты.

Есте сақта! Азаматтық құқықта, мысалы заң бойынша мүлікке мұрагерлік етуде, жақын туыс та, алыс туыс та есепке алынады. Бүгінгі күні мұрагерлердің алты кезегі анықталған. Заң бойынша мұрагерлер мұрагерлікке кезек тәртібімен ие болады.

Отбасының толық және толық емес түрлері болады. Толық отбасында ата-анасы, балалары және әдетте, әкесі жағынан да, шешесі жағынан да аға ұрпақ өкілдері – атасы мен әжесі болады.

Толық емес отбасы балалардың ата-анасының біреуінің ғана болуымен сипатталады. Бұл ретте балалардың ата-аналары ажырасқан болса, балалары қарамағында қалған ата-анаға екінші жағы балаларды және еңбекке жарамсыз зайыбын (ерін) бағып-қағу үшін алимент төлейді. Егер ерлі-зайыптылардың біреуі қайтыс болып, екіншісінің

Балалар отбасында тәрбиеленуге құқылы

қарамағында кәмелетке толмаған балалары қалса, онда оған мемлекет жәрдемақы ретінде материалдық көмек көрсетеді. Сөйтіп толық және толық емес отбасы да тең жағдайда заң және мемлекет арқылы қорғалады.

Назар аударайық!

Қазақстан Республикасы көп балалы отбасыларға ерекше қамқорлық көрсетуде. Бүгінгі күні төрт және одан да көп баласы бар отбасылар көпбалалы деп есептеледі.

Есте сақта! Мемлекеттік билік органдарына отбасының жеке істеріне араласуға тыйым салынған. Мысалы, отбасы мүшелеріне баланы қалай тәрбиелеу, тіл алмаған балаларға қандай жаза қолдану, отбасылық бюджетті қалыптастыру және тағы басқалар туралы бұйрық беруге ешкімнің құқығы жоқ. Осылайша, отбасының ішкі құрылымы құқықтық реттеуден тыс қалады және моральдық қағидаттарға негізделеді.

Глоссарий

- **Отбасы** – бір-бірімен мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттер арқылы байланысқан адамдар тобы. Олар некеге тұру, туыстық, асырап алу немесе балаларды тәрбиеге алудың басқа да формалары арқылы туындайды.
- **Бала** – 18 жасқа (кәмелетке) толмаған тұлға.
- **Неке** – ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді туғызатын, отбасын құру мақсатында заңнамада белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімімен жасалған еркек пен әйел арасындағы тең құқықты одақ.
- **Туыстық** – бір-бірінен немесе ортақ ата-бабадан тарайтын тұлғалардың тығыз байланысы.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіндегі отбасы құқығы қағидалары:

- 1) еркек пен әйелдің неке (ерлі-зайыптылар) одағының еріктілігі;
- 2) отбасындағы ерлі-зайыптылар құқықтарының теңдігі;
- 3) отбасының ісіне кімнің болса да өз бетінше араласуына жол берілмеушілік;
- 4) отбасы ішіндегі мәселелерді өзара келісім арқылы шешу;
- 5) балалардың отбасында тәрбиелену басымдығы, олардың өсіп-жетілуі мен әл-ауқатты болуына қамқорлық;
- 6) отбасының кәмелетке толмаған, қарт және еңбекке қабілетсіз мүшелерінің құқықтары мен мүшелерін басымдықпен қорғау;
- 7) отбасы мүшелерінің өз құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруын қамтамасыз ету, осы құқықтарды сот арқылы қорғау мүмкіндіктері;
- 8) отбасының барлық мүшелерінің салауатты өмір салтын қолдау.

Неке мен отбасын қорғау екі түрде жүзеге асырылады: *юрисдикциялық және бейюрисдикциялық*.

Бірінші түрі – отбасының құқығын бұзылған немесе талас құқықтарды қорғау жөніндегі өкілетті мемлекеттік органдарды тарту арқылы қорғау. Бұлар – сот, прокурор, Азаматтық хал

актілерін тіркеу органдары (АХАТ), қамқоршылық органдары, ішкі істер органдары.

Екінші түрі – отбасының құқықтары мен мүдделерін қорғау жөніндегі ұйымдар мен азаматтардың іс-әрекеттері. Азаматтар бұл әрекеттерді мемлекеттік органдардан көмек сұрамай-ақ өздері іске асырады. Мұндай іс-әрекеттер *құқықты өз бетінше қорғау* деп аталады.

Есте сақта! Сот арқылы қорғау – отбасы құқығын қорғаудың негізгі түрі. Бұл істе прокуратура, ішкі істер органдары, АХАТ органдары, тәрбиелік мекемелер, атқарушы органдар – әкімдіктер үлкен рөл атқарады. Мысалы, әкімдіктер ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау шараларын қолға алуға, ондай балаларды есепке алуды ұйымдастыруға, оларды отбасыларға орналастыруға көмектесуге міндетті. Ішкі істер органдары баланы күштеп тартып алуға, сондай-ақ алимент төлеуден жалтарып жүрген адамдарды іздестіруге байланысты шешімдерді мәжбүрлі түрде орындатуға қатысулары мүмкін.

Сонымен отбасының тұрақтылығы қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Мемлекет пен қоғам үшін отбасының мүмкіндігінше толық болғаны керек. Әдетте, толық отбасында балалар өздерін қауіпсіз сезінеді, олар рухани және материалдық жағынан қамтамасыз етілген болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Отбасына анықтама беріңдер. Өздеріңнің отбасылық ағаштарыңды жасаңдар. Туыстардың қай санаты үлкен құқықтарға, ал қайсысы үлкен міндеттемелерге ие екендігін анықтаңдар.
2. Туыстық байланыс дегенді қалай түсінесіңдер? Туыстар бір-біріне көмектесуі керек пе? Туыстық қатынастар заңмен реттеле ме?
3. Сендер тұрған жерде көпбалалы отбасыларға қандай жеңілдіктер жасалған? Осы сұрақтарды талқылаңдар, өмірмен байланыстырыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Л.Толстойдың «Үйіндегі бақытты адам – ең бақытты адам» деген сөзінің мағынасын түсіндір. Болашақ өмірдегі серігіңнің бойынан қандай қасиеттерді көргің келеді?

2-деңгейлі тапсырма. Балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясаттың мақсатын талқылаңдар («Баланың құқықтары туралы» Заң, 6-бап). «Балалардың дене бітімі, интеллектуалдық, рухани және имандылық тұрғысынан дамуына, олардың бойында елжандылық, азаматтық және бейбітшіл сезімдерді тәрбиелеуге, сондай-ақ баланың жеке адами тұлғасының қоғам мүддесі, мемлекет халықтарының дәстүрлері, ұлттық және әлемдік мәдениет жетістіктеріне қол жеткізуі үшін мүмкіндіктерін ашуға жәрдемдесу» деген мақсатқа назар аударыңдар. Осы мақсатқа қалай жетуге болатыны жөнінде өз пікірлеріңді айтыңдар.

§ 70. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОТБАСЫ ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ. ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ. НЕКЕ ШАРТЫ

Бүгін сабақта:

отбасы қатынастары, оның негізгі құқықтары мен міндеттері қалай реттелетінін білеміз; неке шартымен танысамыз.

Тірек сөздер

- ерлі-зайыптылық
- неке шарты
- құқықтар, міндеттер
- ерлі-зайыптылардың мүлік режімі
- ортақ мүлік

Некеде ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері теңдей болады. Заң әйелдердің құқықтарын шектеуге тыйым салады. Бұл әйелдерге тек үй шаруашылығымен ғана емес, сонымен бірге ер адамдармен қатар бизнес жүргізу, мансап жасау және т.б. істермен айналысуға мүмкіндік береді.

Ерлі-зайыптылық қатынастар өмірлік болып табылады, яғни некеге тұру белгілі бір мерзім көрсетілмей жүзеге асырылады. Қазақстанда мемлекеттік органдарда тіркелген неке ғана заңды деп танылады.

Назар аударайық!

Адамдар некеге тұрмай-ақ бірге тұрып, үй шаруашылығын бірге жүргізуді қалайтын жағдайлар өмірде кездеседі. Бұл азаматтық неке немесе нақты неке қатынастары деп аталады. Азаматтық некеден туған балалар да, тіркелген некеден туған балалар сияқты, заңмен қорғалады. Алайда, мұндай қатынастар, әдетте, тараптар үшін заңнамалық салдар туындатпайды. Дегенмен, азаматтық некеде туылған балаларды тәрбиелеу мен өсіру ата-аналардың міндетінен алынып тасталмайды.

Некелері (ерлі-зайыпты болуды) мемлекеттік тіркеуден өткен күннен бастап ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері туындайды.

Ерлі-зайыптылардың құқықтары:

— ерлі-зайыптылардың әрқайсысы қызмет түрін, кәсібін және діни сенімін таңдауға ерікті;

— ерлі-зайыптылар ана болу, әке болу, балаларды тәрбиелеу, оларға білім беру, ерлі-зайыптылардың тұрғылықты, болатын жерлері мәселелерін және отбасы өмірінің басқа да мәселелерін бірлесіп шешеді;

— неке кию (ерлі-зайыпты болу) кезінде ерлі-зайыптылар өз тілектері бойынша ортақ тегі ретінде өздерінің біреуінің тегін таңдайды не ерлі-зайыптылардың әрқайсысы өзінің некеге дейінгі тегін сақтап қалады, не біреуі (екеуі де) өз тегіне екінші жұбайдың тегін қосып алады.

— неке (ерлі-зайыптылық) бұзылған жағдайда, ерлі-зайыптылар неке кию (ерлі-зайыпты болу) кезінде таңдаған тектерін сақтауға немесе өздерінің некеге дейінгі тектерін қалпына келтіруге құқылы;

— ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне құқық некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезеңінде үй шаруашылығын жүргізуді, балаларды бағып-күтуді жүзеге асырған немесе басқа да дәлелді себептермен жеке табысы болмаған жұбайға да тиесілі болады;

— ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін иелену, пайдалану және оған билік ету ерлі-зайыптылардың екеуінің келісімі бойынша жүзеге асырылады.

Назар аударайық!

Ерлі-зайыптылардың шаруа немесе фермер қожалығы мүшелерінің ортақ меншігі болып табылатын мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген.

Ерлі-зайыптылардың міндеттері:

— ерлі-зайыптылар отбасындағы өз қатынастарын өзара сыйластық пен өзара көмек негізінде құруға, отбасының игілігі мен нығаюына жәрдемдесуге, өз балаларының денсаулығына, өсіп-жетілуіне және олардың әл-ауқат жағдайына қамқорлық жасауға міндетті;

— неке кнөзды (ерлі-зайыпты болуды) мемлекеттік тіркеу кезінде тегі өзгерген жағдайда, азамат бір ай мерзімде жекебасын куәландыратын құжаттарды ауыстыруға міндетті;

— ерлі-зайыптылардың біреуі жылжымайтын мүлікке иелік ету жөнінде мәміле және нотариатта куәландыруды және (немесе) заңда белгіленген тәртіппен тіркеуді қажет ететін мәміле жасасуы үшін екінші жұбайдың нотариатта куәландырылған келісімін алу қажет.

Назар аударайық!

Ерлі-зайыптылар некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезінде жинаған мүлік олардың бірлескен ортақ меншігі болып табылады. Олар:

— ерлі-зайыптылардың әрқайсысының еңбек қызметінен, кәсіпкерлік қызметтен және зияткерлік қызмет нәтижелерінен түскен табыс сомалары;

— ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінен және ерлі-зайыптылардың әрқайсысының бөлек мүлкінен алынған табыс сомалары;

— олар алған зейнетақылар, жәрдемақылар, зейнетақы жинақтары, сондай-ақ арнаулы нысаналы мақсаты жоқ өзге де ақшалай төлемдер;

— ерлі-зайыптылардың ортақ табыс сомалары есебінен сатып алынған жылжымалы және жылжымайтын мүліктер, бағалы қағаздар, пайлар, салымдар, кредиттік ұйымдарға немесе өзге де ұйымдарға салынған капиталдағы үлестер;

— отбасында кімнің атына сатып алынғанына не ақша қаражаттарын ерлі-зайыптылардың қайсысы салғанына қарамастан, ерлі-зайыптылар некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезеңінде жинаған басқа да кез келген мүлік.

Ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігіне жатады:

— некеге отыруға (ерлі-зайыпты болуға) дейін ерлі-зайыптылардың әрқайсысына тиесілі болған мүлік;

— ерлі-зайыптылардың некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезеңінде мұрагерлік тәртібімен немесе өзге де өтеусіз мәмілелер бойынша сыйға алған мүлік;

— некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезеңінде ерлі-зайыптылардың ортақ қаражаты есебінен сатып алынса да, қымбат заттар мен басқа да сән-салтанат заттарын қоспағанда, жеке пайдаланатын заттары (киім-кешек, аяқкиім және басқалар).

Есте сақта! Дау туған жағдайда, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың осы мүліктегі үлестерін айқындау медиация немесе сот тәртібімен жүргізіледі. Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу кезінде сот кәмелетке толмаған баланың мүдделерін ескере отырып, ерлі-зайыптылардың талап етуі бойынша ерлі-зайыптылардың әрқайсысына қандай мүліктің берілуге жататынын айқындайды.

Кәмелетке толмаған балалардың қажеттерін қанағаттандыру үшін сатып алынған заттар (киім-кешек, аяқкиім, мектеп және спорт керек-жарағы, музыкалық аспаптар, балалар кітапханасы және басқалары) ғана бөлуге жатпайды және балалары өзімен бірге тұратын жұбайға өтемақысыз беріледі.

Ерлі-зайыптылар өздерінің кәмелетке толмаған ортақ балаларының атына ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі есебінен салған салымдары сол балаларға тиесілі болып есептеледі және ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлген кезде есепке алынбайды.

Неке шарты жазбаша түрде жасалады және оны міндетті түрде нотариуста куәландыру керек. Неке шарты некені тіркеуден бұрын да, некеде тұрған кезеңдегі кез келген уақытта да жасалуы мүмкін. Неке шартын азаматтық некедегі ерлі-зайыптылар, яғни мемлекеттік органдарда тіркеуге алынбаған тұлғалар жасай алмайды.

Есте сақта! Неке шарты ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша кез келген уақытта өзгертілуі немесе бұзылуы мүмкін. Сонымен бірге неке шарты жазбаша түрде жасалады және міндетті түрде нотариалдық куәландыруға жатады. Ерлі-зайыптылардың өзара келісімі болмаса, неке шарты екеуінің біреуінің талабы бойынша сот шешімімен өзгертілуі немесе бұзылуы мүмкін. Шарт талаптарын елеулі бұзу, келісімшартты орындаудың мүмкін еместігі неке шартының бұзылу себептері болып табылады. Неке шартын орындаудан біржақты бас тартуға жол берілмейді. Ерлі-зайыптылардың біреуі оны орындаудан (мысалы, аяғы ауыр жұбайының жағдайын жасаудан) бас тартқан жағдайда, екінші тарап оған сот арқылы айыппұл санкцияларын қолдануға және мәжбүрлі түрде орындатуға құқылы.

Отбасы – мемлекеттің негізі

Глоссарий

- **Неке шарты** – некеге отыратын адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүлктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім.
- **Ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі** – ерлі-зайыптылардың неке кезеңінде бірге тапқан мүлкі олардың ортақ меншігі болып табылады.

Неке шартының субъектілері ерлі-зайыптылар (олардың қатарында өздерінің ата-аналар да болуы мүмкін) немесе некеге отыруға дайындалып жүрген адамдар (күйеу жігіт пен қалыңдық) болуы мүмкін. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, «Неке туралы келісімшартты нақты жұбайлар, яғни бірге өмір сүретін және бір-біріне қамқорлық жасайтын, бірақ арнайы органдарда тіркелмеген адамдар жасауы мүмкін бе?» деген сұрақ туындайды. Әрине, жоқ. Тіпті олар мұндай келісімді жасаса да, ол заң бойынша неке шарты деп танылмайды. Мұндай келісім мемлекет қорғауында болмайды және бұзылған жағдайда мемлекет тарапынан қамтамасыз етілмейді.

Ерлі-зайыптылардың бірін-бірі бағып-қағу жөнінде құқықтары мен міндеттерін анықтауға құқығы бар.

Ерлі-зайыптылардың жеке құқықтары мен міндеттері неке шартының мәні бола алмайды.

Осылайша неке шартын мүлктік сипаттағы мәселелер бойынша ғана жасауға болады. Ерлі-зайыптылар немесе болашақ ерлі-зайыптылар неке шартын жасау кезінде этикалық аспектілерді ескеруі керек.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Ерлі-зайыптылардың негізгі құқықтары мен міндеттері қандай?
2. Неке шартына түсініктеме беріңдер. Азаматтық некеде тұратын адамдар неке шартын жасай ала ма?

1-деңгейлі тапсырма. 2017 жылдың сәуірінде Д. мен Ә. үйлену туралы шешім қабылдады. Ата-аналарының талабы бойынша олар некесін мешітке қидырды. Жас жұбайлар некелері қиылғандықтан, АХАТ мемлекеттік органына тіркелудің қажеті жоқ деп санады.

Бір жыл өткен соң, күйеуімен ренжісіп қалған Д. ажырасу туралы шешім қабылдады. Алайда, некені тіркеу туралы куәлігі болмағандықтан, тіркеу органы оның ажырасу туралы етінішін қабылдаған жоқ.

Жағдаятты талқылаңдар. Лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттерін бағалаңдар.

§ 71. АТА-АНАЛАР АЛДЫНДАҒЫ БАЛАЛАР МЕН БАЛАЛАР АЛДЫНДАҒЫ АТА-АНАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Бүгін сабақта:

ата-аналар мен балалар арасындағы өзара құқықтар мен міндеттер құқықпен қалай реттелетінін білеміз.

Балалардың туылуы, оларды ата-аналардың белгіленген құқықтық тәртіпте, яғни баланың тууын тіркеу мен тіркеуші органдағы жазба

арқылы растауы негізінде ата-аналар мен балалар арасындағы құқықтық қатынастар пайда болады.

Қызықты дерек!

Қазіргі медицинаның дамуына байланысты дүниеге биологиялық жолмен (қандас туысқандық) ғана емес, басқа жолдармен де келуге болатыны белгілі. Бүгінде бір әйелдің эмбрионын басқа әйелге салу арқылы да бала өмірге келуде, сол әйелдің жүктілігі, босануы жасанды ұрықтандыру болып табылады. Осыған байланысты қандас туыстыққа негізделмеген қатынастар да ата-аналар қатынасына теңестірілуде. Сонымен қатар, асырап алушы мен асырап алынған бала арасындағы қатынастар да ата-аналар қатынасына теңеседі. Суррогат ананы пайдалану арқылы бала туу (суррогат ана мен потенциалды ата-ана арасындағы келісімшарт бойынша баланы көтеру, жүктілік және босану) да ата-аналар қатынасына теңеседі. Жоғарыда көрсетілгендер әдебиетте балалардың әлеуметтік шығу тегі ретінде анықталады.

Тіркеуші органда тұлғаларды баланың әкесі мен анасы (асырап алушысы) ретінде тіркеген жазба мен балаға туу (асырап алу) туралы берілген куәлік баланың туылуын растайтын құжат болып табылады.

Қызықты дерек!

Белгілі бір әйелді баланың анасы деп тану, әдетте, қиындық тудырмайды. Баланың сол әйелден туылғанының дәлелі – әйелді босандырған медициналық мекеме берген анықтама қағаз, ал медициналық мекемеден тыс жерде туылған жағдайда – босандырған медицина қызметкері жазған құжат, сондай-ақ куәгер ретінде берген медициналық көрсетілім және басқа да дәлелдемелер. Оларға, әдетте, медициналық сараптамалар (қанды талдауы), гентік дактилоскопия және т.б. жатады.

Қазіргі уақытта донорлық (суррогаттық) аналық практикада кеңінен қолданылады. Іс жүзінде бұл жағдайда жиі қақтығыстар пайда болады. Суррогат ана өзінен туылған балаға өз құқықтарын талап етеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, сот көбіне «көтерген ананың» жағында болады. Сондықтан, қақтығыстар мен түсініспеушіліктер болмау үшін, келісімшартта барлық жағдайлар егжей-тегжейлі жазылып көрсетілуі керек.

Ер адамның әкелігін анықтау едәуір қиындық тудырады. Әке болу презумпциясы бойынша, бала тіркелген некеде дүниеге келген жағдайда анасының күйеуі оның әкесі деп танылады. Аталған тұлға баланың әкесі болуы мүмкін деп болжанады. Бала токтатылған немесе жарамсыз деп танылған некеде, немесе анасының жұбайы қайтыс болған кезден бастап 270 күн ішінде дүниеге келген жағдайда да әкелік туралы презумпция жүзеге асады. Егер аталған жағдайлардан кейін ұзақ уақыт өткен болса, онда баланың әкесі басқа екеніне сенуге негіз бар.

Тірек сөздер

- ата-ана
- баланың құқығы
- баланың құқығын қорғау
- ата-ананың құқығы

Бала некеде тұрмайтын ата-аналардан туылған жағдайда ер адамның әкелігі ерікті түрде немесе сотпен анықталады.

Әке болуды ерікті түрде тану баланың әкесі мен анасының тіркеу органына бірлесіп өтініш

беру жолымен жүзеге асырылады. Сондай-ақ кәмелетке толмаған ата-аналардың да әкелікті тану құқығы бар.

Қызықты дерек!

Өмірде әке болуды ерікті түрде танудан басқа да жағдайлар болып тұрады. Некеден тыс туылған баланың әкесі болып тіркелуден бас тартатын тұлғалар да кездеседі. Сондықтан, баланың мүдделерін қорғау мақсатында ер адамның әкелігі сот арқылы анықталады.

Әке болуды белгілеу туралы дауды шешу барысында сарапшының қорытындысы аса маңызды. Ол үшін медициналық-генетикалық, гинекологиялық (көтеру уақытын белгілеу), биологиялық (қанды зерттеу) және т.б. түрлі сараптама жүргізіледі.

Әр адам секілді баланың да құқықтары бар, бұл, ең алдымен, табиғи және ажырағысыз құқық болып саналатын өмір сүру құқығы.

Әрбір бала мүмкіндігінше отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқылы. Балаларды тәрбиелеудің ең жақсы түрі отбасылық тәрбие болып саналады, сондықтан оған артықшылық беріледі. Бала өз ата-анасының отбасында және басқа да туыстарымен бірге өмір сүруге құқылы. Ажырасу кезінде бала көбінесе анасымен қалады, әкесімен кездесулер әдетте жексенбі күндеріне белгіленеді (38-сызбанұсқа).

Әрбір бала ата-анасын білуге және олардың қамқорлығында болуға және бірге тұруға құқылы. БҰҰ-ның «Бала құқықтары туралы» халықаралық Конвенциясы баланың ата-анасынан ажырамауын көздейді,

38-сызбанұсқа

Берік отбасы – күшті мемлекет

ал ажыраған жағдайда, ата-анасының біреуімен немесе екеуімен де хабарласып тұруға мүмкіндік беруге міндеттейді. Баланың өз ата-анасының тәрбиесінде болуға, өз мүдделерінің қорғалуына, жан-жақты өсіп-жетілуіне, өзінің адами қадір-қасиетінің құрметтелуіне құқығы бар. Бала өз мүдделерін қозғайтын отбасылық мәселелерді шешу кезінде өз пікірін еркін білдіруге құқылы. Мысалы, қандай мектепке оқуға барады, жазғы демалысты қайда өткізеді және т.б. Бала қатысқысы келетін үйірмелер мен спорт секцияларын өз бетінше таңдайды.

Бала құқықтары туралы Конвенцияға сәйкес, бала өзінің жеке-даралығын сақтауға құқылы. Жеке-даралығының белгілері – аты, тегі, әкесінің аты. Баланың есімі ата-ананың келісімі бойынша беріледі. Балалардың мүдделерін ескере отырып, ата-аналар балаға күлкілі немесе жағымсыз есім бермеуі керек.

Баланың тегі ретінде кейде әкесінің аты алынады немесе ұлттық дәстүр негізінде беріледі. Мысалы, ата-анасының қалауы бойынша әкесінің атының жанына «ұлы», «қызы» деген сөздерді жазуға болады. Егер баланың әкесінің екі есімі бар болса, онда ата-аналарының қалауы бойынша әкесінің бір есімі беріледі.

Заң бойынша баланың өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау құқығы бар. Ата-аналар (асырап алушылар, қорғаншылар, қамқоршылар), қорғаншылық және қамқоршылық органдары, соттар, прокурорлар бала құқығын қорғауды жүзеге асырады. Заң баланы әртүрлі қолсұғушылықтан, оның қадір-қасиетін қорлаудан, ата-аналар тарапынан жасалатын қорлау әрекеттерінен (ұрып-соғу, қокан-лоққы жасау және т.б.) қорғайды.

Есте сақта! Қорғалу үшін біздің мемлекетімізде қорғаншылық және қамқоршылық органдарына, сотқа, ювеналды юстиция органдарына жүгіну керек. Көптеген еуропалық елдерде, мысалы, АҚШ, Канадада арнайы қызметтер (полиция) бар, балалар оларға ата-аналарының қатыгездігі, күш қолданғаны жөнінде қоңырау шалып хабарласа алады. Ондай жағдайда, дереу полиция келеді, ата-аналарына айыппұл төлетеді және т.б.

Балалардың мүдделерін қорғау мақсатында Қазақстан Республикасы мұндай ата-аналарға құқығынан айыру және баланы өкімет қамқорлығына беру тәрізді шараларды заң негізінде қарастырады.

Баланың мүліктік құқығы бар, ол көбінесе баланың ата-анасы мен отбасының өзге де мүшелерінен асырап-бағу үшін қаражат көмегін алуына байланысты. Алименттер, зейнетақы мен жәрдемақылар ата-ананың атына келіп түседі, бірақ олар балаларды асырап-бағуға, білім беруге және тәрбиелеуге жұмсалады.

Есте сақта! Заң балаға сыйлық немесе мұра ретінде алынған мүлікке меншік құқығы негізінде ие болуға; еңбек етіп, өз еңбегінен кіріс алуға; жекешелендірілген пәтер иесі болуға және тағы басқаларға мүмкіндік береді.

Балалардың мүдделерін қорғай отырып және отбасын бала тәрбиелеудегі үздік форма ретінде танып, мемлекет отбасылық тәрбиенің басымдығын заң бойынша бекітті. Бүгінде балалар ауылының, отбасылық балалар үйінің дамуы кездейсоқ емес. Жас аналар (әдетте студенттер немесе кәмелетке толмағандар) өз балаларын материалдық жағдайлары шешілгенге дейін, жоғарғы оқу орнын бітіргенге дейін, кәмелеттік жасқа толғанға дейін Сенім үйіне уақытша береді. Бұл жағдайда аналарға балаларымен кездесуге, жағдайларын біліп тұруға және қамқорлық жасауға мүмкіндік беріледі.

Мемлекет балаларға қамқорлық жасаумен қатар, баланың тууына байланысты жәрдемақы төлейді, көпбалалы отбасыларды қолдауға барынша тырысады. Ата-аналар конституциялық міндеттерін өз еркімен орындамаған жағдайда, алиментті мәжбүрлі түрде төлетеді. Осыған қарап баланың мемлекет қорғауында екенін білуге болады.

Ата-ана мен бала арасындағы жеке және мүліктік қатынастар жиынтығы — ата-аналардың құқықтық қатынастары. Бұл құқықтық қатынастардың бірқатар өзіндік белгілері бар. Олар:

— шұғыл сипатта болады, яғни ата-аналардың құқықтық қатынастары бала кәмелеттік жасқа жеткенде тоқтатылады;

Отбасы тәрбиесі

— ата-аналардың құқықтық қатынастары балаларды тәрбиелеу мен күтудегі ана мен әке арасындағы теңдік негізінде құрылады;

— құқықтар мен міндеттер иеліктен шығарылмайды (мысалы, ата-ана бала тәрбиелеу міндетінен бас тарта алмайды, алименттік міндетін басқа адамға бере алмайды) .

Ата-аналар өз балаларының денсаулығын сақтауға, оларға тәрбие беруге міндетті және құқылы. Тәрбиелеу түрін дербес таңдай алады. Сонымен қатар, олар балаларды тәрбиелеуге және дамытуға жауапты. Бала қандай болмасын құқықбұзушылық жасаған жағдайда, олар үшін жауап береді (мысалы, мектептегі партаны сындырды).

Ата-аналар баласының орта білім алуын қамтамасыз етуге міндетті. Бала оқитын білім беру ұйымын ата-аналар баламен біріге отырып таңдайды. Ата-аналар баласының сабаққа қатыспауын, оның мектептегі тәртіпсіздігін мадақтамауы керек.

Ата-аналардың баласын жеке тәрбиелеуге құқығы бар. Бірақ бұл білім беру мекемелеріндегі оқыту мен тәрбиелеу фактілеріне ешқандай әсер етпейді. Бұл жағдай баланы олардың тәрбиесіне үлес қосып жүрген ата-әжелері мен басқа туыстарынан ажыратпауы керек. Балаларды мемлекеттік мекемеге тәрбиелеуге тапсыру, үшінші тұлғаны қатыстыру, әдетте, ең соңғы шара болып есептеледі. Бұл шара ата-аналар бір жағдайларға байланысты бала тәрбиесімен айналыса алмайтын жағдайларда ғана қолданылады.

Ата-аналар әртүрлі жағымсыз жағдайлардың (балалардың төбелесуі, мектептегі терезені сындыру және т.б.) алдын алу үшін балаларын қадағалауға міндетті.

Ата-аналар өз балаларының мүдделерін білдіруге, қорғауға құқылы және міндетті. Атап айтқанда, ата-аналар соттарда, жеке немесе заңды тұлғалармен қарым-қатынаста өз балаларының мүдделерін білдіреді. Ата-аналар алиментті өндіріп алу кезінде баланың атынан өкілеттік етеді. Мысалы, үш жастағы бала өздігінен ақшаны алып жұмсай алмайды. Бұл оның жасына сай келмейді.

Ата-аналардың өз құқықтары мен міндеттерін тиісінше орындамауы белгілі бір санкцияларды қолдануға әкеліп соғады. Ерлі-зайыптылардың біреуі баланы асыраудан, оған қамқорлық жасаудан бас тартқан жағдайда, сот арқылы алимент өндірілуі мүмкін.

Глоссарий

- **Алимент** – (лат. *alimentum* – тағам, асырап-бағу) ерлі-зайыптылардың біреуі екіншісіне, ата-анасы кәмелетке толмаған баласына, үлкен бала қарт ата-анасына т.б. міндетті түрде төлейтін тамақтануға арналған қаражат. Оны адамдар өз еркімен немесе сот арқылы мәжбүрлі түрде төлейді.
- **Ата-аналық құқықтық қатынастар** – ата-аналардың құқықтары мен міндеттері

Балалардың, сонымен қатар міндеттемелері де бар. Бұлар – балалардың ата-аналарына қатысты орындайтын қажетті іс-әрекеттері.

ҚР Конституциясының 27-бабында «Кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті» деп көрсетілген. Бұл конституциялық норма өте әділетті.

Сонымен қатар, «Бала құқығы туралы» заңның 20-бабында балалардың келесі міндеттері белгіленген: «Әрбір бала Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандығын, ар-ұжданы мен қадір-қасиетін, Республиканың мемлекеттік нышандарын

құрметтеуге, еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға, тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қам-қарекет жасауға, тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтауға, табиғатты сақтауға және табиғи байлықтарға ұқыпты қарауға міндетті». Аталған міндеттерге қосарымыз – ата-анасы мен үлкендерді сыйлау, кішілерге қамқор болу, халқының салт-дәстүрін және мемлекеттік тілді білу әрі құрметтеу.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Ата-аналардың және балалардың құқықтары мен міндеттерінің пайда болуына қандай негіздер бар?
2. Баланың некеде тұрған (некеде тұрмаған) ата-аналардан туылғанын анықтау ретін айтып беріңдер.
3. Баланың қорғану құқығы, өз пікірін білдіру құқығы, ата-аналары мен басқа туыстарымен араласу құқығы, аты-жөнін, тегін алу құқығы туралы айтып, олардың мазмұнын ашыңдар.
4. Баланың отбасында өмір сүру және тәрбиелену құқығы тағы нелерді қамтиды?
5. Баланың құқықтары мен заңды мүдделерін кім қорғайды? Кәмелетке толмаған бала өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға құқылы ма?
6. Меншік құқығы бойынша өзіне тиесілі мүлікке бала билік ете ала ма?
7. Ата-аналар балаларды тәрбиелеу мен оларға білім беру мәселесін қалай шешуі тиіс? Осы мәселелер бойынша келіспеушіліктер туғанда, оны шешу үшін ата-аналар қай органға жүгіне алады?

1-деңгейлі тапсырма. Ерлі-зайыптылар туған қызын өздерінің сүйікті қаласының құрметіне Алматы деп атауға шешім қабылдады. Баланың тууын тіркейтін АХАТ органының қызметкері ол есімді қабылдамады. Сонымен қатар, ата-аналарға бұл есімнің жеке атаулар каталогінде көрсетілмегендігін, болашақта балабақшада және мектепте баланың құрбы-құрдастары арасында күлкіге айналатынын ескертіп түсіндірді. Ата-аналар бұған келісіп, өтінішті қайта жазып, балаға Алма деген есім берді.

АХАТ органы қызметкерлерінің талабы негізді ме? Бұндай жағдайда ата-аналар не істеу керек?

2-деңгейлі тапсырма. 11 жасар М.-ның ата-анасы арасында оның бокспен айналысуы жөнінде дау туды. Әкесі боксты жалғастыруды талап етеді, ал анасы оған қарсы болады. Бокс сабақтарына кедергі келтіріп, болашақта М.-ның денсаулығына зиянды әсер етеді деп санайды. Әжесі анасын қолдайды, ал атасы М. күшті әрі төзімді болуы үшін бокспен сөзсіз айналысуы керек дейді. М. боксты жақсы көреді, бірақ ол анасының алаңдағанын қаламайды. Бұл жағдайда қандай шешім ұсынар едіңдер?

Эдвард Де Бононың әдісін қолданыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Қала тұрғыны Т. «Әділдік қоғамы» діни сектасына бара бастады, уақыт өте келе 12 жасар А. деген ұлын да секта қызметіне тартты. Жұбайы алғашқыда бұған көп көңіл бөлмеді, бірақ күйеуі баласын бірнеше сағат бойы намазға жығылтып, оған діни әдебиеттерді оқыта бастағанда, алаңдай бастады. Осы мәселе бойынша күйеуіне айтқан сөздері қалаған нәтиже бермеді. Біраз уақыттан кейін Т. мектептегі азғындық жағдайдың жақсы болмайтынын айтып, ұлына мектепке баруға тыйым салды. Баланың тағдыры туралы алаңдаған анасы адвокаттан көмек сұрады.

Әкесі А.-ның қандай құқықтарын бұзды? Неке-отбасы туралы заңда ата-аналардың өз балаларының құқықтарын бұзғаны үшін жауаптылығы қарастырылған ба? А.-ның анасына қандай кеңес бере алар едің?

13-тарау. ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ ЖҮЙЕСІ

§ 72. ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

еңбек дегеннің не екенін білеміз, еңбек құқығы туралы түсінік пен оның қайнар көздерін, формаларын қарастырамыз.

Тірек сөздер

- еңбек
- жұмыс
- іс-әрекет
- Еңбек кодексі
- еңбек саласындағы кепілдіктер
- еңбек еркіндігі

Адамның тіршілік әрекеті мен дамуының негізі еңбек болып табылады. Қоршаған ортаға әсер етіп, оны өзгерте отырып, үнемі өсіп келе жатқан қажеттіліктерге байланысты адамдар өздерінің жұмысқа қабілеттіліктерін дамытып, өз білімдерін байытады және еңбек қызметі аясын кеңейтеді. Өмірдің объективті шарттары адамды еңбек етуге итермелейді.

Қызықты дерек!

Бір қарағанда, «Еңбек дегеніміз не?» деген сұрақтың жауабы белгілі, өйткені оны күнделікті өмірде жиі естиміз. Алайда, арнайы әдебиетте еңбек ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Қазақ тілінде *еңбек* сөзі бірнеше мағынада түсіндіріледі: 1) адам өміріне қажетті рухани және материалдық құндылықтарды өндіріс құралдарының көмегімен жасауға мақсатты түрде бағытталған адам әрекеті; 2) жұмыс, қызмет; 3) бір нәрсеге қол жеткізуге күш салу; 4) жұмыс әрекетінің нәтижесі.

Еңбек және *жұмыс* терминдері бір-біріне шамалас немесе ұқсас ұғымдар емес. Қоғам өміріндегі рөлі зор болғандықтан, еңбек қоғамдық құбылыс болып табылады. Өйткені, нақты еңбек қызметі арқылы адамдар бір-бірімен байланыс құрып, қарым-қатынас жасайды. Сондықтан, еңбек адамға ғана тән. Жұмыс – физикалық ұғым. Оны адам, машина немесе жануар орындауы мүмкін. Еңбек уақытша сипатқа ие және жұмыс уақытымен өлшенеді. Жұмыстар табиғи бірлікпен өлшенеді (кг, метр, дана және т.б.).

Есте сақта! Тарихи тұрғыдан алғанда фабрика, кейін еңбек заңнамасы, сонымен бірге еңбек құқығы саласы жұмысшыларды фабрикант-жалдаушылардың қанауынан арашалау, олардың еңбегін қорғауды қамтамасыз ету мақсатында пайда болды.

Еңбек құқығы жұмыскердің белгілі бір еңбек функциясын іске асыруы жөнінде жасалған еңбек шарты негізінде туындайтын жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы қатынастарды реттейді. Еңбек

Еңбек – қоғамдық құбылыс

құқығы еңбекақы төлеу, еңбек тәртібі, жұмыс уақытын белгілеу және пайдалану, еңбекті қорғау және т.б. қатынастарды реттейді.

Есте сақта! Еңбек қатынастары еңбек шарты аясында жүзеге асырылады. Егер мұндай келісімшарт болмаса, бұл қатынастар еңбек тәртібімен емес, басқа құқықтық нормалармен реттеледі.

Жұмыскер ішкі еңбек тәртібінің ережелеріне бағынады. Жұмыс беруші оның жұмысын қорғау мен ұйымдастыруды қамтамасыз етеді.

Еңбек қатынастарын реттейтін барлық нормативтік-құқықтық актілер кешенді түрде *еңбек заңнамасын* құрайды.

Есте сақта! Еңбек заңнамасының мақсаты:

- еңбек қатынастарын және еңбек қатынастарымен тікелей байланысты өзге де қатынастарды реттеу;
- еңбек қатынастары тараптарының құқықтары мен мүдделерін қорғау;
- еңбек саласындағы құқықтар мен бостандықтардың ең төменгі кепілдіктерін белгілеу.

Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасының *міндеттері* еңбек қатынасы тараптарының мүдделерін теңестіруге, әлеуметтік тұрақтылыққа, қоғамдық келісімге қол жеткізуге бағытталған құқықтық жағдайлар жасау болып табылады.

Глоссарий

- **Еңбек құқығы** – еңбек функциясы бойынша жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы қатынасты реттейтін құқықтық норма.
- **Кепілдіктер** – әлеуметтік еңбек қатынасы саласындағы қызметкерлердің құқығын қамтамасыз ететін құралдар, тәсілдер мен шарттар.
- **Өтемақы** – еңбек міндеттемелерін және басқа да міндеттемелерді орындауға байланысты жұмыскерлер шығарған шығынды қалпына келтіру мақсатында тағайындалған ақшалай өтемдер.
- **Өтемақы төлеудің мақсаты** – еңбек функциясын атқару барысында жұмысшыға келтірілген шығынды өтеу. Өтемақы мен кепілдік бар болған жағдайда тиісті төлемдер жұмыс берушінің есебінен жүргізіледі.

Еңбек саласындағы ең төменгі әлеуметтік стандарттар – айлық жалақының ең төменгі мөлшері, күнделікті жұмыстың (жұмыс ауысымының) ұзақтығы, жыл сайынғы ақы төленетін негізгі еңбек демалысы.

Еңбек заңнамасы басқаша еңбек құқығының қайнар көздері деп аталады (2-кесте).

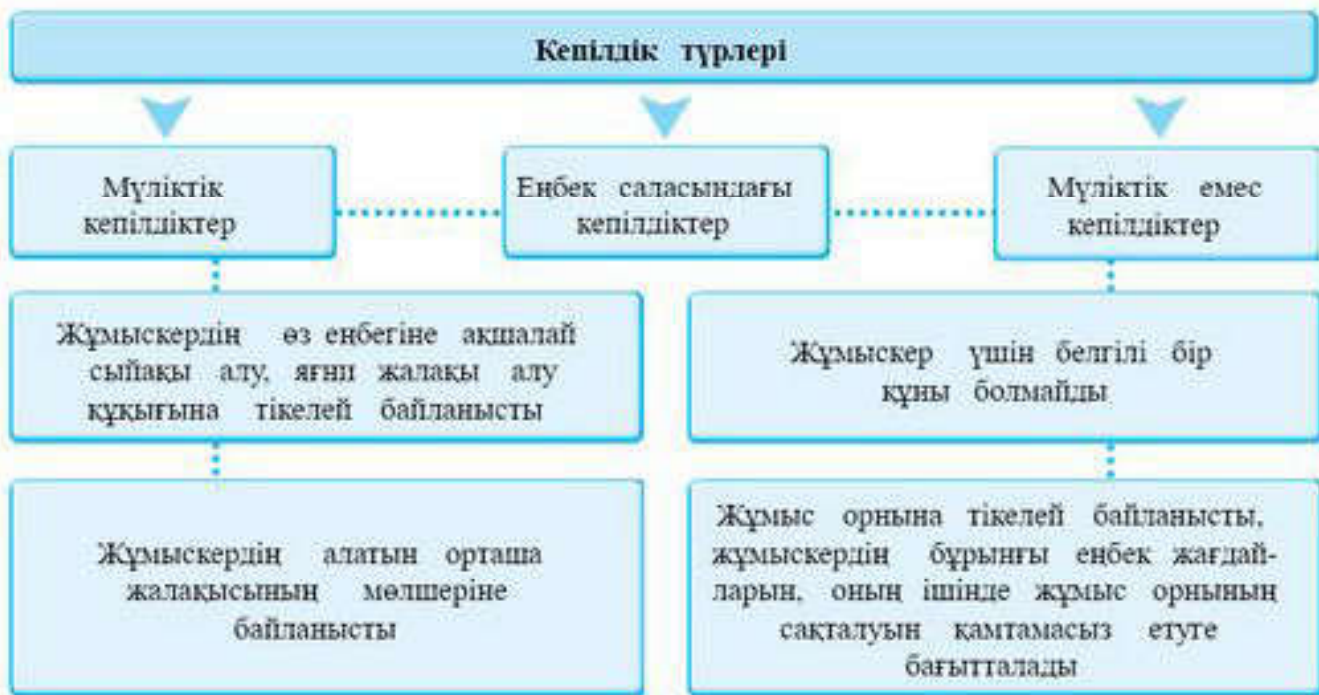
2-кесте

Еңбек құқығының қайнар көздері

Халықаралық құқықтық актілер	Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 ж. 30 тамыз	Қазақстан Республикасының Заңдары, Президент Жарлықтары, ҚР Үкіметінің актілері	Қазақстан Республикасының Еңбек заңы, 2015 ж. 23 қараша	Басқа да нормативтік-құқықтық актілер
Келісімшарттар, пактілер, конвенциялар. Басты құжат – 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы, ҚР Парламенті ратификациялаған Халықаралық еңбек ұйымының Конвенциясы.	Еңбек ұйымдарының негізгі қағидадарын орнатады, азаматтардың негізгі еңбек құқықтары мен міндеттемелерін, оны заңбұзушылықтан қорғау мен жүзеге асыру кепілдігін бекітеді.	Қазақстан Республикасының билік және басқару жоғарғы органдары қабылдаған ресми актілер.	Азаматтардың еңбек бостандығы құқығын жүзеге асыру барысында туындаған еңбек қатынастарын, әлеуметтік серіктестік қатынастарын және еңбекті қорғау мен кәуіпсіздік бойынша қатынастарын реттейді.	Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі қабылдаған ресми нормативтік-құқықтық актілер; өзін өзі басқару мен жергілікті басқару органдары қабылдаған лоялды актілер; ұжымдық сипаттағы келісімдер мен шарттар.

Еңбек құқығында қағидадардың барлығы орындауға тиіс негізгі идеялар мен талаптардың маңызы зор. ҚР Конституциясының 24-бабында еңбек бостандығы құқығы, мамандық пен жұмыс түрін еркін таңдау құқығы бекітілген. Еңбек саласында кемсітушілікке, еңбекке мәжбүрлеуге тыйым салынады. Мәжбүрлі еңбекке тек қана соттың шешімімен болмаса әскери немесе төтенше жағдай кезінде жол беріледі. Жұмысшыларға демалуға, ең аз еңбекақы көлемінен аз емес мөлшердегі сыйақы алуға құқығы бар.

Нарықтық экономика жағдайында жұмыскер мен жұмыс берушінің мүдделері сәйкес келе бермейді. Сондықтан еңбек заңнамасының негізгі функцияларының бірі – жұмыскердің мүддесін қорғау, ал оны жүзеге асыру жолдарының бірі – *өтемақылар мен кепілдіктер беру* (39-сызбанұсқа)

Сонымен еңбек құқығы жұмыс беруші мен жұмысшының арасында еңбек шарты негізінде туындаған қатынастарды реттейді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Еңбек және еңбек құқығына түсініктеме беріңдер.
2. Еңбек құқығының қайнар көздерін сипаттаңдар.
3. Еңбек саласының мақсаттарын, міндеттерін, кепілдіктері мен ең төменгі стандарттарын анықтаңдар. Олардың әлеуметтік маңызы қандай?

1-деңгейлі тапсырма. «Еңбек ету құқығы», «Еңбек бостандығына құқық» түсініктерін салыстырыңдар. Бұл түсініктердің қандай айырмашылығы бар? Еңбекке мәжбүрлеуге бола ма?

§ 73. ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

еңбек қатынастарының мазмұнын, оған қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін, еңбек шарты туралы түсінік пен оның мазмұнын қарастырамыз.

Еңбек қатынастары субъектілері жұмыскер және жұмыс беруші болып табылады.

Еңбек қатынастары жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек шартының негізінде пайда болады.

Жұмысшының құқықтары мен міндеттемелері бар. Олар ҚР Еңбек кодексінде, ұжымдық келісімшартта және еңбек шартында көрсетілген.

Тірек сөздер

- еңбек қатынастары
- жұмыскер, жұмыс беруші
- еңбек шарты
- еңбек тәртібі

Жұмысшының құқықтары:

- еңбек, ұжымдық шарттардың талаптарына сәйкес өз уақытында және толық көлемде жалақы алу;
- тынығу, оның ішінде жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалысын алу;
- еңбек міндеттерін орындауға байланысты денсаулығына келтірілген зиянды өтету;
- міндетті әлеуметтік сақтандырылу;
- еңбек (қызметтік) міндеттерін орындау кезінде жазатайым оқиғалардан сақтандырылу;
- еңбек құқығы бұзылған жағдайда жұмыс берушінің үстінен шағымдану;
- еңбегіне ешқандай кемсітушіліксіз еңбекақы алу;
- еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау талаптарына сәйкес жабдықталған жұмыс орны болу;
- жұмыс берушіде сақталатын дербес деректерінің қорғалуын қамтамасыз ету.

Жұмыскердің міндеттері:

- еңбек міндеттерін келісімдерге, еңбек, ұжымдық шарттарына, жұмыс берушінің актілеріне сәйкес орындау;
- еңбек тәртібін сақтау;
- жұмыс орнында еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау, өрт қауіпсіздігі, өнеркәсіптік қауіпсіздік және өндірістік санитария талаптарын сақтау;
- жұмыс берушінің және жұмыскерлердің мүлкіне ұқыпты қарау;
- адамдардың өмірі мен денсаулығына, жұмыс беруші мен жұмыскерлер мүлкінің сақталуына қауіп төндіретін ахуал туындағаны, сондай-ақ бос тұрып қалу қаупі туындағаны туралы жұмыс берушіге хабарлау;
- еңбек міндеттерін орындауға байланысты өзіне мәлім болған мемлекеттік құпияларды, қызметтік, коммерциялық немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария етпеу;
- жұмыс берушіге келтірілген шығынды Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген шекте өтеу.

Жұмыс берушінің де құқықтары мен міндеттері бар.

Құқықтары:

- жұмысқа қабылдау кезінде қажетті құжаттарды талап ету;
- жұмыскерден ұжымдық, еңбек шарттарын, еңбек тәртібі ережелерін және жұмыс беруші шығарған басқа да актілердің талаптарын сақтауды талап ету;
- жұмыскерлерді ынталандыру, оларға тәртіптік жаза қолдану, материалдық жауаптылыққа тарту;
- жұмыскерге сынақ мерзімін белгілеу;

- жұмыскерлерді кәсіптік дайындық, қайта даярлау, санатын көтеру курстарынан өткізуді қамтамасыз ету.

Жұмыс берушінің міндеттері:

- Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасының, келісімдердің, ұжымдық еңбек шарттарының, шығарған актілердің талаптарын сақтау;

- жұмыскерге Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінде, еңбек, ұжымдық шарттарда, жұмыс берушінің актілерінде көзделген жалақы мен өзге де төлемдерді өз уақытында және толық мөлшерде төлеу;

- жұмыскерлерді Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына, еңбек, ұжымдық шарттарына сәйкес еңбек жағдайларымен қамтамасыз ету;

- жұмыскерлерді өз қаражаты есебінен жабдыкпен, аспаптармен, техникалық құжаттармен және еңбек міндеттерін атқаруға қажетті өзге де құралдармен қамтамасыз ету;

- еңбек қауіпсіздігіне ішкі бақылауды жүзеге асыру;

- жұмыскерлерді міндетті әлеуметтік сақтандыруды жүзеге асыру;

- жұмыс орындары мен технологиялық процестерде тәуекелдерді болғызбау жөнінде шаралар қолдану, өндірістік және ғылыми-техникалық прогресті ескере отырып, профилактикалық жұмыстар жүргізу;

- жұмыскердің еңбек (қызметтік) міндеттерін орындау барысында денсаулығы мен өміріне келтірілген зиянды Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өтеу.

Еңбек шарты негізінде жұмыскер кәсіпорынның өндірістік қызметінде жеке еңбекпен айналысады. Жұмыскер өндірістік қызметті жүзеге асыру үшін жеке құрамға (штатқа) қабылданады.

Жұмыскер ішкі еңбек тәртібіне қатаң бағынады. Еңбек шартының талаптары күшті болуы мүмкін. Шарттың күштісін жариялағаны үшін тараптар келісімі арқылы жауаптылық белгілеуге болады.

Глоссарий

- **Еңбек шарты** – жұмыс беруші мен жұмыскердің арасында жасалатын екіжақты жазбаша келісім.
- **Жұмыскер** – еңбек келісімшарты бойынша жұмыс берушіде жұмыс істейтін және сол үшін еңбекақы алатын физикалық тұлға.
- **Жұмыс беруші** – жұмыскермен еңбек шартына отырған физикалық тұлға.
- **Сынақ мерзімі** – жұмысшының жұмысты орындауға қабілеттілігін тексеру үшін жұмыс берушінің тағайындаған мерзімі.

Есте сақта! Тараптар шарттың барлық маңызды талаптары бойынша келісімге қол жеткізген кезде еңбек шарты жасалды деп есептеледі. Еңбек шарты кемінде екі данада жазбаша түрде жасалады, оған тараптар қол қояды. Қол қойылған шарттың бір данасы жұмыскерде, екіншісі жұмыс берушіде сақталады. Еңбек шартын жасасуға 16 жастан рұқсат етіледі.

Жұмысқа қабылдау кезінде сынақ мерзімі белгіленуі мүмкін. Оның мақсаты – қызметкердің өзіне жүктелген жұмысқа сәйкестігін тексеру. Сынақ мерзімі жұмыскердің жұмыс өтіліне қосылады және үш айдан аспауға тиіс. Жұмыскер сынақ мерзімінен өтіп, жұмысқа түпкілікті қабылданды деген бұйрық шығару талап етілмейді.

Еңбек шартын тоқтатуға себеп болатын негіздер:

- 1) тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу;
- 2) еңбек шарты мерзімінің аяқталуы;
- 3) жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- 4) жұмыскердің басқа жұмыс берушіге ауысуына байланысты;
- 5) жұмыскердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- 6) тараптардың еркінен тыс мән-жайлар;
- 7) жұмыскердің еңбек қатынастарын жалғастырудан бас тартуы;
- 8) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайлардан басқа, жұмыскердің сайланбалы жұмысқа (лауазымға) ауысуы немесе еңбек қатынастарын жалғастыру мүмкіндігін жоққа шығаратын лауазымға тағайындалуы;
- 9) еңбек шартын жасасу талаптарының бұзылуы.

Есте сақта! Келісімшартты бұзу туралы бастаманы жұмыскер, жұмыс беруші және үшінші тарап (сот, әскери комиссариат, кәсіподақтар және т.б.) жасауы мүмкін. Жұмыскер жұмыстан шығу туралы өтінішті еңбек демалысы, сондай-ақ ауырып жатқан кезінде бере алады. Бұл жағдайда еңбек демалысындағы уақыты мен ауырып жатқан уақыты ескерту мерзіміне жатады.

Кез келген жағдайда еңбек шартының бұзылуынан кем дегенде бір ай бұрын бір тарап келесі тарапқа шарттың бұзылуы туралы ескертуі керек. Осы мерзім аяқталғаннан кейін қызметкер жұмысын тоқтатуға құқылы, ал жұмыс беруші онымен біржола есеп айырысуға міндетті.

Еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзу негіздері:

- жұмыс берушінің заңды тұлға ретінде таратылуы не жұмыс берушінің қызметінің тоқтатылуы; жұмыскерлер санының немесе штатының қысқаруы;
- жұмыс берушінің экономикалық жай-күйінің нашарлауына әкеп соққан өндіріс көлемінің, орындалатын жұмыстар мен көрсетілетін қызметтер көлемінің төмендеуі;
- аттестаттау нәтижелері растаған біліктілік дәрежесінің жеткіліксіздігі салдарынан немесе жұмысты жалғастыруға кедергі келтіретін және оны жалғастыру мүмкіндігін болғызбайтын денсаулық жағдайының салдарынан жұмыскердің атқаратын лауазымына немесе орындайтын жұмысына сәйкес келмеуі;
- сынақ мерзімі кезінде жұмыс нәтижесінің теріс болуы;
- жұмыскердің бір жұмыс күні ішінде себепсіз үш және одан да көп сағат бойы, жұмыс берушіге белгісіз себептермен бір айдан артық уақыт бойы жұмыста болмауы;

Еңбек шартын жасасу

- жұмыскердің жұмыста алкогольдік, есірткілік, психотроптық, уыпқұмарлық масаңдық жағдайда (соларға ұксас) болуы;
- жұмыскердің жұмыс орнында ұрлық жасауы;
- жұмыскердің жемқорлық құқықбұзушылық жасауы;
- жұмыскердің зейнет жасына толуы және т.б.

Жұмысшының тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін жұмыс беруші келесі тәртіптік жаза түрлерін қолдануға құқылы: ескерту, сөгіс жариялау, қатаң сөгіс жариялау, жұмыс берушінің бастамасымен еңбек шартын бұзу.

Есте сақта! Жұмыс беруші тәртіптік жазаны қолданғанға дейін жұмысшыдан жазбаша түсініктеме талап етуге міндетті. Егер екі жұмыс күні өткенше жұмысшы түсініктемені жазып әкелмесе, онда тиісті акт жасалады.

Еңбек шарты негізсіз тоқтатылса немесе жұмыскер басқа жұмысқа негізсіз ауыстырылса, еңбек дауын қарайтын орган оны алдыңғы жұмыс орнына қайта кіргізуі керек. Бұл жағдайда жұмыста амалсыз болмаған кезеңі үшін жұмыскерге орташа жалақы төленеді, бірақ ол алты айдан аспау керек.

Сонымен жұмысшы мен жұмыс беруші еңбек қатынасының субъектілері болып табылады. Олардың еңбек шартында бекітілген құқықтары мен міндеттемелері бар.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Еңбек қатынастарының субъектісі деген кім?
2. Жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек қатынастары қандай құжат негізінде туындайды?
3. Жұмыскер мен жұмыс берушінің негізгі міндеттерін атаңдар. Ол міндеттер құқықтармен қалай байланысады?
4. Еңбек шартына анықтама беріңдер. Оның міндетті тармақтарын атаңдар.
5. Еңбек шартының бұзылу негіздерін атаңдар.
6. Жұмыс берушінің бастамасы бойынша жұмыскермен қандай жағдайларда еңбек шарты бұзылуы мүмкін?

1-деңгейлі тапсырма. Жұмыскер мен жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттерінің салыстырмалы кестесін құрыңдар. Жұмыскердің және жұмыс берушінің құқықтары мен жұмыскердің міндеттері туралы айтыңдар.

§ 74. ЖҰМЫС УАҚЫТЫ МЕН ДЕМАЛЫС УАҚЫТЫ

Бүгін сабақта:

жұмыс уақыты мен демалыс уақытының не екенін, олардың түрлерін, оның Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасымен қалай реттелетінін қарастырамыз.

Трек сөздер

- жұмыс уақыты
- демалыс уақыты
- демалыс
- үзіліс

Еңбек тәртібі ережелерін жұмыс беруші бекітеді. Еңбек тәртібі ережелерінде жұмыскерлердің жұмыс уақыты мен тынығу уақытын, еңбек тәртібін қамтамасыз ету жағдайлары, еңбек қатынастарын реттеудің өзге де мәселелері белгіленеді.

Жұмыс уақытына жатады:

- дайындық-аяқтау жұмыстарының уақыты (наряд-тапсырма, материалдар, құрал-жабдықтар алу; техникамен, құжаттармен танысу; жұмыс орнын тазалау, дайындау; дайын өнімді тапсыру және т.б.);
- технологияға, еңбекті ұйымдастыруға, еңбекті қорғау мен қауіпсіздік ережелеріне байланысты үзілістер;
- жұмыс орнында болу немесе жұмысты күту уақыты, жұмысшы өзінің бос уақытын пайдаланбаған кез;
- мереке және демалыс күндеріндегі кезекшілік;
- үйдегі кезекшілік және Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілеріне, жұмыс берушінің актілеріне, ұжымдық, еңбек шарттарына сәйкес жұмыс уақытына жататын басқа да кезеңдер (40-сызбанұсқа).

Есте сақта! Еңбек кодексіне сәйкес жұмыс уақытының қалыпты ұзақтығы аптасына 40 сағаттан аспауға тиіс.

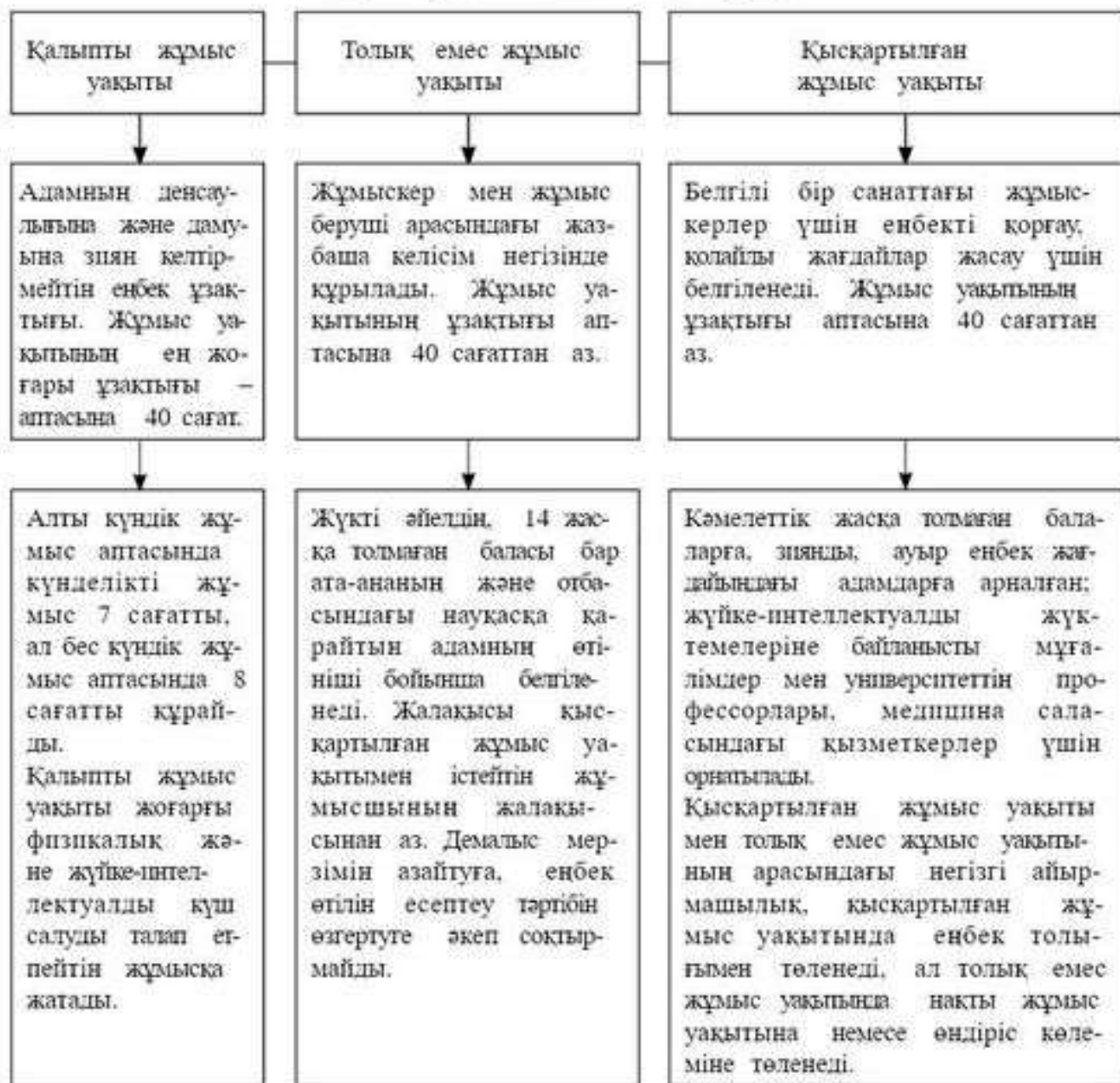
Еңбек заңнамасында жұмыс уақытының ұзақтығы белгіленген: қалыпты жұмыс уақыты, толық емес жұмыс уақыты және қысқартылған жұмыс уақыты.

Түнгі уақытта жұмыс істейтін жұмыскерлерге арнайы шектеулер белгіленген. Кешкі сағат 22.00-ден таңғы 6.00-ге дейінгі уақыт түнгі уақыт болып есептеледі. Түнгі уақыттағы жұмысқа қажет болған жағдайларда, мысалы, байланыс орындарында және т.б. рұқсат етіледі.

Есте сақта! Түнгі уақыттағы жұмысқа жүкті әйелдер өз келісімі бойынша жіберіледі. Түнгі жұмысқа тыйым салатын медициналық қорытындысы бар 18 жасқа толмаған және басқа да тұлғалар түнгі уақыттағы жұмысқа жіберілмейді.

Жұмыскерлердің әлеуметтік-тұрмыстық және өзге де жеке қажеттіліктерін өндіріс мүдделерімен үйлестіру мақсатында олар үшін *икемді жұмыс уақыты* режімі белгіленуі мүмкін.

Жұмыс уақыты және оның түрлері

Жұмыскерлер ерекше жағдайларда өздерінің жазбаша келісімімен үстеме жұмысқа тартыла алады. Жұмыскерлердің келісімінсіз, мынадай жағдайларда оларды үстеме жұмысқа тартуға болады:

1) елдің қорғанысы үшін, сондай-ақ төтенше жағдайларды, дүлей зілзаланы немесе өндірістік аварияны болдырмау, не олардың зардаптарын дереу жоюға қажетті жұмыстарды жүргізу кезінде;

2) сумен, газбен, жылумен, энергиямен жабықтау жүйесінің және тіршілікке қажетті басқа да жүйелердің қалыпты жұмысын бұзатын мән-жайларды жою үшін;

3) тоқтатуға болмайтын жұмыстарды жалғастыру үшін, ауыстыратын жұмыскер келмей қалса, оны басқа жұмыскермен ауыстыру шараларын қолдану кезінде;

4) денсаулықтан айырылу немесе өлім қаупі төнген азаматтарға шұғыл және кезек күттірмейтін жәрдем көрсету үшін.

Үстеме жұмысқа мынадай жұмыскерлер :

— жұмыс берушіге жүктілігі туралы анықтаманы ұсынған жүкті әйелдер;

— он сегіз жасқа толмағандар;

— мүгедектер жіберілмейді .

Үстеме жұмыстар әрбір жұмыскер үшін тәулік ішінде екі сағаттан, ал ауыр, зиянды еңбек жағдайларында және (немесе) қауіпті жұмыстарда бір сағаттан аспауға тиіс. Жұмыс беруші жұмыскердің нақты жұмыс уақытын есепке алуға міндетті. Жұмыскердің жұмыс істеген және жұмыс істемеген уақыты дәл есепке алынуы тиіс. Бұл ретте үстеме жұмыс уақыты, түнгі уақыттағы жұмыс бөлек есепке алынады.

Глоссарий

- **Жұмыс уақыты** – еңбек міндеттемелерін орындау уақыты.
- **Тынығу уақыты** – жұмыскер өзінің еңбек міндеттерін орындаудан бос болатын уақыт бөлігі.

Әркімнің тынығуға құқығы бар. Тынығу уақытының түрлері:

- 1) жұмыс күні (жұмыс ауысымы) ішіндегі үзілістер: тынығуға және тамақтануға арналған үзіліс; ауысымшілік және арнайы үзілістер;
- 2) күнделікті (ауысымаралық) тынығу;
- 3) демалыс күндері (вахтааралық тынығу);
- 4) мереке күндері;
- 5) еңбек демалыстары.

Еңбек шартымен істейтін жұмыскерлерге жұмыс уақытының заңмен белгіленген ұзақтығына, демалыс және мереке күндеріне, жыл сайынғы ақылы еңбек демалысына кепілдік беріледі (41-сызбанұсқа).

41-сызбанұсқа

Теніздегі демалыс

Таудағы демалыс

Есте сақта! Мемлекет апталық демалыстың ең төменгі мөлшерін және жылдық еңбек демалысын белгілейді.

Жекелеген жұмыс түрлерінде жұмыскерлерге өндіріс пен еңбек технологиясына және оларды ұйымдастыруға байланысты жұмыс уақытына қосылатын ауысымшылық үзілістер беріледі.

Мысалы, жылдың ыстық және суық кезінде таза ауада, жылытылмайтын жабық ғимаратта, сонымен қатар тиеу-түсіру жұмыстарында істейтін адамдарға жылыну немесе салқындау, демалу үшін арнайы үзілістер беріледі. Олар жұмыс уақытына жатады. Жұмыс беруші ғимаратты әрбір адамның демалуына, салқындауына, жылынуына қажетті құрал-жабдықтармен жабдықтауға міндетті.

Бір жарым жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, бір жарым жасқа дейінгі балаларды анасыз тәрбиелеп отырған әкелерге (бала асырап алушыларға) баланы (балаларды) тамақтандыру үшін жұмыстың әрбір үш сағатынан сиретпей қосымша үзілістер беріледі. Баланы (балаларды) тамақтандыруға арналған үзілістер жұмыс уақытына қосылады. Үзіліс уақытында әйелдердің, әкелердің, бала асырап алушылардың орташа жалақысы сақталады.

Жұмыскерлерге апта сайын демалыс күндері беріледі. Бес күндік жұмыс аптасында екі демалыс күні, ал алты күндік жұмыс аптасында бір демалыс күні белгіленген.

Үздіксіз өндірістерде немесе жұмысын демалыс күндері де тоқтатуға болмайтын өндірістерде, сондай-ақ вахталық әдіспен жұмыс істейтін жұмыскерлерге демалыс күндері ауысым кестелеріне (вахта кестелеріне) сәйкес аптаның әр күндері кезекпен беріледі.

Есте сақта! Жұмыс беруші демалыс күндерін аптасына кем дегенде бір рет беруге, сонымен қатар мемлекеттік мереке күндерін демалыс күндерімен қамтамасыз етуге міндетті.

Мемлекеттік мерекелер

1-2 қаңтар (Жаңа жыл), 8 наурыз (Халықаралық әйелдер күні), 21-22 наурыз (Наурыз мейрамы), 1 мамыр (Қазақстан халықтарының бірлігі күні), 7 мамыр (Отан қорғаушылар күні), 9 мамыр (Жеңіс күні), 6 шілде (ҚР-ның астанасы күні), 30 тамыз (Конституция күні), 1 желтоқсан (Тұңғыш Президент күні). 16 желтоқсанда аталып өтетін Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні ұлттық мереке болып есептеледі.

Қолданылып жүрген жұмыс режимі мен ауысым кестесіне қарамастан, мұсылман күнтізбесі бойынша аталып өтетін Құрбан айттың алғашқы күні, православтардың Рождествосы – 7 қаңтар демалыс күндері болып табылады.

Егер мемлекеттік мереке демалыс күнге (сенбі немесе жексенбі) сәйкес келсе, 13.01.2001 жылғы Қазақстан Республикасының «Мерекелер туралы» Заңына сәйкес, демалыс бір күнге созылады.

Жұмыскерлерге демалыстардың мынадай түрлері беріледі: **жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалыстары**; **әлеуметтік демалыстар**.

Жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалысы жұмыскердің тынығуына, жұмысқа қабілеттілігін қалпына келтіруіне, денсаулығын нығайтуына және жұмыскердің өзге де жеке қажеттіліктеріне арналады және жұмыс орны (лауазымы) мен орташа жалақысы сақтала отырып, белгілі бір күнтізбелік күндер санына (24 күннен кем емес) беріледі.

Әлеуметтік демалысқа ана болуға, балалардың күтіміне, өндірістен қол үзбей білім алуға қолайлы жағдайлар жасау мақсатында және өзге де әлеуметтік мақсаттарда

жұмыскерді белгілі бір кезеңге жұмыстан босату жатады. Жұмыскерлерге әлеуметтік демалыстардың мынадай түрлері беріледі: жалақы сақталмайтын демалыс; оқу демалысы; жүктілікке және бала (балаларды) тууға, жаңа туған баланы (балаларды) асырап алуға байланысты демалыс; бала үш жасқа толғанға дейін оның күтіміне байланысты жалақы сақталмайтын демалыс.

Сонымен еңбек еткен әрбір адамның демалуға құқығы бар.

Бақылау сұрақтары

1. Жұмыс уақыты және демалыс уақытының қандай түрлерін білесіңдер?
2. Қазақстан Республикасының заңнамасында қандай демалыс түрлері қарастырылған? Олардың мақсаты қандай?
3. Мұсылман күнтізбесі бойынша атап өтілетін Құрбан айттың бірінші күні мен православтардың Рождествосы – 7 қаңтар неліктен демалыс болып жарияланды?

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. Азаматтар Б. мен П.-ны мұзайдынына мұз төсеу үшін стадион әкімшілігі шақыртты. Үш күн бойы үстеме жұмыс істегендіктен, есептеу кезінде олар үстеме жұмыс уақытына ақы төлеуді талап етті. Әкімшілік мердігерлік шарт жасалғанын, төлемнің штаттан тыс қордың қаражаты есебінен жасалғанын, сондықтан бұл жұмысшыларға еңбек заңнамасының нормалары қолданылмайтынын айтып, бас тартты.

Жұмыскерлердің талаптары заңды ма? Олардың талаптары еңбек заңнамасымен реттеле ме?

§ 75. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЕҢБЕГІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Бүгін сабақта:

кәмелетке толмағандар неліктен жұмыскерлердің айрықша санатына жататынын, олардың еңбегі заңмен қалай реттелетінін білеміз.

Тірек сөздер

- кәмелетке толмағандардың еңбегі
- жеңіл еңбек
- жасына байланысты еңбектің айрықша шарттары

Кәмелетке толмағандар жасына байланысты арнайы қорғауға мұқтаж жұмыскерлер санатына жатады.

Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында кәмелетке толмағандарға қатысты жұмысқа орналасу, еңбек жағдайы, еңбек шарттарының тоқтатылуы бойынша және т.б. көптеген шектеулер жүйесі белгіленген.

Мұндай шектеулер кемсітушілік болып саналмайды, өйткені олар осы адамдарға ерекше қамқорлық жасауға бағытталған.

Кәмелетке толмағандар еңбек шартын жасасу кезінде *міндетті медициналық тексеруден* өтуі тиіс. Олар 18 жасқа толғанға дейін жыл сайын медициналық тексеруден өтіп тұруы керек.

Медициналық тексерудің мақсаты – кәмелетке толмаған баланың денсаулығы өзі үміт еткен жұмысқа жарайтынын анықтау.

Кәмелетке толмағандарды жұмысқа орналастыру кезінде сынақ мерзімі белгіленбейді.

Жасөспірімді жұмысқа қабылданғаннан кейін жұмыс беруші оның жалақысынан жекетұлғалардың табысына салынатын салықты, міндетті зейнетақы жарналарын төлеп тұруға міндетті (3-кесте).

3-кесте

Кәмелетке толмағандардың жұмыс уақытының ұзақтығы

Санат	Аптасына, артық емес	Ауысыммен, артық емес
16 жастағы жұмыскерлер	24 сағат	5 сағат
16 жастан 18 жасқа дейінгі жұмыскерлер	35 сағат	7 сағат
16 жасқа толмаған жұмыскерлер оқу орнында білімін жалғастырады және бос уақытында жұмыс істейді	12 сағат	2,5 сағат
16–18 жас аралығындағы жұмыскерлер оқу орнында білімін жалғастырады және бос уақытында жұмыс істейді	17,5 сағат	4 сағат

Еңбек заңнамасында кәмелетке толмағандардың еңбек жағдайлары бойынша талаптар арта түсті. Сондықтан кәмелетке толмағандарды мына жұмыстарға тартуға тыйым салынады:

— зиянды және (немесе) қауіпті еңбек жағдайларындағы жұмыс, жерасты жұмыстары;

— денсаулықтары мен моральдық дамуына зиян келтіретін жұмыстар (ойын, түнгі клубтарда жұмыс істеу, алкогольдік өнімдерді, темекі өнімдерін, есірткі және басқа улы заттарды тасымалдау мен сату);

— кәмелетке толмағандарға олар үшін белгіленген лимиттерден асатын салмақтарды тасымалдауға және қозғауға тыйым салынады;

— вахталық әдіспен орындалатын жұмыс;

— кәмелетке толмағандар діни ұйымдарға жұмысқа орналаса алмайды.

Глоссарий

- **Кәмелетке толмаған жасөспірім** – заңмен бекітілген әрекетқабілеттілік жасына жетпеген тұлға.

Есте сақта! 18 жасқа толмаған адамдар қабылданбайды:

- мемлекеттік қызметке;
- күзетшілік жұмысқа;
- полиция органдарына.

16 жасқа толған балалар еңбек қатынастарына жұмыскер ретінде қатыса алады. Сонымен қатар кіші жастағы қызметкерлермен *еңбек шартын* жасауға болады. Егер негізгі жалпы білімі бар болса, сырттай, кешкі немесе қашықтықтан оқуын жалғастырып жүрген болса немесе жалпы білім беретін оқу орнында оқуын тоқтатқан болса, жұмыскермен **15 жасқа толғаннан кейін** еңбек шарты жасалуы мүмкін.

Глоссарий

- **Кәмелетке толмағандардың ерекше еңбек жағдайы** – еңбек әрекеті барысындағы кәмелетке толмағандардың денсаулығы мен өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі.

Денсаулыққа зиян келтірмейтін жеңіл жұмыс жағдайында ғана 15 жасқа толған жас-өспірімдермен еңбек шартына отыру мүмкін болады.

14 жасқа толған жасөспірім оқушымен де еңбек шарты жасалуы мүмкін. *Шарты* : жұмыс денсаулыққа зиян келтірмейтін жеңіл жұмыс категориясына жатады; жұмыс бос уақыттарда жүргізіледі және оқу үдерісін бұзбайды. Сонымен қатар 14 жасқа толмаған тұлғалармен кинематография ұйымдары, театр және концерттік

ұйымдар, шірктер еңбек шартын жасай алады. Мұндай жұмыс олардың денсаулығына және адамгершілік дамуына нұқсан келтірмеуі керек. Мұндай жұмыскермен еңбек шартын жасасқан кезде ата-анасының (қорғаншысының) және қамқоршылық және қорғаншылық органының келісімі керек.

Қорғаншылық және қамқоршылық органының рұқсатын алу кезінде күнделікті жұмыстың рұқсат етілген ең ұзақ мерзімі және атқарылуы мүмкін басқа да жұмыс шарттары көрсетілуі тиіс.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына сәйкес кәмелетке толмағандарға қандай жеңілдіктер беріледі?
2. Жасөспірімнің еңбегі қалай қорғалған?

1-деңгейлі тапсырма. Отбасында төрт бала бар. Әкесі жеке тасымалдау ісімен айналысады. Анасы өзі өсірген көгөністі саудалайды. Ұлы – мемлекеттік емес университеттің студенті. Қызы мектепте тарих пәнінің мұғалімі болып жұмыс істейді. Екінші қызы және оның күйеуі – азық-түлік дүкенінде сатушы. Үшінші қызы – үй шаруасындағы әйел, бір жасар қызын тәрбиелейді.

Осы адамдардың қайсысына Қазақстан Республикасының Еңбек заңнамасының қатысы бар? Анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар.

13 жасар жасөспірім Т. анасының туған күніне сыйлық бергісі келіп, жұмысқа орналасуға бел бұды. Келесі аулада супермаркет салынып жатқан еді. Учаске бастығы оны құрылыс алаңына күзетші етіп алды.

Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының Еңбек заңнамасы бұзылды ма?

2-деңгейлі тапсырма. М. 7 жасында балалар киімін көрсету үшін сән агенттігіне жұмысқа қабылданды. Бірақ Қазақстан Республикасының ресми Еңбек кодексінде 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың жұмысқа тұруы қарастырылмаған.

Жағдаятты талқылаңдар. Аталған жағдайда Қазақстан Республикасының Еңбек заңы бұзылды ма?

IV бөлім

ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

IV бөлім. ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

14-тарау. ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

§ 76. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ МІНДЕТТЕРІ

Бүгін сабақта:

қылмыстық процестің не екенін анықтаймыз; Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процестің міндеттерін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- қылмыстық процесс
- қылмыстық процестің міндеттері
- Қылмыстық-процестік Кодекс
- азаматтардың заңды құқығы мен мүдделерін қорғау

Қылмыстық іс жүргізу құқығы азаматтардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау ісінде, Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау әрекеті мен сот төрелігін жүргізуде маңызды рөл атқарады.

Қылмыстық істердің қарастырылуына, тергелуіне, шешілуіне байланысты қылмыстық процеске қатысушылардың арасында туындайтын қоғамдық қатынастар қылмыстық-процестік құқықтың пәні болып табылады.

Қылмыстық-процестік құқықта екі негізгі әдіс – императивті және диспозитивті әдіс қолданылады.

Жауаптылық пен міндеттемелерге, тыйым салуларға негізделген биліктік жазбалар әдісі **императивті әдіс** деп аталады. Оның қолданылатын жерлері – сот отырысын өткізудің регламентін, ретін анықтау кезінде, қылмыстық процеске қатысушыларға міндеттемелер жазғанда және т.б.

Глоссарий

- **Қылмыстық іс жүргізу құқығы** – сот органдарының, прокуратураның қылмыстық істерді тергеу мен анықтау, қозғау қызметін реттейтін құқық саласы.
- **Қылмыстық процесс** – соттың, прокурордың, тергеушінің, анықтау органының, басқа да қылмыстық іс өндірісіне қатысушылардың заңмен реттелген қызметі.

Рұқсат беруге негізделген тараптардың тең құқықты әдісі **диспозитивті әдіс** деп аталады. Бұл әдіс императивті әдіске қарағанда сирек қолданылады. Диспозитивті әдіс процесс субъектілеріне құқықтар береді. Мысалы, жәбірленушінің өтініш беру немесе қарсылық білдіру құқығы.

Қылмыстық процеске қылмыстық құқық-бұзушылық туралы хабарламаны тексеру, алдын ала тергеу, соттың қылмысты істі қарауы мен шешуі, сот шешімінің орындалуын

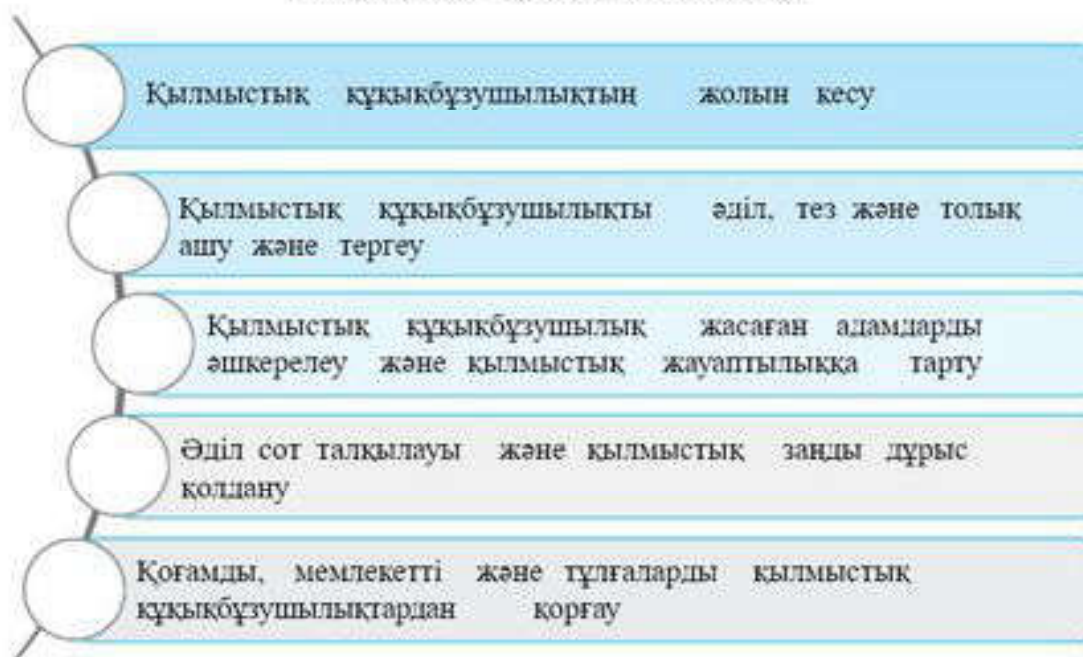
тексеру жұмыстары кіреді. Қылмыстық процесс қылмыстық құқық-бұзушылықтан зардап шеккен тұлғалардың, сонымен қатар қылмыстық қудалауға ұшыраған тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға арналған. Қылмыстық процесс бостандық пен құқықтың заңсыз шектелуін болдырмауға және қылмыстық заң ережелерін тиісті деңгейде қолдануға бағытталған.

Қылмыстық процесс ерекше қылмыстық-процестік ретпен іске асады.

Қылмыстық процестің міндеттері ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 8-бабында бекітілген (42-сызбанұсқа).

42-сызбанұсқа

Қылмыстық процестің міндеттері

Қылмысты тез және толық ашу мемлекет органдарының міндетіне кіреді. Жасалған қылмыстың жағдайлары мен оны жасаған барлық тұлғалар қысқа мерзім ішінде анықталуы тиіс.

Қылмысты ашу нәтижесі бойынша кінәлі адамға жазалау шарасы тағайындалады. Тергеудің міндеті – қылмыстық құқықбұзушылық жасаған барлық тұлғаны анықтау, сонымен қатар әрбір қатысушының кінәсін анықтау.

Есте сақта! Кінәліні анықтау шартты жауаптылық пен жаза туралы мәселені шешудің міндетті шарты болып табылады.

Кінәлі адамды ғана әшкерелеу және жазалау – кінәсіз адамды негізсіз айыптау мен соттауға жол бермеу деген сөз.

Қылмыстық заңды дұрыс қолдану дегеніміз қылмыстық заңнаманың барлық талаптарын қатаң сақтау дегенді білдіреді. Сонда ғана қылмыстың ауырлығына, оны жасаған адамға сәйкес кінәліні әділ жазалауға

және кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа негізсіз тартудан шектеуге мүмкіндік туады.

Қылмыстық процестің міндеттері мен максаттарына қарай бөлінетін қылмыстық-процестік акті түрлері: алдын ала тергеу және тексеру актілері, сот актілері, прокурорлық бақылау актілері.

Тарих беттерінен. Тарихи, мәдени, дінн, ұлттық және басқа да көптеген факторларды есепке ала отырып, әр мемлекетте, әр континентте бір-бірінен ерекшеленетін қылмыстық істердің өндіріс тәжірибесі қалыптасты. Осы тәжірибені талдау негізінде қылмыстық процестің мынадай басты нысандары анықталды: айыптау, іздестіру (инквизициялық), жарыспалылық және аралас.

Айыптау процесі құлшелену қоғамында және феодалдық қоғамының бас кезінде пайда болған. Бұл процесте қылмыстық істің қозғалуы мен тоқтатылуы толығымен жәбірленушіге байланысты болды, ол айыптаушының айрықша жағдайын иеленді. Дәлелдеу жүйесі белгілі бір дәрежеде діннің әсерінен қалыптасты. Куәлік ету, ордалиялар (әртүрлі сынақтар), жекпе-жектер, рәсімдік ант берулер дәлел ретінде танылды. Бұл кездегі сот шешімдері нақты мәліметтерге емес, дуаларға, ырымдарға, наным-сенімдерге сүйенді.

Іздестіру (инквизициялық) процесі құлшелену қоғамында пайда болғанымен, орта ғасырда кең таралды. Бұл жағдайда сот тергеу қызметімен қатар, белгілі бір дәрежеде істі қорғау және шешу міндеттерін де атқарды. Айыпталушы өзін қорғау мүмкіндігінен айырылды. Өз кінәсін мойындау ең құнды дәлел болды. Қандай болмасын факті туралы кем дегенде екі куәгердің айтқаны толық дәлел бола алады деп заңда көрсетілді. Нақты дәлелдердің құндылығы оның мазмұнымен ғана емес, куәгердің әлеуметтік жағдайымен немесе олардың қандай болмасын жеке қасиеттерімен де анықталды.

Жарыспалылық процесі ағылшын-саксондық құқық жүйесі бар мемлекеттерде таралды (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия). Бұл процесте екі тараптың да (қорғау, айыптау) заңдық мүмкіндіктері бірдей. Сот төрелік ету рөлін атқарады. Дәлелдер ішкі сенім бойынша бағаланады (дәлелдердің іске жарайтындығын, «дәлелдеу стандарттарын» нормативтік бекіту және т.б.).

Аралас процесс Еуропа елдеріне тән (Германия, Австрия, Бельгия, Италия, Франция). Мұнда сотқа дейінгі кезеңдерде инквизициялық процесс басым болса (ашықтықтың мүлдем болмауы, айыпталушының қорғану мүмкіндігінің шектелуі), ал сотта жарыспалылық элементтерінің сипаты басым. Процестің атауы осыдан шыққан. Дәлелдеу жүйесі судьялардың дәлелдерді ішкі сенімі бойынша еркін бағалауына байланысты болды. Судьяға әсер етуіне қарай дәлелдемелердің құндылығы мен маңызы артады.

Қызықты дерек!

XV–XVIII ғғ. қазақтың әдет-ғұрпы бойынша, жасалған қылмыстар билер сотында қаралған. Жоғарғы сот билігі билер сотының шешімін қайта қарайтын ханның қолында болған. Қылмыстық процесс жапа шеккен адамның қалауы арқылы ғана басталған. Ізденуші даулаушы немесе талапкер деп, ал жауап беруші жауап беруші немесе жауапкер деп аталған. Сондай-ақ процеске даулаушы мен жауап берушінің өкілдері, куәгерлер – айғақ және жан берушілер қатысқан. Қазақтың тұрмыстық құқығы бойынша сот жариялылық, айтыс-тартыс түрінде өтіп, барлық істер, азаматтық және қылмыстық істер талап етушілік сипатта болған. Билер екі жақтың өзара келісімі арқылы сайланған, істі

қарамас бұрын биді сайламай қоюға да болады. Істі қарау талапкер мен жауапкердің соттың алдына қамшы тастау рәсімінен кейін басталған. Бұл екі жақтың сот құрамы мен бидің болашақ шешімімен келісетіндігін білдірген. Істі қарамас бұрын, би екі жақты келісімге келуге шақырған, тек одан бас тартқан жағдайда ғана істі қарау басталған. Әдетте бұндай оқиғаға көпшілік халық жиналған, оның ішінде тек мүдделі адамдар ғана емес, сонымен бірге қызығушылық тудырған адамдар да болған. Істің мән-жайын талапкер немесе оның өкілі ауызша түрде жеткізген, сондай-ақ жауапкер де өзі немесе өкілі арқылы өз нұсқасын айта алатын болған. Олардың атынан шешен және әдеттегі құқық ережелерімен таныс ауылдастары сөйлеген.

Би куәгерлерді шақырып жауап алған. Қазақтың әдеттегі құқығы куәгерлерге олардың әлеуметтік мәртебесіне байланысты әртүрлі жағдайларды қарастырған. Талапкер мен жауапкердің куәгері ретінде әйелдер, жақын туыстары, тән жазасына ұшыраған кәмелет жасына толмағандар мен ақыл-есі дұрыс емес деп танылғандар қабылданбаған. Қатардағы қоғамдастарының айғақтары, куәгерлердің адалдығы ант берумен бекітілген жағдайда ғана дәлелді күшіне енген. Сұлтандардың, билердің және басқа да беделді адамдардың куәгер болуы ант қабылдамай-ақ қабылданған.

Би шешімі ауызша айтылып, оның хабарлауынан кейін алажіп рәсімі – сот үрдісінің аяқталғанын білдіретін ала жіп кесілген. Би билік жүргізгені үшін талапкердің қаржысынан 10 пайыз және сот барысында процессуалды ережелерді бұзғандарға белгіленген барлық айыппұлдардан сыйақы алып отырған.

Билер сотының шешімін орындау талапкерге жүктелген, алайда талапкер шешімді орындаудан бас тартқан жағдайда барымта институтына жүгінген – малды күштеп айдап әкеткен. Барымта, егер ол келесі талаптарға сәйкес келетін болса, заңды процессуалды норма болып есептелген:

- 1) шешім шығарған бидің және талапкердің қауымы басшысының айтуымен жасалған;
- 2) талапкер қарсы жаққа шығарылған шешімге күшпен қол жеткізетінін ашық айтқан;
- 3) айдап әкетілген малдың саны шамамен талапкердің қаржысына сәйкестендірілген.

Билер сотында жеңіліске ұшыраған жақ шешімді хан сотында қайта қарауға өтініш бере алатын болған. Сот үрдісі жария түрде өткен және бидің беделі шығарған шешімінің әділ болуына байланысты болған. Осылайша, соттың мақсаты шындыққа көз жеткізу ғана емес, екіжақты келісімге келтіріп, шиеленісті тоқтату болған.

Қылмыстық іс жүргізу мен оның міндеттері кінәлі адамдарды әшкере-релеуде, тергеуде, оларды қылмыстық жауаптылыққа тартуда маңызды рөл атқарады және заңға қайшы әрекеттердің жолын кесуге, әділдік орнатуға септігін тигізеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық іс жүргізудің мәні мен құрылымын ашындар.
2. Қылмыстық іс жүргізуде құқықтық реттеудің қандай әдістері қолданылады?

1-деңгейлі тапсырма. Қылмыстық процесс міндеттерін талдаңдар. Әр міндет туралы қысқаша сөйлеуге дайындалыңдар. Міндеттердің қалай жүзеге асқаны туралы мерзімді баспасөз материалдарынан мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Айыптау, іздестіру (инквизициялық), жарыспалылық және аралас процестерді қазақтың кәдімгі құқықтық-қылмыстық процестерімен салыстырыңдар. Қалай ойлайсыңдар, көшпелі өркениет жағдайында неліктен қылмыстық процестің тура осы жүйесі қалыптасқан?

§ 77. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процестің негіздері мен қағидадтарын анықтаймыз; олардың мазмұнын жан-жақты қарастырамыз.

Тірек сөздер

- қылмыстық процесс
- қылмыстық процесс қағидадтары

Қылмыстық процесс қағидадтары деп негізгі құқықтық ережелер немесе жалпы және жетекші мәні бар құқықтық нормаларды айтамыз. Бұл ережелер қылмыстық процеске қатысушылардың барлығы үшін міндетті. Қағидадтар процестің мәні мен табиғатын білдіреді, оның барлық сатыларының, түрлері мен институттарының құрылымын анықтайды. Қылмыстық процесс қызметін мемлекет қылмыстық сот өндірісінің алдына қойған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізуге бағыттайды.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде берілген қылмыстық процесс қағидадтарының тізімі:

- заңдылық қағидадаты;
- сот төрелігін соттың ғана жүзеге асыруы;
- адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау;
- жекебастың абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу;
- жекебасқа қолсұғылмаушылық;
- қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау;
- жеке өмірге қолсұғылмаушылық;
- тұрғынжайға қолсұғылмаушылық;
- меншікке қолсұғылмаушылық;
- кінәсіздік презумпциясы;
- қайтадан соттауға және қылмыстық қудалауға жол бермеушілік;
- сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік бастауларында жүзеге асыру;
- судьялардың тәуелсіздігі;
- сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен теңқұқылығы негізінде жүзеге асыру;
- істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу;
- дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау;
- күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету;
- білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз ету;
- куәлік беру міндетінен босату;
- жариялылық;
- қылмыстық сот ісін жүргізу тілі;
- процестік әрекеттер мен шешімдерге шағым жасау бостандығы.

Кейбір қағидадтарға тоқталайық.

Жекебастың абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидадаты. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық процеске қатысатын адамның абыройын түсіретін немесе қадір-қасиетін кемітетін шешімдер мен әрекеттерге тыйым салынады, жеке өмір туралы

мәліметтерді, сол сияқты адам құпия сақтау қажет деп санайтын жеке сипаттағы мәліметтерді жинауға, пайдалануға және таратуға жол берілмейді.

Жекебасқа қолсұғылмаушылық қағидаты. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша болмаса, ешкімді де қылмыстық құқықбұзушылық жасады деген күдікпен ұстауға, күзетпен қамауға алуға немесе өзгеше түрде бас бостандығынан айыруға болмайды. 1966 жылы БҰҰ қабылдаған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт осы қағидаттың негізі болып табылады.

Күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету. Күдіктінің, айыпталушының қорғалуға құқығы бар. Олар бұл құқықты осы Кодексте белгіленген тәртіппен жеке өздері де, сол сияқты қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен де жүзеге асыра алады. Қылмыстық іс жүргізуді жүргізетін орган күдіктіге, айыпталушыға олардың құқықтарын түсіндіруге және олардың күдіктен, айыптаудан заңда тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке құқықтары мен мүлктік құқықтарын қорғау үшін шаралар қолдануға міндетті.

Білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз ету қағидаты. Әркімнің қылмыстық процесс барысында осы Кодексте белгіленген тәртіппен білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі.

Осыған байланысты, қылмыстық процестегі қағидаттар қылмыстық процеске қатысушылардың барлығы сақтауы тиіс жалпыға бірдей талаптар болып табылады. Қағидаттар процестің мәнін, оның өзіне тән белгілерін білдіреді және қылмыстық іс жүргізу заңының негізі болады. Ең бастысы, өндіріс кезінде қылмыстық істің норма-қағидаттарын сақтамау қабылданатын шешімдерді жоюға алып келеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық іс жүргізу қағидаттарының мазмұнын ашыңдар. Жариялылық қағидаты қандай жағдайларда қолданылмайды? Неліктен?
2. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау қағидаты деген не?

Глоссарий

- **Ар-абырой** – адамның немесе мекеменің жағымды әлеуметтік-адамгершілік бағасы, беделі, репутациясы; басты адамгершілік қасиеттің бірі, адалдықтың тәртіптіліктің, ізгіліктің жоғарғы деңгейі.
- **Қадір-қасиет** – адамның қаржылық мүмкіндігіне, сіңірген еңбегіне, мәртебесіне қатысы жоқ, ажырамас қасиеті. Бұл – адамның материалдық емес игіліктерінің бірі, ол адамға дүниеге келісімен беріледі. Ол ажырағысыз және біреуге берілмейді. Адамның қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін жалған ақпарат тарату, жекетілген қадірін төмендету әкімшілік құқықбұзушылық болып табылады.
- **Қылмыстық процестің қағидаттары** – қылмыстық процестің барлық қатысушылары сақтауға тиіс жалпыға бірдей міндетті талаптар.

1-деңгейлі тапсырма. Аудандық прокурор 14 жастағы жәбірленуші өмірінің жыныстық жақтары және сараптама қорытындысы туралы айтып қойғаны үшін қызметінен аластатылды. Және де жәбірленуші туралы газетте жарияланады. Қылмыстық процестің қандай ережесі бұзылғанын анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 3 шілдедегі «Мемлекет кепілдік берген заң көмегі туралы» ҚР Заңының ережелерін зерттеңдер. Аталған заң нені реттейді және кепілдік береді? Мемлекеттің кепілдік берген заң көмегін алуға кімдер құқылы? Көмек қалай жүзеге асырылады?

§ 78. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС СУБЪЕКТІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

Қазақстан Республикасы қылмыстық процесс субъектілерімен танысамыз; олардың қылмыстық процестегі рөлі мен құқықтық жағдайын қарастырамыз.

Тірек сөздер

- қылмыстық процесс субъектілері
- тергеуші
- анықтаушы
- күдікті
- айыпталушы
- қорғаушы
- жәбірленуші
- куәгер

ҚР Қылмыстық-процестік кодексіне (КРКПК) сәйкес қылмыстық процеске қатысушылар: қылмыстық қудалауды және сотта айыптауды қолдауды жүзеге асыратын органдар мен адамдар, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын тұлғалар. Бұлар: прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы, күдікті, айыпталушы, олардың заңды өкілдері, қорғаушы,

азаматтық жауапкер, жәбірленуші, жекеше айыптаушы, азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері және өкілдері.

Қылмыстық іс жүргізудің кейбір қатысушылары негізгі, орталық процестік қарым-қатынастардан тұратын негізгі рөлді атқарады. Негізгі іс жүргізу функцияларының бірі: айыптау, қорғаныс немесе іс бойынша шешім. Қатысушылар жеке іс жүргізу әрекеттерінің ғана емес, барлық қылмыстық процестің субъектілері болып табылады.

Процестің қатысушыларын жіктеу қылмыстық іс жүргізу қызметтеріне негізделеді: әділет (іске рұқсат беру), айыптау (қылмыстық қудалау) және қорғаныс. Сондықтан, ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде барлық қатысушыларды сотқа, айыптау мен қорғаныс тараптарына және басқа да қатысушыларға бөледі.

Қылмыстық процестің әрбір қатысушысының (субъектісінің) құқықтық жағдайын қарастырайық.

1. Тергеуші – қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді өз құзыреті шегінде жүзеге асыруға уәкілетті лауазымды адам: ішкі істер органдарының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің тергеушісі және

экономикалық тергеу қызметінің тергеушісі, сондай-ақ осы Кодексте көзделген жағдайларда – прокурор.

2. **Анықтаушы** – іс бойынша өз құзыретінің шегінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыруға уәкілетті лауазымды адам.

3. **Күдіктілерге жататындар** :

1) күдікті деп тану туралы қаулы шығарылған;
2) осы Кодекстің 131-бабы бойынша ұсталған;
3) оның іс-әрекетін саралау туралы қаулы шығарылған;

4) қылмыстық теріс қылық жасады деген күдіктің болуына байланысты жауап алынған адам.

Глоссарий

- **Қылмыстық процесс субъектілері** жеке және заңды тұлғалар болып табылады. Олар процесстік құқықтар мен міндеттерге ие және оларды жүзеге асыру барысында қылмыстық-процестік қатынастарға қатысады.

Назар аударайық!

ҚР ҚПК 131-бабына сәйкес, қылмыстық іздестіру органының лауазымды тұлғасы қылмыстық құқықбұзушылық жасады деп күдік тудырған адамды ұстаған кезде оның қандай қылмыстық құқықбұзушылық жасағаны үшін күдікті болғанын хабарлайды. Қорғаушы шақыруына болатынын, ештеңе айтпауға құқылы екенін және айтқандарының бәрі сотта өзіне қарсы қолданылуы мүмкін екенін түсіндіреді. Бұл «**Миранда ережесі**» деп аталады. Ұсталған адам қазақ немесе орыс тілін білмейтін, ұсталған кезде ішімдік, токсикомандық масаю жағдайында немесе психосоматикалық аурушандық жағдайында болып, өз құқықтарын дұрыс қабылдап, түсіне алмаған жағдайда, жауап алғанға дейін күдіктінің құқықтары аудармашының, қажет болған жағдайда қорғаушының қатысуымен түсіндіріліп, жауап алу хаттамасына енгізіледі. Үш сағат ішінде тергеу органының лауазымды тұлғасы, анықтаушы, тергеуші тұтқынға алу хаттамасын толтырады. Хаттамаға оны толтырған лауазымды тұлға, күдікті және оның қорғаушысы (оның қатысуымен) қол қояды. Хаттамаға медициналық куәландыру қорытындысы қоса тігіледі. Сотқа дейінгі тергеу жүргізген адам тұтқынға алу туралы хаттама толтырылған уақыттан бастап он екі сағат ішінде прокурорға жәбаша түрде хабарлауға міндетті.

Есте сақта! Күдіктіні соттың санкциясынсыз қырық сегіз сағаттан артық ұстауға болмайды, кәмелетке толмағандар жиырма үш сағаттан артық ұсталмайды. Төменде берілген жағдайларда ғана жетпіс сағаттан артық ұстауға болады:

- 1) аса ауыр қылмыс жасады деген күдікпен ұсталғандар;
- 2) лаңкестік немесе экстремистік қылмыс жасады деген күдікпен ұсталғандар;
- 3) жаппай тәртіпсіздік барысында қылмыс жасады деген күдікпен ұсталғандар;
- 4) қылмыстық топ құрамында қылмыс жасады деген күдікпен ұсталғандар;
- 5) есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен соған ұқсас заттарды заңсыз айналымға түсіруге байланысты, кәмелетке толмағандардың жыныстық дербес құқықтылығына қарсы, сонымен қатар адам өліміне алып келетін қасақана жасалған қылмыстар үшін;
- 6) тұлғаны сотқа уақытында жеткізуді қамтамасыз ету мүмкін емес жағдайда немесе қажетті жол қатынастары болмаған, сондай-ақ төтенше жағдайлар болған жағдайда.

4. Айыпталушы – прокурор оған қатысты айыптау актісін немесе қылмыстық теріс қылық туралы хаттаманы бекіткен; қылмыстық заңның тиісті бабы (баптары) бойынша қылмыстық ісін сотқа жіберу туралы шешім қабылданған тұлға.

Оған қатысты сот талқылауы тағайындалған, ал жекеше айыптау істері бойынша шағымды сот өзінің іс жүргізуіне қабылдаған айыпталушы *сотталушы* деп аталады. Өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған сотталушы *сотталған адам* деп аталады. Өзіне қатысты ақтау үкімі шығарылған айыпталушы *ақталған адам* деп аталады.

5. Қорғаушы – қорғалуға құқығы бар куәнің, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның, ақталған адамның құқықтары мен мүдделерін заңда белгіленген тәртіппен қорғауды жүзеге асыратын және оларға қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде заң көмегін көрсететін адам.

Қорғаушы туындаған күдікті, айыптауды теріске шығаратын немесе күдіктінің, айыпталушының жауаптылығын жұмсартатын жағдайларды анықтау мақсатында барлық заңды жағдайлар мен қорғау тәсілдерін пайдалануға және оларға заң тұрғысынан кәсіби көмек көрсетуге міндетті.

6. Жәбірленуші қылмыстық процесте қылмыстық құқықбұзушылық өзіне тікелей моральдық шығын, физикалық немесе мүліктік зиян келтірді деп пайымдауға негізі бар тұлға. Қылмыстық процесте тиісті қаулы шығарылғаннан кейін ол *жәбірленуші* деп танылады.

7. Куәгер. Қылмыстық іс үшін маңызы бар қандай да бір жағдай оған белгілі болса, кез келген тұлға куәгер ретінде шақырылуы мүмкін.

Сонымен қылмыстық процесс субъектілері – қылмыстық процеске қатысушылар, олар өздерінің қылмыстық іс жүргізу құқықтары арқылы қылмыстық істің қорытындысы мен барысына ықпал ете алады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық процесс субъектілеріне түсінік беріңдер. Процеске қатысушыларды жіктеңдер.
2. Процеске қатысушылардың қылмыстық іс жүргізу қызметтерін анықтаңдар.
3. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде күдікті мен айыпталушының қандай құқықтары мен міндеттері көрсетілген?
4. Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес жәбірленушінің қандай құқықтары мен міндеттері бар?

1-деңгейлі тапсырма. «Миранда ережесінің» мазмұнын ашыңдар. Аталған ереже кімдердің құқығын қорғайды? Бұл ереже қалай іске асады? «Миранда ережесінің» негізгі идеясы қандай?

2-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 10-тарауын талқылаңдар.

Қылмыстық процестің жоғарыда көрсетілгеннен басқа да қатысушыларын анықтаңдар. Куәгердің кім екенін және оның қылмыстық процестегі маңызын анықтаңдар. ҚПК-тің

90-бабының мақсатын түсіндіріңдер: «Қылмыстық процесті жүргізетін органға жеке өзі немесе қызметі бойынша тәуелді болса, куәгер сотқа дейінгі тергеп-тексеруге қатыса алмайды. Сонымен қатар құқық қорғау органдарының, соттардың қызметкерлері, арнаулы заң оқу орындарының білім алушылары, пробациялық бақылаудағы сотталғандар және басқа қылмыстық істер бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылатын адамдар куәгер ретінде қатыса алмайды».

§ 79. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚУДАЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН ЛАУАЗЫМДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ РӨЛДЕРІ

Бүгін сабақта:

қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын қылмыстық процестің әрбір қатысушысының (субъектілердің) функционалдық рөлін (өкілдігін) білеміз.

Қылмыстық процестің әр қатысушысының (субъектілердің) функционалдық рөлі Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көрсетілген. Сотқа дейінгі тергеу ісінде тергеу судьясының рөлі зор. Тергеу судьясының өкілдігі Қазақстан Республикасы қылмыстық-процестік кодексінің 55-бабында көрсетілген. Олардың кейбіреуін қарастырайық.

Тірек сөздер

- тергеу судьясы
- қылмыстық процесс
- қызметтік рөлі
- тергеуші
- прокурор

Сотқа дейінгі іс жүргізу барысында тергеу судьясы Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көзделген жағдайларда мынадай сұрақтарды қарастырады: күзетпен ұстауды санкциялау; ұйқамқты санкциялау; лауазымынан уақытша шеттетуді санкциялау; жақындауға тыйым салуды санкциялау; экстрадичиялық қамақты санкциялау; күзетпен ұстау, ұйқам, экстрадичиялық қамақ мерзімдерін ұзарту; кепілді қолдану; мүлікке тыйым салуды санкциялау; күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру; бұрын өзіне қатысты күзетпен ұстау қолданылған адамның психикалық ауру фактісі анықталған кезде, оны ауруларды қатаң оқшаулау жағдайында ұстауға лайықталған, психиатриялық көмек көрсететін арнаулы медициналық ұйымға ауыстыру; мәйітті эксгумациялау; күдіктіге, айыпталушыға халықаралық іздеу жариялау мәселелері; қарап-тексеруді санкциялау; тінтуді санкциялау; алуды санкциялау; жеке тінтуді санкциялау мәселелері.

Прокурор – жедел іздестіру қызметін, анықтау, тергеу және сот шешімдерінің **зандылығын** қадағалауды, сондай-ақ қылмыстық процестің барлық сатыларында қылмыстық ізге түсуді өз құзыреті шегінде жүзеге асыратын лауазымды тұлға.

Прокурор күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға немесе олардың әрекеттері үшін мүліктік жауаптылықта болатын тұлғаға жәбірленуші мен мемлекеттің мүдделерін қорғап талап қоюға құқылы. Мұндағы

Глоссарий

- **Тергеу судьясы** – бірінші сатыдағы сот судьясы. Ол сот ісінде тұлғалардың заңды мүдделерінің, бостандықтары мен құқықтарының сақталуын бақылайды. Тергеу судьясы сот төрағасының өкімімен осы сот судьяларының ішінен тағайындалады.
- **Тергеуші** – өз құзіреті шегінде қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыруға уәкілеттік берілген лауазымды тұлға.

жәбірленуші өзінің дәрменсіз күйіне, күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға тәуелді болуына немесе өзге де себептер бойынша талап қою және оны қорғау құқығын өз бетінше пайдалануға қабілетсіз болуы мүмкін.

Тергеуші өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдап, ол бойынша алдын ала тергеу жүргізуге және Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көзделген барлық тергеу әрекеттерін орындауға құқылы.

Тергеуші істі жан-жақты, толықтай және объективті түрде қарастыруда барлық шараларды қолдануға міндетті. Тұлғаның қылмыстық құқықбұзушылық жасағанын анықтайтын дәлелдемелер жеткілікті жинақталған жағдайда, күдіктінің іс-әрекетін саралап, оған бұлтартпау шараларын таңдауға, қылмыстық құқықбұзушылық жағдайын ашып көрсететін

айыптау актісін құруға, жинақталған дәлелдемелерді сипаттап, тұлғаны қылмыстық тексеруді жүзеге асыруға міндетті.

Тергеуші тергеу істері бойынша қарастырылып жатқан іске қатысты оперативтік есеппен және тергеу органдарының жасырын тергеу әрекеттерінің материалдарымен танысуға, оларды аталған іске қосуды талап етуге құқылы. Тергеу органдарына міндетті түрде орындалуы тиіс тапсырмалар беруге және іздестіру, тергеу және жасырын тергеу әрекеттерін жүзеге асыруға нұсқау беруге және олардан тергеу істеріне көмек көрсетуін талап етуге құқылы.

Қылмыстық құқықбұзушылықтың сипатына қарай **анықтау органдарына жүктеледі**: заңда белгіленген құзыретіне сәйкес қылмыстық құқықбұзушылық белгілері мен оларды жасаған адамдарды табу, қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу мақсатында қажетті қылмыстық-процестік және іздестіру шараларын қолдану; алдын ала тергеу жүргізілетін істер бойынша қылмыстық-процестік және

Прокуратура

іздестіру шараларын орындау; алдын ала тергеу жүргізу міндетті емес істер бойынша тергеу жүргізу; сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеруді жүзеге асыру; қылмыстық теріс қылық бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді хаттамалық нысанда жүзеге асыру; алдын ала тергеу ісін жүргізу.

Анықтау органдары:

- 1) Ішкі істер органдары;

- 2) ұлттық қауіпсіздік органдары;
 - 3) жемқорлыққа қарсы қызмет;
 - 4) экономикалық тексерулер қызметі;
 - 5) әскери полиция органдары;
 - 6) шегара қызметі органдары;
 - 7) әскери полиция органы болмаған жағдайда әскери бөлімше, құрылым командирлері, әскери мекеме мен гарнизон бастықтары;
 - 8) Қазақстан Республикасының дипломатиялық өкілеттік жетекшілері, консулдық мекемелер мен өкілеттік өкілдері;
 - 9) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қорғау қызметі.
- Қылмыстық процестің әр субъектісінің өз қызметін орындауы мен нақты регламенттеуі Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процесс міндеттерін жедел орындауға септігін тигізеді.

Бақылау тапсырмалары

1. Тергеу судьясының қызметі туралы оқып біліңдер (ҚР ҚПК 55-56-б.).
2. Тергеушінің қызметін сипаттаңдар (ҚР ҚПК 60-б.).
3. Анықтау органдарының қызметі туралы айтыңдар (ҚР ҚПК 61-б.).

1-деңгейлі тапсырма. Төрт топқа бөлініңдер де, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің баптарын пайдаланып, қылмыстық процестегі маман, сарапшы, куәгердің құқықтары, міндеттері, өкілеттіктері мен рөлін ашатын шағын таныстырылым дайындаңдар (10 минут).

§ 80. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТЫ ҚОЗҒАУ МЕН ТЕРГЕУ НЕГІЗДЕРІ. СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ

Бүгін сабақта:

сотқа дейінгі іс жүргізудің басталу негізін, сотқа дейінгі тергеудің мерзімін, сондай-ақ тергеу әрекеті өндірісінің жалпы ережесін қарастырамыз.

Қылмыстық іс жүргізу заңында қылмыстық істі кезең-кезеңімен қарастыру белгіленген, оның әрбір кезеңі қылмыстық процестің сатыларын құрайды. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде кең тараған *тергеу* терминінің орнына көп жағдайда «сотқа дейінгі тергеп-тексеру» (өндіріс) ұғымы қолданылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеру Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімінде (СДТБТ) қылмыстық құқықбұзушылық туралы хабарламаны немесе өтінішті тіркеуден, болмаса бірінші кезек күттірмейтін тергеу әрекетінен басталады. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуы туралы бір тәулік ішінде прокурор хабардар етіледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексерулер, жеке

Тірек сөздер

- анықтау
- алдын ала тергеу
- хаттамалық нысан
- қылмыстық процесс сатылары
- кінәсін мойындап келу

айыптау істерін қоспағанда, қылмыстық құқықбұзушылық туралы барлық өтініш, хабарлама бойынша міндетті түрде жүргізілуі керек.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуына қылмыстық құқықбұзушылық белгілерін көрсететін (ҚР ҚПК 180-бабы) жеткілікті деректер себеп болады. Атап айтқанда:

1) жекетілген арызы не мемлекеттік органның лауазымды адамының немесе ұйымда басқару функциясын орындайтын адамның қылмыстық құқықбұзушылық туралы не адамның хабарсыз кеткені туралы хабары;

2) кінәсін мойындап келуі;

3) бұқаралық ақпарат құралдарындағы хабарлар;

4) қылмыстық қудалау органы лауазымды адамының дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалған қылмыс туралы баянаты.

ҚР ҚП кодексіне сәйкес, қылмыстық қудалау органы жасалған немесе жасалуға дайындалып жатқан қылмыстық құқықбұзушылық туралы кез келген хабарламаны немесе өтінішті қабылдауға және тіркеуге міндетті. Өтініш берушіге қабылданған өтінішті тіркеу туралы құжат немесе қылмыстық құқықбұзушылық туралы хабарлама беріледі.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру анықтау, алдын ала тергеу және хаттамалық нысанда жүргізіледі.

Анықтау нысанындағы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қылмыстық қудалау органы ҚР ҚП кодексінің 191-бабының 2—12-тармақтарында көрсетілген қылмыстар бойынша жүргізеді.

Алдын ала тергеу нысанындағы сотқа дейінгі тергеп-тексеру ҚР ҚП кодексінің 187-бабында көзделген қылмыстық істер бойынша жүзеге асырылады. Атап айтқанда, кәмелетке толмағандар немесе дене, ақыл-ой кемістіктеріне байланысты өздерінің қорғану құқықтарын жүзеге асыра алмайтын тұлғалар жасаған барлық қылмыстық істер бойынша, сондай-ақ қылмыс жасады деп күдікке ілінген белгісіз адамды тануды анықтау істері бойынша жүргізіледі. Осы Кодекстің 32-бабының 2-тармағында көзделген қылмыстық құқықбұзушылықтар бұл тізімге жатпайды.

Хаттамалық нысандағы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қылмыстық қудалау органы ҚР ҚП кодексінің 191-бабының 16—24-тармақтарында көзделген қылмыстық теріс қылықтар бойынша жүзеге асырады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру, хаттамалық нысандағы істерді қоспағанда, жеделдетілген тәртіппен аяқталуы мүмкін.

Жеделдетілген сотқа дейінгі тергеп-тексеру онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар бойынша жүргізілуі мүмкін. Сондай-ақ ауыр қылмыстар бойынша, егер дәлелдемелер арқылы қылмыс фактісі мен оны жасаған адам анықталса, ол кінәсін толық мойындаса, келтірілген залал мөлшерімен келіссе, бұл жөнінде күдіктіні хабардар ете отырып және оған бұл шешімнің құқықтық салдарын түсіндіре отырып жүргізіледі.

Сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу он бес тәулік ішінде аяқталуы тиіс.

Сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру қолданылмайтын жайттар:

1) қылмыстық құқықбұзушылықтар жпынтығына қатысты, олардың ең болмағанда біреуі аса ауыр болғанда;

2) сот ісінің жүргізілу тілін білмейтін тұлғаларға қатысты;

3) қылмыстық қудалаудың артықшылықтарын неменденген тұлғаларға қатысты;

4) қылмыстық құқықбұзушылыққа қатысушылардың ең болмаса біреуі өз кінәсін мойындаған жағдайда;

5) кәмелетке толмағандар немесе дене, ақыл-ой кемістігіне байланысты өздерінің қорғану құқықтарын жүзеге асыра алмайтын тұлғалар жасаған қылмыстар бойынша.

Сотқа дейінгі тергеу мерзімдері. Сотқа дейінгі тергеу қылмыстық істің күрделілігін, тергеу әрекеттерінің көлемін және істің жағдайын тексерудің жеткілікті екендігін ескере отырып, қисынды мерзімде аяқталуы тиіс, бірақ Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде белгіленген қылмыстық тексеру мерзімінен асып кетпеуі керек.

Қылмыстық сот ісінің қисынды мерзімін анықтауда қылмыстық істің құқықтық және фактілік күрделілігі, сотқа дейінгі іске қатысушылардың процессуалдық құқықтарын жүзеге асыру, сотқа дейінгі тергеуді жүргізген адамның сотқа дейінгі істі қарастыруды уақытында жүзеге асыруда өз өкілеттігін жүзеге асыру тәсілі ескеріледі.

Сотқа дейінгі тергеу ісінің мерзімі өтініш пен хабарламаның Сотқа дейінгі тергеу ісінің бірыңғай тізіліміне тіркелген сәтінен бастап, айыптау актісімен прокурорға жіберген күнге дейінгі немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану мәселесін қарастыру туралы қаулы, болмаса істі тоқтату туралы қаулы шыққанға дейінгі уақыт есептеледі.

Глоссарий

- **Сатылар** – қылмыстық процестің бір-бірімен байланысқан, жеке бөліктері. Олар бір-бірінен қорытынды іс жүргізу шешімдерімен шектеледі. Тікелей міндеттермен және органдар, қылмыстық іске қатысушы тұлғалар тобымен, іс жүргізу әрекетінің орындалу тәртібімен, қылмыстық-процестік қатынас түрімен сипатталады.
- **Сотқа дейінгі іс жүргізу** – қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталғаннан бастап, прокурор оны ары қарай қарау немесе тоқтату үшін сотқа жібергенге дейінгі өндіріс. Сондай-ақ жеке айыптаушы мен қорғаушы тараптың қылмыстық іс бойынша материалдар дайындауы.
- **Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімі (СДТБТ)** – қабылданған процестік шешімдер, жүргізілген әрекеттер, қылмыстық іс жүргізудің жылжуы, қылмыстық процестің арыз иелері мен қатысушылары туралы мәліметтер енетін автоматтандырылған деректер базасы. Жүйеде жұмыс істеуге негіз болатын – сол жүйеде тіркелу және қажетті тұлғаның электрондық цифрлық қолтаңбасының болуы.

Глоссарий

• **Қылмыстық қудалау** (айыптау) – қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті және оны жасаған адамды, соңғысының қылмыстық құқықбұзушылық жасаудағы кінәсін анықтау мақсатында, сондай-ақ осындай адамға жаза немесе өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдануды қамтамасыз ету үшін айыптаушы тарап жүзеге асыратын процестік қызмет.

Тергеу ісі бойынша сотқа дейінгі тергеу бір айдан, ал алдын ала тергеу ісі бойынша екі айдан аспауы тиіс.

Істі тергеушіге бергеннен кейін анықтау органы ол бойынша тергеу әрекеттерін, жасырын тергеу әрекеттерін, сондай-ақ іздестіру шараларын тек тергеушінің тапсырмасы бойынша жүргізе алады.

Қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлғасы анықталмаған істі тергеушіге берген жағдайда, анықтау органы қылмыстық құқықбұзушылық жасаған адамды анықтау үшін іздестіру шараларын қолдануға, тергеушіге нәтижелер туралы мәлімет беруге міндетті (43-сызбанұсқа).

Сонымен қылмыстық-процестік заң қылмыстық іс жүргізу кезеңдерін белгілейді және қылмыстық процесс сатыларын құрайды.

43-сызбанұсқа

Сотқа дейін тергеуді жүргізген тұлға заңда көзделген тергеу әрекеттеріне қатысуға тұлғаларды тарта отырып, олардың жекебасын анықтайды, оларға құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ тергеу әрекетін жүргізу тәртібін түсіндіреді.

Кейін қалдыруға болмайтын жағдайларды қоспағанда, тергеу іс-әрекетін түнгі уақытта жүргізуге жол берілмейді.

Тергеу әрекеттерін жүргізудің жалпы ережелері

Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде ғылыми-техникалық құралдардың қолданылуы және зағтай дәлелдер мен қылмыстық құқықбұзушылық іздерін алу мен тіркеудің, анықтаудың ғылыми негізделген тәсілдері пайдаланылуы мүмкін.

Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде азаптау, зорлық-зомбылық, қорқыту және өзге де заңсыз, қатыгез қарым-қатынасты, сондай-ақ қатысушы тұлғалардың өмірі мен денсаулығына қауіпті шараларды қолдануға болмайды.

Сотқа дейін тергеуді жүргізген тұлға тергеу әрекетіне қылмыстық қудалау органының басқа да қызметкерлерін тартуға құқылы.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Қылмыстық процесс» және «қылмыстық процесс сатылары» түсінігін ашыңдар.
2. Сотқа дейінгі іс жүргізудің ерекшелігін түсіндіріңдер.
3. Тергеу әрекеттерін жүргізудің жалпы ережелерін еске түсіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 187-бабын және ҚР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімін пайдаланып, 4-кестені толтырыңдар.

4-кесте

Тергеу органы	Тергеуге жататын істер (ҚР Қылмыстық кодекстің бабын көрсету, қылмыстық құқықбұзушылық)
Ұлттық қауіпсіздік комитеті	
Ішкі істер органы	
Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметі	
Экономикалық тергеу қызметі	

§ 81. ТЕРГЕУ ІС-ШАРАЛАРЫ**Бүгін сабақта:**

Қылмыстық-процестік кодексінде қарастырылған тергеу шаралары туралы түсінік пен оның мазмұнын қарастырамыз.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде құқықбұзушылық жасаған айыпталушыны әшкерелеуге және ақиқатты орнатуға бағытталған бірқатар тергеу шаралары қарастырылған. Кейбір тергеу шараларының түрлерін жан-жақты қарастырайық.

Тергеу. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тұлға куәгерді, жәбірленуші мен күдіктіні жауап алуға шақыру қағазымен шақырады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізілетін орында жауап алынады. Сотқа дейінгі тергеу жүргізуші адам, егер қажет деп тапса, тергеуді жауап алушының тұрған жерінде жүргізуге құқылы. Жауап алудың алдында сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыратын тұлға жауап алынатын адамның жекебасын куәландыруы қажет. Егер жауап алушының сот жүргізу тілін меңгергеніне күмән туындаса, оның куәлікті қай тілде бергісі келетіні сұралады. Қажетті жағдайларда тегін аудармашымен қамтамасыз етіледі.

Тірек сөздер

- тергеу
- беттестіру
- қарап-тексеру
- эксгумация
- тану
- тінту
- куәландыру
- тергеу эксперименті

Тергеуге шақырылған адамға оның кім ретінде, қандай қылмыстық іс бойынша тергелетіні хабарланады, ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде қарастырылған құқықтары мен міндеттері түсіндіріледі, бұл туралы хаттамада белгіленеді.

Тергеу жауап алынып жатқан тұлғаға өзіне таныс жағдай туралы айтуды ұсынудан басталады.

Беттестіру. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам бұрын жауап алынған екі адамның жауаптарында елеулі қайшылықтар болса, осы қайшылықтардың себептерін анықтау үшін оларды беттестіруге құқылы.

Беттестіруге шақырылған адамдарға беттестіру жүргізіліп отырған істің мән-жайын анықтау үшін кезекпен айғақтар беру ұсынылады. Содан кейін сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам сұрақтар қояды. Беттестіруге шақырылған адамдар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның рұқсатымен бір-біріне сұрақтар қоя алады.

Қарап-тексеру. Қылмыстық құқықбұзушылық іздерін және өзге де материалдық объектілерді табу және анықтау, оқиғаның жайын анықтау және іс үшін маңызы бар мән-жайларды айқындау мақсатында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жергілікті жерді, үй-жайларды, нәрселерді, құжаттарды, тірі адамдарды, мәйіттерді, жануарларды қарап-тексеру жұмысын жүргізеді. Қарап-тексеруді жүзеге асыратын адамның нұсқаулары осы тергеу әрекетінің барлық қатысушылары үшін міндетті.

Қарап-тексеру бұған қажеттілік туындаған кезде, әдетте, кейінге қалдырылмай жүргізіледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жасалған қылмыстық құқықбұзушылық туралы арыз немесе хабар ала отырып, оқиға орнына дереу келуге және қарап-тексеру жүргізуге міндетті.

Қарап-тексеру кезінде табылғанның және алынғанның барлығы куәгерлерге, қарап-тексерудің басқа да қатысушыларына көрсетілуі тиіс, бұл туралы хаттамада көрсетіледі.

Іске қатысы бар объектілер ғана алуға жатады. Алынған объектілер қапталады, мөрленеді және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның және куәгерлер тартылған жағдайда, олардың қол қоюы арқылы расталады.

Тірі адамды қарап-тексеру оның киіген киімдерін және денесінің ашық бөліктерін көзбен шолу, сырттай қарап-тексеру түрінде жүргізіледі, оның барысы мен нәтижелері тергеу әрекетінің хаттамасында көрсетіледі.

Тұрғын үй-жайды қарап-тексеру онда тұратын кәмелетке толған адамдардың келісімімен немесе тергеу судьясының санкциясымен

ғана жүргізіледі. Егер онда тұратын адамдар кәмелетке толмағандар болса немесе олардың психикалық не өзге де ауыр науқастардан зардап шегетіні көрінеу белгілі болса, немесе олар қарап-тексеруге қарсы болса, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам мәжбүрлеп қарап-тексеру туралы қаулы шығарады. Осы негізде тергеу судьясынан санкция алынуы тиіс. Санкция берілмеген жағдайда, қарап-тексеру жүргізілмейді.

Қуәландыру. Адам денесіндегі ерекше белгілерді, қылмыстық құқықбұзушылық іздерін, денсаулыққа келтірілген зиянның белгілерін табу, мас болу жағдайын немесе іс үшін маңызы бар өзге де жағдайлар мен белгілерді анықтау үшін, егер бұл үшін сараптама жүргізу талап етілмесе, күдіктіге, жәбірленушіге, куәға, арыз несіне және арыз несі қылмыстық құқықбұзушылық жасаған адам ретінде тікелей көрсеткен адамға қуәландыру жүргізілуі мүмкін.

Экстумация. Адамның мәйітін жерленген жерінен алу (экстумация):

- 1) мәйітті қарап-тексеру, оның ішінде қосымша немесе қайталап қарап-тексеру;
- 2) тану үшін көрсету;
- 3) сараптама үшін үлгілер алу және сараптама жүргізу;
- 4) іс үшін елеулі маңызы бар өзге де мән-жайларды анықтау талап етілгенде жүргізіледі.

Тану. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам бұрын байқалған адаммен немесе объектімен ұқсастығын немесе айырмасын анықтау мақсатында адамды немесе нәрсені куәға, жәбірленушіге, күдіктіге көрсете алады. Тану үшін мәйіт те көрсетілуі мүмкін. Танушы адамдардан тиісті адамды немесе нәрсені қандай жағдайда байқағаны туралы, қандай белгілері мен ерекшеліктеріне қарай тани алатыны туралы алдын ала жауап алынады.

Тінту іс үшін маңызы бар заттарды немесе құжаттарды табу және алу, оның ішінде тыйым салуға жататын мүлікті табу мақсатында жүргізіледі. Аталған заттар немесе құжаттар белгілі бір арнайы мекемеде немесе өзге орында нақты адамда болуы мүмкін деген болжамның болуы тінту ісін жүргізудің негізі болып табылады. Тінту іздестіріліп жатқан адамды немесе оның мәйітін табу үшін жүргізілуі мүмкін.

Алу. Іс үшін маңызы бар белгілі бір заттар мен құжаттардың қайда және кімде екені анық болғанда, оларды алу мақсатында жүргізіледі.

Глоссарий

- **Тергеу** – қылмыстық іс жағдайын анықтау үшін күдіктіден, жәбірленушіден, куәгерден жауап алу.
- **Қарап-тексеру** – қылмыс ізін, өзге де материалдық объектілерді, сондай-ақ іс үшін маңызы бар жағдайларды айқындау мақсатында жерді, үй-жайларды, заттарды, құжаттарды, көзі тірі адамдарды, мәйіттерді, жануарларды зерттеу, тексеру.

Айғақтарды сол жерде тексеру және нақтылау. Жәбірленушінің, куәгердің, күдіктінің оқиға болған жердегі жауабын тексеру мен нақтылау:

1) оқиға өткен жердегі ахуалдарды салыстыру жолымен жауаптын шындығын анықтау;

2) тексеріліп жатқан оқиға өткен жердің орнын және бағытын нақтылау;

3) жаңа, нақты деректер табу мақсаттарында жүргізіледі.

Оқиға болған жердегі айғақтарды тексеру мен нақтылау кезінде бұрын жауап алынған адам тексеріліп отырған оқиғаның жай-жапсары мен мән-жайын оқиға болған жерде жанғыртады; іс үшін маңызы бар заттарды, құжаттарды, іздерді тауып, көрсетеді; белгілі бір іс-қимылды бейнелеп көрсетеді; тексеріліп отырған оқиғада қандай заттардың қандай рөл атқарғанын көрсетеді; оқиға болған орынның өзгеруіне назар аудартады; өзінің бұрынғы айғақтарын нақтылайды және айқындайды. Бұл әрекеттерге сырттан біреудің араласуына және жетекші сұрақтар қоюына жол берілмейді.

Тергеу эксперименті іс үшін маңызы бар мәліметтерді, зерттелетін оқиғаның белгілі бір іс-қимылдарын, жағдайын, мән-жайын жанғырту және тәжірибе жүргізу арқылы тексеру мен нақтылау мақсатында жүргізіледі. Эксперимент жүргізу кезінде қандай да бір фактілерді қабылдау және белгілі бір іс-қимылдарды жасау мүмкіндігі, оқиғаның басталуы, сондай-ақ оның реті және іздердің пайда болу тетігі анықталуы мүмкін. Тергеу эксперименті міндетті түрде ғылыми-техникалық құралдары қолдана отырып жүргізіледі. Қажет болған кезде тергеу экспериментіне өздерінің келісімі бойынша күдікті, жәбірленуші, куә, маман, сарапшы және тәжірибелік іс-қимылдарды жүргізетін адамдар тартылуы мүмкін. Экспериментке қатысушыларға оның мақсаты мен жүргізілу тәртібі түсіндіріледі.

Барлық қажетті тергеу және жедел-ізвестіру шаралары өткізілгеннен кейін, тергеуші сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы немесе бірінші инстанциядағы сотта сот талқылауын бастау үшін айыптау актісін жасап, прокурорға жіберу туралы шешім қабылдайды .

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Тергеу шараларының түрлерін анықтаңдар.
2. Қарап-тексеру қалай жүргізіледі?
3. Тергеу эксперименті деген не?

§ 82. ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ СОТ ТАЛҚЫЛАУЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ. СОТ ТАЛҚЫЛАУЫНЫҢ ЖАЛПЫ ШАРТТАРЫ МЕН ДАЙЫНДЫҚ БӨЛІМІ

Бүгін сабақта:

сот талқылауына байланысты мәселелерді қарастырымыз; сот талқылауы кезеңдеріне тоқталамыз.

Тірек сөздер

- басты сот талқылауы
- сот сатысы
- сотталушы
- айыпталушы
- сотталған

Басты сот талқылауы – қылмыстық процесс сатысы, ол тергеу іс-әрекетінен және істі тыңдауға жіберуден кейін жүреді. Сот талқылауы қылмыстық істі бірінші инстанциядағы сот отырысында қарастыру дегенді білдіреді. Сот талқылауының нәтижесі бойынша ғана сотталушы кінәлі деп танылып, қылмыстық жазаға тартылуы немесе кінәсіз деп танылып, ақталуы мүмкін. Тұлғаның кінәлі деп танылғаны және оған жазалау шараларының тағайындалғаны туралы немесе кінәсізді ақтау туралы сот шешімі үкімде айтылады.

Сот талқылау кезеңдері :

- дайындық бөлімі;
- сот тергеуі;
- тараптардың жарыссөздері;
- сотталушының соңғы сөзі;
- қаулы және үкімнің жариялануы.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі нормаларында басты сот талқылауына дайындық нақты тәртіппен белгіленген. Сотқа қылмыстық іс түсерде сот төрағасы немесе оның тапсыруы бойынша басқа судья сот ісін жүргізуді қабылдау туралы мәселені шешеді. Судья төмендегі шешімдердің бірін қабылдайды.

1. Басты сот талқылауын жалпы немесе қысқаша тәртіпте тағайындайды .

2. Алдын ала тыңдау өткізеді. Аса ауыр қылмыстық істер бойынша алдын ала тыңдау міндетті түрде өткізіледі. Басқа істер бойынша алдын ала тыңдау мына жағдайларда өткізіледі: істі сотқа жіберу, істі прокурорға жіберу, істі қысқарту, істі тоқтата тұру, қылмыстық істерді біріктіру және бөлу, сондай-ақ тараптардың өтінішхаттарын қарау туралы шешім қабылдау қажет болғанда.

Судья сот отырысын тағайындау туралы мәселені шешу кезінде сотталушылардың әрқайсысына қатысты бірқатар жайттарды анықтайды (44-сызбанұсқа).

Аталған істің соттың карауына жататынын

Іс жүргізуді тоқтататын немесе кідірте тұратын мән-жайлардың бар-жоғын

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру өндірісінде, жеделдетілген сотқа дейінгі тергеу ісін жүргізуде, іс жүргізу келісімін жасауда, медицина тәртібімен татуласуға қол жеткізуде сот отырысын тағайындауға кедергі келтіретін қылмыстық-процестік заңды бұзуға жол берілген бе?

Айыптау актісінің көшірмесі ұсынылғанын

Айыпталушыға таңдап алынған бұлтартпау шарасы мен оның қолдану мерзімін ұзартуды өзгертуге немесе күшін жоюға болатындығын

Өтініш және қолдауhatтың болуын

Қылмыстық құқықбұзушылық салдарынан болған шығынды өтеуді қамтамасыз ететін шаралар қабылданған ба және мүлікті тәркілеу мүмкіндігі қарастырылған ба?

Соттың істі карауы белгіленген соң судья тараптарға істің барлық материалымен танысуға мүмкіндік беруге міндетті.

Басты сот талқылауының жалпы шарттарын қарастырайық.

1. Сот талқылауында іс бойынша барлық дәлелдемелер тікелей зерттелуге жатады. Сот сотталушының, жәбірленушінің, куәлардың айғақтарын тыңдауға, сарапшылардың қорытындыларын жария етуге және зерттеуге, зағтай дәлелдемелерді карап-тексеруге, хаттамалар мен өзге де құжаттарды жария етуге, дәлелдемелерді зерттеу бойынша басқа да сот әрекеттерін жүргізуге тиіс.

2. Істі тек бір ғана судья карауы тиіс.

3. Басты сот талқылауы міндетті түрде сотталушының қатысуымен өтеді. Сотталушы келмеген кезде іс кейінге қалдырылуы тиіс. Сот дәлелді себептерсіз келмеген сотталушыны күштеп әкелуге, сол сияқты оған қатысты бұлтартпау шарасын қолдануға немесе өзгертуге құқылы.

4. Сотталушының қорғаушысы басты сот талқылауына осы ҚР ҚП кодексінде көзделген жағдайларда, сотталушының, олардың заңды өкілдерінің, сондай-ақ өзге адамдардың шақыруы бойынша сотталушының тапсырымы немесе келісімі бойынша қатысады.

5. Жеке айыптау істерін қоспағанда, прокурор мемлекеттік айыптаушы ретінде басты сот талқылауына қатысуға міндетті.

6. Басты сот талқылауы жәбірленушінің немесе оның өкілінің қатысуымен жүргізіледі.

Сонымен соттың істі қарауы қылмыстық істі бірінші инстанциядағы сот отырысында қарау дегенді білдіреді. Тек қана соттың істі қарауы нәтижесінде сотталушы қылмыс жасаушы айыпкер деп танылады, оған қылмыстық жаза тағайындалады немесе кінәсіз деп табылып, ақталады.

Глоссарий

- **Басты сот талқылауы** – қылмыстық істі бірінші инстанциядағы сот отырысының қарауы.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Соттың істі қарауының мазмұнын ашыңдар.
2. Соттың істі қарауының жалпы шарттарын анықтаңдар.
3. Сот отырысын белгілеу туралы шешім шығару кезінде судья әр сотталушыға қатысты қандай мәселелерді анықтауы керек?

§83. СОТ ТЕРГЕУІ

Бүгін сабақта:

сот тергеуіне, сот жарыссөздеріне және үкім қаулыларына қатысты мәселелерді қарастырамыз.

Сот тергеуі екі элементтен құралады: 1) тараптардың өтініштерін қабылдау және зерттеу дәлелдемелерін ретімен айқындау; 2) тергеуді жүргізу зерттеу дәлелдемелерінен және өзге де сот әрекеттерінен тұрады. Сот тергеуін өткізу тәртібі ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде қатаң реттелген.

Тірек сөздер

- сот тергеуі
- сот жарыссөзі
- үкім

Сот тергеуінде айыптаушы және қорғаушы тараптар ұсынған дәлелдемелер зерттеледі. Дәлелдемелерді алдымен айыптаушы тарап ұсынады. Дәлелдемелерді зерттеу тәртібін тараптармен келісе отырып, сот белгілейді. Сотталушы төрағалық етушінің (судьяның) рұқсатымен сот тергеуінің кез келген сәтінде куәлік беруге құқылы.

Басты сот талқылауына қатысушылардан жауап алу ережелері ҚР Қылмыстық кодексінде көрсетілген.

Заттай дәлелдемелерді қарау. Іске тігілген және жанадан алынған заттай дәлелдемелерді сот тергеуі барысында сот қарауы керек және олар тараптарға ұсынылуы тиіс. Заттай дәлелдемелерді қарау сот тергеуінің кез келген сәтінде тараптардың өтініші бойынша да, сондай-ақ соттың бастамасымен де жүргізіледі. Заттай дәлелдемелер куәлардың, сарапшының, маманның қарауы үшін ұсынылуы мүмкін.

Тергеу әрекетінің хаттамалары мен құжаттарын жария ету. Сот тергеуінің аяқталуы. Төрағалық етуші дәлелдемелерді зерттеу аяқталғаннан кейін:

1) тараптарға олардың сот жарыссөзінде, ал сот үкім шығару кезінде тек сот тергеуінде қаралған дәлелдемелерге ғана сілтеме жасауға құқылы екендігін түсіндіреді;

2) тараптардан олар сот тергеуін толықтыруды қалай ма және немен толықтырғысы келетінін сұрайды.

Сот тергеуін толықтыру туралы өтініш берілген жағдайда, сот бұл өтінішті талқылайды және шешім қабылдайды. Өтініш туралы шешім қабылдап, тиісті әрекетті орындаған соң, сондай-ақ сот тергеуін толықтыру туралы өтініш туындамаған немесе сот оларды дәлелді түрде қабылдамаған жағдайларда, төрағалық етуші сот тергеуін аяқталды деп жариялайды.

Сот жарыссөзі сот талқылауының кезеңін білдіреді, іске қатысушы тараптар іс бойынша сот тергеуі нәтижелеріне негізделген өз ұстанымдарын ауызша баяндайды. Бірінші болып айыптаушы, ал сонынан сотталушылар немесе олардың қорғаушылары сөз сөйлейді. Сөз сөйлеушілердің сот тергеуінде зерттелмеген дәлелдемелерге сілтеме жасауға немесе рұқсат етілмейтін дәлелдемелер келтіруге құқығы жоқ. Сот жарыссөздің ұзақтығын белгілі бір уақытпен шектей алмайды, алайда жарыссөзге қатысушы азаматтардың сөзі қаралатын іске қатысы жоқ мән-жайлар туралы болса немесе сот отырысында зерттелмеген дәлелдемелерге негізделген болса, оларды тоқтатуға құқылы.

Барлық қатысушылар сөйлеп болған соң, олардың әрқайсысы тараптар өкілдерінің сөзіне өз ойларын (айтылғандар бойынша тағы бір рет қысқаша қарсылықтарын немесе ескертпелерін) білдірулеріне болады.

Сот жарыссөзі аяқталған соң, төрағалық етуші сотталушыға соңғы сөз береді. Сотталушының соңғы сөзінде ешқандай сұрақ қоюға жол берілмейді. Сот сотталушының соңғы сөзінің ұзақтығын белгілеуге құқылы емес. Төрағалық етуші, егер сотталушының сөзі қаралған іске қатысы жоқ мән-жайлар туралы болса, оны тоқтатуға құқылы.

Сотталушының соңғы сөзін тыңдап болған соң, сот үкім шығару үшін кеңесу бөлмесіне кетеді.

Үкім шығару Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі нормаларымен реттеледі және басты сот талқылауының қорытынды кезеңі болып табылады. Қазақстан Республикасындағы соттар Қазақстан Республикасының атынан үкім шығарады. Сот үкімі заңды және негізді болуы тиіс. Үкім заңның барлық талаптары сақтала отырып шығарылса, заңды болып танылады. Егер үкім сот отырысында сотқа ұсынылған дәлелдемелерді жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылса, негізді деп танылады.

Істі қараған судья үкімді оған қандай да болсын ықпал ету мүмкіндігін болғызбайтын жағдайда шығарады. Үкім шығару кезінде өзге тұлғалардың, оның ішінде запастағы судьяның болуына жол берілмейді.

Сот үкімі айыптаушы немесе ақтаушы болуы мүмкін. Айыптау үкімі сотталушыны қылмыс жасауға кінәлі деп тану туралы сот шешімінен тұрады. Айыптау үкімдері:

- 1) қылмыстық жаза тағайындалысымен сотталған адам өтеуге тиіс;
- 2) қылмыстық жауаптылықтан босату;
- 3) қылмыстық жаза тағайындау және оны өтеуден босату;
- 4) қылмыстық жаза тағайындамау;
- 5) қылмыстық жазаны өтеуді кейінге қалдыру.

Сотталушыға өтеуге тиіс жаза тағайындаған айыптау үкімін шығара отырып, сот оның түрін, мөлшерін, режимін және жазаны өтеу мерзімінің басталуын дәл айқындауы қажет.

Сот ақтау үкімімен сотталушыны кінәсіз деп таниды және жариялайды. Демек, сотталушының қылмыстық құқықбұзушылық жасады деп айыпталып, жауапқа тартылып, сотқа берілгені негізсіз деген сөз.

Егер сотталушының іс-әрекетінде қылмыстық құқықбұзушылық құрамы болмаса, егер сотталушының қылмыстық құқықбұзушылыққа қатысы дәлелденбесе, онда ақтау үкімі шығарылады.

Аталған негіздердің кез келгені бойынша ақтау сотталушының кінәсіздігін тануды білдіреді және оның толық ақталуына әкеп соғады. Егер ақтау үкімі шығарылған жағдайда қылмыс жасаған адам анықталмай қалса, сот үкімнің резолютивті бөлігінде қылмыстық істі қылмыс жасаған адамды анықтау үшін прокурорға бағыттау керектігін көрсетеді.

Үкімнің толық мәтініне қол қойылғаннан кейін төрағалық етуші сот отырысы залына оралып, үкімді түрегеліп тұрып жариялайды. Төрағалық етуші сотталушыға (ақталушыға), процестің басқа да қатысушыларына үкімге шағым жасаудың тәртібі мен мерзімін, сот отырысының хаттамасымен танысу және оған ескертулер жасау құқығын, сондай-ақ істі апелляциялық қарауға қатысу туралы өтініш беру құқығын түсіндіреді.

Ақталушыға оның заңсыз ұстаумен, айыпкер ретінде тартумен, бұлтартпау шараларын қолданумен, сотқа заңсыз тартумен келтірілген зиянның орнын толтыруға деген құқығы, сондай-ақ осы құқықты жүзеге асыру тәртібі түсіндірілуге тиіс.

Сотталушыға қатысты ақтау немесе жаза тағайындамау, не жазаны өтеуден босату үкімі шығарылса, сондай-ақ бас бостандығынан айырумен байланысты емес немесе бас бостандығынан шартты түрде айыруға жаза кесу туралы айыптау үкімі тағайындалса, қамауда ұсталған сотталушы сот отырысы залында қамаудан дереу босатылады.

Глоссарий

- **Сот тергеуі** – сот талқылауы кезеңі, тараптар қылмыстық іс бойынша дәйекті түрде өз ұстанымын баяндайды және дәйектемелерді ұсыну арқылы дәлелдейді және соттың қатысуымен оларды тексереді.

Бақылау тапсырмалары

1. Сот тергеуіне түсінік беріңдер.
2. Басты сот талқылауына қатысушылардан жауап алу ережесін талқылаңдар.
3. Сот талқылауы жөнінде қысқаша айтып беріңдер.
4. Айыптау үкімдері туралы туралы әңгімелендер.

1-деңгейлі тапсырма. ҚР ҚПК 44-тарауын («Сот тергеуі») оқыңдар. 366-бапқа («Сотталушының ұстанымын анықтау») және 365-бапқа («Дәлелдемелерді табу мен зерттеу тәртібі») назар аударыңдар. Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. ҚР ҚПК 367-371-баптарын оқып-үйреніңдер. Куәгерді, жәбірленушіні, сотталушыны сұраққа алу тәртібін сипаттаңдар. Мысалдар келтіріңдер.

15-тарау. АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

§ 84. АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС МІНДЕТТЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық іс жүргізу құқығы туралы түсінікпен, оның міндеттерімен және қағида-тарымен танысамыз.

Тірек сөздер

- азаматтық процесс
- императивтік
- диспозитивтік
- құқық қағидастары

Іс жүргізу құқығы – азаматтық істер мен дауларды қарау, қылмыстарды тергеу, сондай-ақ әкімшілік құқықбұзушылық туралы істерде туындайтын қатынастарды реттейтін нормалар.

Азаматтық іс жүргізу құқығының пәні азаматтық істерді қарау мен шешу барысында,

сондай-ақ сот шешімдерін орындауға байланысты сот пен процеске қатысушылар арасында туындайтын қоғамдық қатынастарды құрайды.

Мұндай қатынастарды **реттеу тәсілі императивті-диспозитивтік** деп аталады .

Императивтік (императив – «өкімет», «үзілді-кесілді талап», заң – таңдауға жол бермейтін) деген соттың мемлекеттік билік органы екендігін және биліктік өкілеттіктер берілгенін білдіреді. Соттың және судьяның талаптары, тапсырмалары, үкімдері процеске қатысушылар үшін **міндетті** болып табылады. Сот төрелік етуді жүзеге асыру мақсатында процеске қатысушыларға мәжбүрлеу шараларын қолдануға (мысалы, сот отырысынан тәртіп бұзушыларды шығарып жіберу, мәжбүрлеп алып келуді жүзеге асыру), айыппұл салуға құқылы. Сондықтан, азаматтық іс жүргізу қатынастарын билік және бағыныштылық қатынастары ретінде сипаттайды.

Диспозитивтік азаматтық құқық субъектілерінің осындай құқық объектілеріне билік етуге бағытталған әрекеттерді жасауға толықтай ерікті екендіктерін білдіреді. Өйткені, әдетте, азаматтық процесс мүдделі адамдардың талап-арыз (өтініш) беруіне байланысты туындайды. Азаматтық істерді өз бетінше қозғауға соттың құқығы жоқ. Азаматтық процестің дамуы құқық туралы дау субъектілерінің ерік білдіруіне тәуелді болады.

Азаматтық процестің міндеттері

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 4-бабына сәйкес, азаматтық сот ісін жүргізудің міндеттері:

- мемлекеттің және заңды тұлғалардың бұзылған немесе даулы құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын азаматтардың мүдделерін қорғау және қалпына келтіру;
- азаматтық айналымдағы және қоғамдық-құқықтық қатынастардағы заңдылықты сақтау;
- дауларды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесу;
- құқықбұзушылықтардың алдын алу;
- қоғамдағы заңға және сотқа құрметпен қарауды қалыптастыру.

Азаматтық іс жүргізу құқығының негізгі қағидаттары

Сот қызметі азаматтық іс жүргізу құқығының қағидаттарына негізделген. Бұл қағидаттар нақты норма түрінде тұжырымдалған, құқық нормаларының жалпы ережесінде көрініс тапқан. Азаматтық сот ісінің қағидаттарын бұзу шығарылған сот актілерін жоюға алып келеді. Қағидаттар *конституциялық* және *салалық* болып бөлінеді (45-сызбанұсқа).

45-сызбанұсқа

Конституциялық қағидаттар

Сот төрелігін тек қана соттың жүзеге асыруы

Соттардың сайланатындығы, тағайындалатыны және ауыспайтындығы

Соттардың тәуелсіздігі және тек қана заңға бағынатындығы

Сот пен заң алдында бәрінің тең болуы

Салалық қағидаттарды қарастырайық.

Жекетілгеннің қадір-қасиеті мен абыройын сыйлау

Азаматтық іс барысында азаматтық процеске қатысушы тұлғаның қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін, оны төмендететін шешімдер мен әрекеттерге тыйым салынады. Азаматтық кодекс сот төрелігін жүзеге асыру кезіндегі судьялардың және соттың басқа да қызметшілерінің заңсыз әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) келтірілген шығын ақшалай қаражатпен өтелетінін қарастырады. Бұл қаражат құзырлы органдардың қарамағында болады, ол жеткіліксіз болған жағдайда мемлекеттік қазына есебінен субсидиярлы түрде өтеледі.

Әділ сот төрелігін жүзеге асырудан келтірілген зияндарға әділетсіз сот шешімін шығару арқылы, іс шешілмеген азаматтық істер бойынша заңға сәйкес емес сот актілерін қабылдау арқылы келтірілген залалдар жатады.

Психиатриялық стационарда заңсыз ұстау нәтижесінде азаматқа келтірілген зиянды соттың лауазымды тұлғаларының кінәсіне карамастан, мемлекет заң шығарушы актілерде белгіленген тәртіппен толық мөлшерде өтейді.

Азаматтық сот ісін жүргізу барысында мемлекеттік органдардың және лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттерінің кесірінен азаматқа келтірілген моральдық шығын белгіленген тәртіппен өтеледі. Моральдық шығынды өтеудің негіздері, тәртібі мен мөлшері Азаматтық кодекстің нормаларымен анықталады.

Жала жабу, яғни азаматтық іс жүргізу барысында судьяның іс бойынша қатысушы адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделін түсіретін әдейі жалған ақпарат таратуы қылмыстық жауапқа тартылады.

Сот процестеріндегі ашықтық

Барлық сотта азаматтық істі карау ашық сот отырысында жүргізіледі. Заң барлық қатысушыларға, оның ішінде БАҚ өкілдеріне сот отырысына қатысуға мүмкіндік береді. 16 жасқа толмаған тұлғалар, егер олар іске қатысушы немесе куәгер болмаса, сот отырысына жіберілмейді.

Іске қатысушы тұлғалар және ашық сот отырысына қатысқан азаматтар сот отырысы өтетін орыннан *жазбаша түрде* немесе дыбыс жазу құралдарын пайдалана отырып, сот ісінің барысын жазып алуына болады. Сот ісін жүргізу барысында фотосурет, бейнежазу, тікелей радио және телекөрсетілім жасауға сот ісіне *қатысушы адамдардың пікірлерін ескере отырып рұқсат етіледі*. Бұл әрекеттер сот отырысының қалыпты жұмысына кедергі жасамауы керек және соттың уақытты шектеуі мүмкін.

Сот ісін жабық сот отырысында жүргізуге тек заңда көзделген негіздер бойынша ғана жол беріледі.

Сот талқылауын жабық сот отырысында өткізу мемлекеттік құпиялар туралы мәліметтерді қамтитын заңға сәйкес, сондай-ақ сот қатысушысының асырап алу құпиясын, жеке, отбасылық, коммерциялық немесе басқа да заңмен қорғалатын құпияларының сақталуын қамтамасыз ету қажеттілігіне қарай тағайындалады. Сонымен қатар азаматтардың жеке өмірі туралы ашық аспектілер немесе ашық сот ісін жүргізуге кедергі келтіретін басқа да жағдайлар туралы ақпараттарды жарияламау туралы сот талаптарын қанағаттандыру үшін өткізіледі.

Азаматтардың жеке хат-хабарлары мен жеке телеграфтық хабарлары ашық сот отырысында осы хат-хабарлар мен телеграф хабарларының пәсі болып табылатын тұлғалардың келісімімен ғана жария етілуі мүмкін. Іс жүргізуге қатысқан азаматтар жаппай тәртіп бұзған жағдайда, сот іс бойынша қатыспайтын барлық азаматтарды залдан шығарып, істі жабық отырыста қарайды немесе кейінге қалдыра алады.

Сот ісін жүргізу тілі

Қазақстан Республикасында сот ісін жүргізу мемлекеттік (қазақ) тілмен қатар ресми орыс тілінде жүргізіледі. Заң белгілеген жағдайда басқа тілдер де қолданылады. Сот ісін жүргізу тілі талап-арыз (арыз) берілген тілге қарай сот ұйғарымымен белгіленеді.

Іс жүргізіліп отырған тілді білмейтін немесе жөнді білмейтін іске қатысушы адамдарға сотта ана тілінде немесе өздері білетін басқа тілде мәлімдеме жасауға, түсініктер мен жауап беруге, өтініш білдіруге, шағым жасауға, іс материалдарымен танысуға, сотта сөйлеуге рұқсат беріледі. Оларға осы Кодексте белгіленген тәртіппен

аудармашының қызметін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі.

Азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушы адамдарға басқа тілде жазылған іс материалдарын сот ісін жүргізу тіліне тегін аударып беруді сот қамтамасыз етеді.

Азаматтық іс жүргізудің функционалдық қағидаттары

Оларға заңдылық, диспозитивтік, бәсекелестік, тараптардың іс жүргізудегі теңдігі, сот талқылауының тікелейлігі, сотта істі қараудың ауызша болуы кіреді.

Сот қызметіндегі **заңдылық** деген соттың құқық нормаларын дұрыс қолдануын, шығарылатын актілердің және жасалатын барлық іс жүргізу әрекеттерінің қолданыстағы заңдарға сәйкестігін білдіреді.

Диспозитивтік деген азаматтық процестік құқықтық қатынас субъектілерінің өз құқықтарын білдіру мен міндеттерін орындауда еркін екенін білдіреді. Азаматтық процесс тараптар мен іске қатысушы басқа да тұлғалардың еркіне байланысты қозғалады. Мүдделі тұлға (талапкер, өтініш беруші) өзінің талап-арызының, өтінішінің заты мен негізін, сондай-ақ берген талабының көлемін өзі айқындайды. Бұл мәліметтер сотқа берілген талап-арыздың мазмұнды бөлігін құрайды. Арыз беруші арызын өзгертуге, оның көлемін ұлғайтуға немесе кішірейтуге құқылы. Соттың арызды өз қалауымен өзгертуге құқығы жоқ.

Бәсекелестік тараптардың заңды мүдделерінің қарама-қайшылығынан туындайды, олардың азаматтық процестегі айтысу қажеттілігін қамтамасыз етеді. Тараптардың әрқайсысы өзіне оңтайлы сот шешімін қабылдап қалғысы келеді. Сондықтан олар бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау барысында өзінің құқықтық ұстанымын сақтауға, *өз талаптары мен қарсылықтарын дәлелдеуге және негіздеуге* міндетті.

Сот іс жүргізу фактілерін анықтау үшін өз бастамасы бойынша дәлелдемелер жинаудан толық босатылған, алайда тараптар оған дәлелді өтініші бойынша қажетті материалдарды алуға көмектеседі.

Тараптардың іс жүргізудегі тең құқықтығы тараптардың іс жүргізу құқықтары мен іс жүргізу міндеттерінің теңдігін білдіреді.

Істі тікелей сотта қарау. Сот істі қарау барысында іс бойынша дәлелдемелер мен өзге де мән-жайларды тікелей зерттеуге міндетті. Атап айтқанда, іске қатысушы тараптар мен басқа адамдардың түсініктерін, куәгердің айғақтарын, сарапшылардың қорытындысын, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қорытындыларын тыңдау, заттай дәлелдемелерді қарау, дыбыс жазбаларын тыңдау және бейнежазбаларды, кино-, фотоматериалдарды қарау, жаңартылған өзге де материалдармен танысу және т.б.

Глоссарий

- **Азаматтық іс жүргізу құқығы** – азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру тәртібін, сондай-ақ сот шешімдерін мәжбүрлеп орындау тәртібін реттейтін заңдар жиынтығы.

Сотта істің ауызша қаралуы

Істі ауызша жүргізу құжаттаманы толтыруды, іс жүргізу отырысына бұйрық жазуды жоққа шығармайды.

Сот отырысындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету**Сот актілерінің міндеттілігі****Білікті заң көмегіне құқықты қамтамасыз ету**

Сонымен, адам мен азаматтың құқықтары ішінде құқықтарды сот арқылы қорғаудың маңызы зор. Азаматтардың құқықтарын қорғау бойынша сот билігі органдарының қызметі *азаматтық іс жүргізу арқылы* жүзеге асырылады. Азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру тәртібін реттейтін құқық нормаларының жиынтығы, сондай-ақ сот қаулыларын мәжбүрлеп орындату тәртібі *азаматтық іс жүргізу құқығы* деп аталады.

Азаматтық іс жүргізу құқығының пәні азаматтық істерді қарау және шешу барысында, сондай-ақ сот шешімдерін орындауға байланысты сот пен процеске қатысушылардың арасында туындайтын қоғамдық қатынастарды құрайды. Мұндай қатынастарды реттеу тәсілі *императивті-диспозитивтік* деп аталады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық іс жүргізу құқығына түсінік беріңдер.
2. Азаматтық іс жүргізу құқығында құқықтық реттеудің қандай әдістері пайдаланылады?
3. Азаматтық іс жүргізу құқығының негізгі қағидаттары қандай?
4. Қазақстанда судьяларды кім тағайындайды? Қазақстанда сот төрелігін жүзеге асыруда судьялар кімге бағынады?
5. Заң мен сот алдына азаматтар мен ұйымдардың теңдігі қағидатын қалай түсінесіңдер?
6. Адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидаты нені білдіреді?
7. Сот талқылауында ашықтық қағидаты шектелген бе?
8. Қазақстанда сот талқылауы қандай тілде жүргізіледі?

§85. АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС СУБЪЕКТІЛЕРІ**Бүгін сабақта:**

азаматтық іс жүргізу қатынастарына қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін қарастырамыз.

Азаматтық процесс – сот және процесс қатысушысы арасындағы құқықтық қатынастардың күрделі жүйесі, олардың әрқайсысы азаматтық іс жүргізу құқығының белгілі бір нормасы негізінде туындайды. Сот пен процестің бір қатысушысы арасында бірнеше процессуалды-құқықтық қатынастар пайда болуы мүмкін. Көптеген салыстырмалы өзіндік құқықтық қатынастар жиынтығы азаматтық процесті қалыптастырады. Дәл осы процессуалды-құқықтық қатынастар жүйесі азаматтық сот ісін құрайды.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының міндетті субъектілері ретінде: бір тараптан *сот*, екінші тараптан *процеске қатысушы* шығады. Сот – мемлекеттік билік органы, ал процеске қатысушы – сотқа бағынатын субъект, сондықтан азаматтық іс жүргізу қатынасы *билік және бағыну қатынастары* ретінде сипатталады.

Сонымен бірге азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастарының пайда болуы, өзгеруі, тоқтатылуы іске қатысушы адамдардың, бірінші кезекте тараптардың еркін білдіруіне байланысты.

Құқықтық қатынастар туындау үшін оған қатысушылардың **құқық-субъектілік** қасиеті болу керек. Бұл субъектілердің құқыққа қабілетті және әрекетке қабілетті екендіктерін білдіреді.

14-тен 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ әрекетке қабілеттілігі шектеулі деп танылған азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері олардың заңды өкілдері – ата-аналар, асырап алушылар немесе қорғаншылар тарапынан қорғалады. Соған қарамастан, сот мұндай жағдайларда кәмелетке толмағандарды немесе әрекетке қабілетсіз деп танылған азаматтарды сот ісіне қатыстыруға міндетті. Кейбір жағдайларда кәмелетке толмағандар өз құқықтарын және заңды мүдделерін сотта қорғауға құқылы.

Мысалы, азаматтық, отбасылық, еңбек, кооперативтік, әкімшілік және басқа да құқықтық қатынастардан туындайтын істер бойынша және олардың кәсіпкерлік қызметтің пайдалары мен табыстарынан жұмсауына байланысты істерге қатысады.

Азаматтық процессуалдық қатынастардың пайда болуы үшін азаматтардың әрекеті ретіндегі заңды факт қажет.

Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынастарына қатысушылар, олардың құқықтары мен міндеттері

Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынастарына қатысатын немесе қатыса алатын адамдар үш топқа бөлінеді.

1. Сот төрелігін жүзеге асыратын адамдар

Сот процестің ерекше қатысушысы болып табылады, өйткені ол арнайы құрылған мемлекеттік билік органы ретінде сот төрелігін жібереді. Сот азаматтық процестің барлық сатыларында жетекші рөл атқарады. Іске қатысушы тұлғалар судьяға қарсылық білдіре алады, бұл жағдайда ол ауыстырылады және істі басқа судья қарайды.

Сот отырысының хатшысы азаматтық істерді қараған кезде соттың хаттамасын жүргізеді және сот отырысына төрағалық етушінің тапсырмасы бойынша өзге де тапсырмаларды орындайды.

Тірек сөздер

- азаматтық процесс
- сот төрелігін жүзеге асыратын тұлғалар
- іске қатысушы тұлғалар
- сот төрелігін жүзеге асыруға септігін тигізетін тұлғалар
- талапкер
- жауапкер

Сот отырысының хатшысы аталған іс бойынша шақырылғандардың қайсысы келгенін, келмегендерге хабарлаңы ма, келмеуінің себебі не екенін сотқа хабарлайды.

Сот пристауы – мемлекеттік қызметтегі лауазымды тұлға. Ол мынадай міндеттерді орындайды: сот талқылауы кезінде залдағы тәртіпті сақтап тұрады, іс жүргізу әрекеттерін орындау барысында сотқа көмектеседі, сот ғимаратын, судьяны және басқа да іске қатысушыларды күзетуді жүзеге асырады, соттар мен өзге де органдардың атқарушылық құжаттарын мәжбүрлеп орындатуда сот орындаушыларына көмек көрсетеді.

Сот орындаушысы – мемлекеттік қызметте тұрған, соттың және басқа органдардың актілерін орындау міндеті заңмен жүктелген лауазымды тұлға.

2. Іске қатысатын тұлғалар

Іске қатысушы тұлғалар *тарап* деп танылады. Олар – дауға қатысты өз талаптарын қоятын үшінші тараптар; дауға қатысты өз талаптарын қоймайтын үшінші тараптар; прокурор; мемлекеттік органдар; жергілікті өзін-өзі басқару органдарына, процестерге кіретін ұйымдар немесе азаматтар; өтініш берушілер және істері арнайы сот ісін жүргізу тәртібімен қаралатын басқа да мүдделі тұлғалар.

Іске қатысушы тұлғалардың құқықтары:

- іс материалдарымен танысып, олардың үзіндісін жазып алу, көшімесін алу;
- дәлелдемелерді ұсыну және оларды зерттеуге қатысу;
- істі қозғайтын басқа тұлғаларға, куәгерлерге, сарапшылар мен мамандарға сұрақтар қою;
- қосымша дәлелдемелерді талап ету туралы өтініштер беру;
- сотқа ауызша және жазбаша түсініктеме беру;
- сот талқылауы барысында туындайтын барлық мәселелер бойынша дәлелдемелер ұсыну;
- іске қатысушы басқа адамдардың өтініштері мен дәлелдемелеріне қарсылық білдіру;
- сот талқылауына қатысу;
- сот отырысының хаттамасымен танысу және оған жазбаша ескертулер беру;
- сот шешімдері мен қаулыларына шағымдану;
- азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңнамамен қарастырылған басқа да процессуалдық құқықтарды пайдалану.

Іске қатысушы тұлғалар өздерінің іс жүргізу құқықтарын барынша пайдалануы керек. Бұл адамдар өздерінің іс жүргізу міндеттерін орындамаған жағдайда, азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңда көзделген салдар орын алады.

Іске қатысушы тұлғалар екі топқа бөлінеді:

1) өздерінің құқықтары мен мүдделерін қорғайтын тұлғалар. Ол тарапқа кіретіндер – үшінші тұлғалар, өтініш берушілер мен ерекше қараудағы істің мүдделі тұлғалары;

2) мемлекетті, қоғамдық мүдделерді немесе жекетұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғайтын тұлғалар. Олар – прокурор, мемле-

кеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар немесе жекетұлғалар.

Іске қатысушы тұлғаларға бірқатар міндеттер жүктеледі.

Жазғы міндеттер:

- сот ісін жүргізудің тәртібі мен нысандарын сақтау;
- судьяның (соттың), сот отырысына төрағалық етушінің бұйрықтарын орындау;
- істі карау кезінде мекенжайы өзгергені туралы сотқа хабарлау.

Іс бойынша тараптардың процессуалдық міндеттері:

- тұлғалардың талап қоюына себеп болған жағдайларды дәлелдеу;
- дәлелдемелерді сұрағу туралы сот талаптарын орындау;
- сот шығындарын өтеу;
- егер сот міндетті деп тапса, сот отырысына келу.
- сотқа шақыру бойынша келу.

3. Сот төрелігін жүзеге асыруға ықпал ететін тұлғалар

Бұл топқа куәгерлер, сарапшылар, аудармашылар, мамандар, мүлтік қамқоршылар, өкілдер және т.б. кіреді. Азаматтық іс барысына олардың заңды мүдделері болмайды. Олардың азаматтық процестегі рөлі қосалқы-қызметтік болып табылады. Олар іс бойынша фактілерді белгілеу, оны дұрыс шешу және нақты іс-қимылдарды жүзеге асыру үшін сотқа көмектеседі. Олар іс бойынша қатысушы тұлғаларға да осындай көмек көрсетеді.

Куәгердің, сарапшының, маманның, аудармашының рәсімдік міндеттері:

- шынайы айғақтар беру;
- дәлелді, объективті қорытынды және айғақтар беру;
- дәлме-дәл аударманы жүзеге асыру;
- сотқа келуден және тиісінше айғақтар беруден, қорытындылар жасаудан, аударманы жүзеге асырудан жалтармау.

Сарапшының бірқатар әрекеттерді орындауға құқығы жоқ. Олар — қылмыстық процесті жүргізетін органды хабардар етпестен, процеске қатысушылармен сараптама жүргізуге байланысты мәселелер бойынша келіссөздер жүргізу; зерттеу үшін материалдарды өз бетінше жинау; егер сараптама тағайындаған органның бұған арнайы рұқсаты болмаса, объектілерді толық немесе ішінара жою не олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге әкеліп соғуы мүмкін зерттеулер жүргізу.

Маманның міндеті: зерттеу мен бағалауға жәрдем көрсету үшін арнаулы білімін, дағдысын және ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып, тергеу әрекеттерін жүргізу мен сот талқылауына қатысу; кеңес беру; өзі орындаған әрекеттерге қатысты түсінік беру.

Іс жүргізудің барлық қатысушылары отырыста заңмен белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті.

Глоссарий

- **Азаматтық процесс субъектілері** – азаматтық іс жүргізу қатынастарына қатысушылар немесе қатысуға ниет білдірген тұлғалар.

Талапкер және жауапкер

Іс жүргізудегі тараптар – талапкер мен жауапкер. Дау туралы құқықты шешетін тұлға – сот.

Талапкер – өз мүддесі үшін немесе арыздың жазылу негізіне катысты талап етуші азамат немесе заңды тұлға. Талапкердің құқықтары мен заңды мүдделері жөнінде туындаған дауды сот шешеді. Талапкер деп тек қана сотқа талап-арыз берген тұлғаны ғана айтпайды. Азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді қорғау мақсатында мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар, азаматтар немесе прокуратура органдары берген арыздар негізінде де азаматтық істер қозғалуы мүмкін.

Жауапкер – қылмыстық істе талап қойылған жеке немесе заңды тұлға. Жауапкер – құқық дауындағы екінші тарап, талапкердің пікірінше, оның заңды мүдделері мен құқығын бұзған немесе оған қарсылық білдірген тұлға. Процеске қатысушы тараптар Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғалары ғана емес, сондай-ақ шетелдік құқық субъектілері де бола алады. Ол үшін олардың қатысуымен болатын құқыққа қатысты даулар Қазақстан Республикасының соттарында қарауға жататын болуы керек. Сонымен қатар мемлекет те азаматтық процестегі тарап бола алады. Азаматтық процеске бірнеше талапкер мен бірнеше қатысушылар қатыса алады.

Осылайша азаматтық іс жүргізу сот пен процеске қатысушылар арасындағы құқықтық қатынастардың күрделі жүйесі болып табылады. Олардың әрқайсысы азаматтық іс жүргізу құқығының белгілі бір стандартты негізінде туындайды. Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынасы – қоғамдық қатынас. Ол азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелетін азаматтық іс бойынша сот төрелігін жіберу кезінде сот пен қандай да бір процеске қатысушы арасында туындайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық іс жүргізу дегеніміз не?
2. *Азаматтық іс жүргізудің құқықсубъектілігі* сөзіне түсінік беріңдер.
3. Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынастарына қатысушылар кімдер? Қатысушыларға қысқаша сипаттама беріңдер.
4. Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынастарына қатысушылардың құқықтары мен міндеттеріне талдау жасаңдар.

16-тарау. ӘКІМШІЛІК ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

§ 86. «ӘКІМШІЛІК ІС ЖҮРГІЗУ» ТҮСІНІГІ, МІНДЕТТЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

«әкімшілік іс жүргізу» түсінігімен және оның белгілерімен танысамыз; әкімшілік іс жүргізудің негізгі міндеттері мен қағидадтарын меңгереміз.

Қазақстан Республикасындағы әкімшілік іс жүргізу әлі де қалыптасу үстінде. Әкімшілік іс жүргізуді кең және тар мағынада түсінуге болады.

Әкімшілік іс жүргізуді кең мағынасында түсіну – барлық мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру тәртібі; атқарушы билік, оның органдары және лауазымды адамдардың рәсімдік қызметі.

Тірек сөздер

- әкімшілік іс жүргізу
- әкімшілік іс жүргізу нормалары

Мысалы, бұл мағынадағы әкімшілік іс жүргізу дегеніміз – мемлекет функциясының орындалуы немесе мемлекеттік қызмет көрсетуді ұсыну бойынша қазіргі қолданыстағы әрбір әкімшілік регламентінде көрсетілген әкімшілік рәсім.

Әкімшілік іс жүргізуді тар мағынасында түсіну – әкімшілік-құқықтық дауларды шешу бойынша мемлекеттік өкілетті органдардың әрекеті, жеке немесе заңды тұлғаларға әртүрлі әкімшілік мәжбүрлеуді қолдану, тұлғаларды әкімшілік жауаптылыққа тарту. Мұндай әрекет нормативті-құқықтық актілермен қатаң реттелген.

Әкімшілік іс жүргізудің бірқатар белгілері бар. Олар:

1) мемлекетпен үздіксіз байланыс жасау, өйткені процесс дегеніміз билікті жүзеге асырудың ерекше тәсілі. Оның негізін уәкілетті билік органдарының қызметі құрайды, дегенмен процесс оны жүзеге асыруға басқа да көптеген тараптардың қатысуын көздейді;

2) бұл тек қана заңды әрекет, құқық салаларының түрлі нормаларын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған процестің әлеуметтік мәнінен көрінетін кез келген басқару қызметі емес (әкімшілік процесс аясында конституция нормалары мен әкімшілік құқықтарды ғана қолдануға болмайды);

3) белгілі бір басқарушылық істерді шешуге бағытталған;

4) заңды нәтижелі қызмет, яғни сол арқылы ғана талап етілетін нәтижеге қол жеткізуге болатын құқықтық тәртіп;

5) іс жүргізу құжаттарында нәтижелер қызметін (аралық немесе түпкілікті) міндетті түрде рәсімдеу;

6) іс жүргізу регламентінде объективті қажеттілік тудырады.

Әкімшілік іс жүргізудің бірқатар міндеттері бар (46-сызбанұсқа) .

Глоссарий

- **Әкімшілік іс жүргізу** – атқарушы органдардың жүктелген міндеттер мен қызметтерді іске асыру үшін жасалатын іс-қимыл жиынтығы.

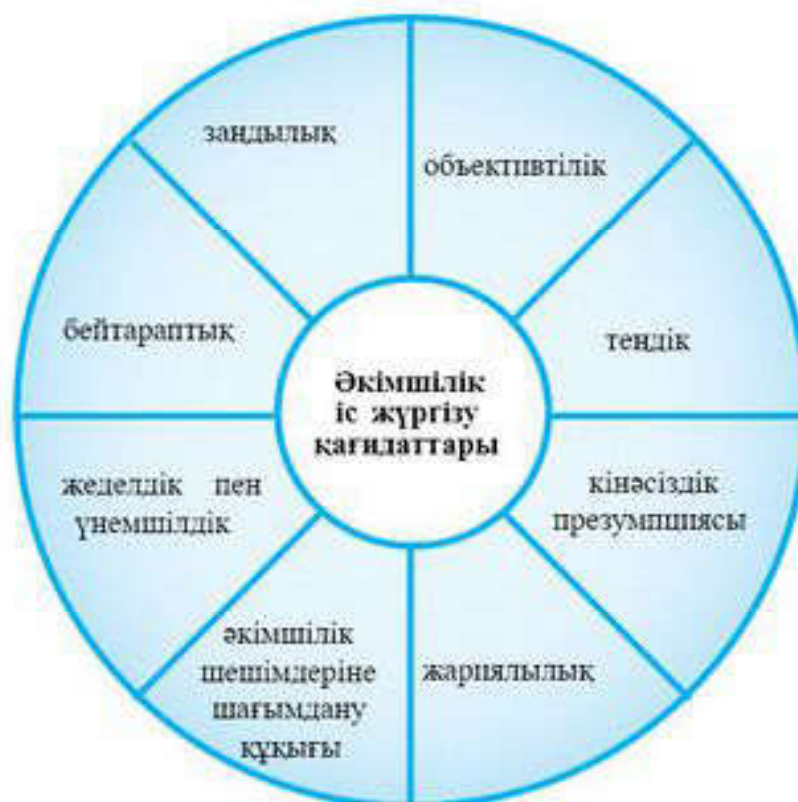
Әкімшілік іс жүргізу объектісі – түрлі құқық салаларымен реттелетін қоғамдық қатынастар. Олар: әкімшілік, еңбек, қаржылық, азаматтық және басқа да құқықтар (қылмыстық құқықты қоспағанда), егер олар мемлекеттік басқару органы – атқарушы билік өкілеттігі саласында болса.

Бұл – әкімшілік іс жүргізу процесін жеке істерді шешетін әкімшілік өндіріс сомасы ретінде көрсету мүмкіндігі. Қоғамдық қатынастар құқық саласының қайсысына жататынына қарамастан құқықпен реттеледі.

Жеке істер:

- өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы жөніндегі азаматтардың өтініші;
- әкімшілік құқықбұзушылық туралы істер;
- лауазымды (тәртіптік) теріс қылық туралы істер;
- әкімшілік тәртіппен мемлекетке (кәсіпорынға, мекемеге, ұйымға) келтірілген материалдық залалды әкімшілік тәртіппен өтеу туралы, оның ішінде әскери қызметшілердің материалдық жауаптылығы туралы істер;
- әкімшілік қадағалау туралы істер;
- басқару саласындағы даулар туралы істер;
- өнертапқыштар, жанылықтар мен патенттер туралы істер;
- мүлікті жекешелендіру және басқа да істер.

Әкімшілік іс жүргізу мемлекеттік басқарудың жалпы қағидаттарына негізделген. Объективті түрде оның қасиеттерін бейнелеп, мәнін ашатын әкімшілік іс жүргізудің арнайы қағидаттары бар (47-сызбанұсқа).

Кейбір қағидаттарды қарастырайық:

1) *заңдылық қағидаты* ҚР Конституциясының талаптарына негізделген. Оның мәні мынада: құқық нормаларын қолдану барлық жағдайда заңды болуы тиіс;

2) *шындықтың объективтілік (материалдық) қағидаты* істің барлық мән-жайын жан-жақты және әділ тексеру керектігін білдіреді. Бұл қағидат құқық қолданушыны нақты істі карағанда ондағы барлық іске қатысты дәлелдемелер мен айғақтарды пайдалануға және дұрыс бағалауға міндеттейді;

3) *азаматтардың заң алдындағы және істі шешуші (қараушы) органның алдындағы теңдігі қағидаты*. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы істі қарау барысында ешбір азаматқа артықшылық берілмейді. Азаматтар тегіне, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, нәсілі мен ұлтына, жынысына, біліміне, тіліне, дінге көзқарасына, саяси және өзге де сенімдеріне, кәсібінің түрі мен сипатына, тұрғылықты жеріне және басқа мән-жайларға қарамастан заң алдында тең;

4) *Кінәсіздік презумпциясы*. Заңда қарастырылған тәртіп бойынша айыптылығы дәлелденбесе және істі өз өкілеттігі аясында қарастырылған соттың, органның (лауазымды тұлғаның) заңды түрде күшіне енген қаулысымен бекітілмесе, әкімшілік құқықбұзушылық туралы іс қозғалған тұлға кінәсіз деп танылады. Ешкім өзінің кінәсіз екенін дәлелдеуге міндетті емес. Кез келген күмәндану әкімшілік құқықбұзушылық туралы іс қозғалған тұлғаның пайдасына негіз-

деледі. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы заңнаманы қолдану кезінде туындаған күмәндар да оның пайдасына шешілуі тиіс.

Әкімшілік заңнамасында көрсетілген арнайы қағидаттар:

- 1) әкімшілік жауаптылыққа қайта тартуға жол бермеу;
- 2) ізгілік қағидаты;
- 3) жекетілгенің жеке өміріне қолсұғылмаушылық;
- 4) тұлғаның қадір-қасиетін құрметтеу;
- 5) жеке өміріне қолсұғылмаушылық және құпияны қорғау;
- 6) меншікке қолсұғылмаушылық;
- 7) әкімшілік құқықбұзушылық туралы істі қарайтын уәкілетті соттың, органның тәуелсіздігі;
- 8) куәлік беру міндетінен босату;
- 9) білікті заң көмегіне жүгіну құқығын қамтамасыз ету;
- 10) әкімшілік құқықбұзушылық туралы іс бойынша өндірістің жариялылығы;
- 11) өндіріс барысында қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- 12) іс шешімдеріне наразылық білдіру және іс жүргізу әрекеттеріне шағымдану бостандығы.

Осылайша әкімшілік іс жүргізу – құқықтық нормалармен реттелген, бірізділікпен іске асатын әрекеттер жүйесі. Мақсаты – атқарушы билік органының (лауазымды тұлғаның) әкімшілік-құқықтық нормаларды қолданудағы қызметін белгілі бір тәртіппен қамтамасыз ету.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Әкімшілік іс жүргізуге түсінік беріндер және оның негізгі белгілерін атаңдар.
2. Әкімшілік іс жүргізудің негізгі міндеттері мен қағидаттарын ашыңдар.
3. Кінә қағидаты мен кінәсіздік қағидаты дегенді қалай түсінесіңдер?

§ 87. «ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ» ҰҒЫМЫ МЕН БЕЛГІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

«әкімшілік құқықбұзушылық» ұғымы мен оның құрамы туралы мәлімет аламыз.

Тірек сөздер

- әкімшілік құқықбұзушылық
- әкімшілік жауаптылық
- әкімшілік құқықбұзушылық құрамы

Әкімшілік құқықбұзушылық – заң әкімшілік жауаптылыққа тартатын жекетілгенің немесе заңды тұлғаның заңға қарсы әрекеті немесе әрекетсіздігі.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың қылмыстан айырмашылығы, ол қоғамға айтарлықтай зиян тигізбейді, оның қоғамға аса қауіп төндіретін белгілері жоқ.

Кейбір әрекеттер (мысалы, авторлық құқықты бұзу немесе ұрлау) қылмыстық құқықбұзушылық ретінде, сол сияқты келтірген зиянының дәрежесіне немесе басқа жағдайларға байланысты қылмыс не әкімшілік құқықбұзушылық деп танылуы да мүмкін (48-сызбанұсқа).

Әкімшілік құқықбұзушылық белгілері

• *Құқыққа қайшылық* әкімшілік жауаптылық шараларымен қорғалатын әкімшілік және құқықтың басқа да (еңбек, жер, қаржылық) салаларына қарсы әрекет жасаудан, оның нормаларын бұзумен айқындалады. Бұл нормалар бұзылған жағдайда әкімшілік жауаптылық шаралары қолданылады.

• *Айыптылық* – егер нақты бір тұлғаның айыбы немесе әрекеті қасақана немесе абайсызда жасалған болса ғана заңсыз әрекеттер әкімшілік құқықбұзушылық болып танылады.

• *Әрекеттің жазаланушылығы* – жасалған әрекеті үшін әкімшілік жауаптылыққа тартылады.

Тәжірибеден алынған мысал. Ішкі істер органының қызметкері қызметіне тиісті формасыз келген. Бұл – заңға қарсы әрекет, заңды бұзу. Аталған теріс қылық әкімшілік құқықбұзушылық болып саналмайды. Бұл тәртіпті бұзу болып саналады. Ол үшін қызметкер тәртіптік жауаптылыққа тартылады.

• *Іс-әрекет* дегеніміз – белсенді әрекет немесе әрекетсіздік, яғни заң белгілеген өз міндетін орындамау.

Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы

Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы деп құқық тағайындаған белгілер жиынтығын айтамыз. Ол белгілер бар болса, нақты әрекет әкімшілік құқықбұзушылыққа айналады (49-сызбанұсқа).

Белгілі бір әрекетте әкімшілік құқықбұзушылық құрамының болуы оны жасағаны үшін әкімшілік жауаптылықтың туындауына негіз болады.

Мысалы, қала маңына жүретін пойызға билеттің бір бөлігін төлемей, баланы билетсіз алып жүргені үшін тұлға әкімшілік жауаптылыққа тартылады. Егер 16 жасқа толмаған бала жалғыз өзі билетсіз жүрсе, оның әрекеті барлық жағынан әкімшілік құқықбұзушылыққа ұқсап тұрса да, әкімшілік құқықбұзушылық деп есептелмейді. Аталған әрекетте әкімшілік құқықбұзушылық құрамы, яғни құқықбұзу субъекті жоқ. Мұндай субъектіге жасы 16-ға толған тұлғалар ғана жатады.

Әкімшілік құқықбұзушылық объектісі – заң нормалары арқылы реттеліп, әкімшілік жауаптылық шараларымен қорғалатын қоғамдық қатынастар.

Мысалы, ар-ождан еркіндігі, дінн таным еркіндігі мен әртүрлі дінн бірлестіктер туралы заңбұзушылыққа байланысты әкімшілік құқықбұзушылық нысаны азаматтардың құқығы болып табылады.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың объективті жағы – аталған қылмыстық құқықбұзушылықтың сыртқы көрінісін сипаттайтын, құқық нормаларымен қарастырылған белгілер жүйесі. Заңға қарсы әрекет (әрекетсіздік) және оның салдарлары қылмыстық құқықбұзушылық құрамының объективтік жағы болып танылады.

Мысалы, көлік жүргізушілердің жол ережесін бұзуы әртүрлі заңға қарсы әрекеттерден көрініс табады: белгіленген қозғалыс жылдамдығын арттыру, жол белгілері талаптарын орындамау, бағдаршамның тыйым салынған белгісіне қарамай өтіп кету, белгіленген тұтас жолақтан өтіп кету т.б. Мұндай әрекеттердің зиянды салдарлары: жол қозғалысына қауіпті жағдай туындату, басқа жүргізушілерге кедергі жасау, авариялық жағдай туғызу, жол-көлік оқиғасын жасау т.б.

Глоссарий

- **Әкімшілік құқықбұзушылық** – әкімшілік құқық нормаларын бұзу.
- **Кінә** – жасалған әкімшілік құқықбұзушылыққа тұлғаның психикалық қатынасы.
- **Құқыққа қарсы әрекет** – міндеттемелерді, заң талаптарын белсенді түрде орындамау, бекітілген тыйымды бұзу.
- **Құқыққа қарсы әрекетсіздік** – заңды немесе жекетұлғаға артылған құқықтық міндеттемелерді белсенді түрде орындамау.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың субъектісі – жеке немесе заңды тұлға. Қылмыстық құқықбұзушылық жасаған кезде жасы 16-ға толған жекетұлға қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Тек ақыл-есі дұрыс жекетұлға ғана әкімшілік құқықбұзушылық субъектісі болады.

Заңға қарсы әрекет (әрекетсіздік) жасаған кезде ақыл-есі кеміс жағдайда болып, өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) нақты сипатын, заңға қарсы әрекет жасағанын сезінбесе немесе созылмалы жүйке ауруы салдарынан өз басын алып жүре алмаса, уақытша психикалық жағдайда, ақыл-есі кем немесе басқа жүйке ауруына шалдыққан болса, әкімшілік жауаптылыққа тартылмайды.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың субъективті жағы – бұл субъектінің (жекетұлғаның) заңға қарсы әрекеті мен оның салдарларына психикалық қатынасы. Субъективті жағының міндетті белгісі – әкімшілік құқықбұзушылық жасаған субъектінің кінәсі. Заңда

карастырылған әкімшілік құқықбұзушылық құрамының барлық белгілері болған кезде ғана құқықбұзушылық жасаған адам әкімшілік жауаптылыққа тартылады.

Есте сақта! Егер әкімшілік құқықбұзушылық жасаған тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) құқыққа қарсы сипатын сезінсе, оның зиянды салдарын алдын ала білсе және осы салдардың туындауын қаласа немесе оған саналы түрде жол берсе, не оларға немқұрайды қараса, әкімшілік құқықбұзушылық қасақана жасалды деп танылады.

Есте сақта! Егер жеке тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) зиянды салдары болатынын біле тұра, оны болдырмауға тырыспай, жеңіл-желпі қарап, өз әрекетін жіті бақылап отырса, оның алдын алуға болатын мүмкіндіктер бар екеніне көңіл бөлмесе, бірақ мұндай жағдайға тап болатынын сезінбеген болса, әкімшілік құқықбұзушылық абайсызда жасалған деп танылады.

Кінә – субъектінің жасаған құқықбұзушылыққа психикалық қатынасы. Кінә қасақана немесе абайсызда жасалған болуы мүмкін.

Әкімшілік құқықбұзушылық құрамында заңда карастырылған барлық белгілер болғанда ғана оны жасаған тұлға әкімшілік жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Әкімшілік құқықбұзушылық» ұғымы мен белгілерін ашып көрсетіңдер.
2. Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы деген не? Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы элементтерін ашып көрсетіңдер.
3. Төменде берілген жағдаяттарда қандай ережелер бұзылды? Қатысушылардың әрекетінде заңға қайшылық бар ма? Қандай салдарлары болуы мүмкін?
 1. Жекпе-жек кезінде боксшы қарсыласының жағын сындырды.
 2. Бесінші сынып оқушысы сыныптасының ұялы телефонын ұрлап алды.
 3. Ата-анасымен ренжісу нәтижесінде 10-сынып оқушысы үйінен кетіп қалды. Ата-анасы қатты қайғырды.
 4. Үш құрбы ата-анасын киноға барамыз деп алдап, қала сыртына шығып кетті де, үйлеріне екі күннен кейін ғана оралды.
 5. Рокерлер 24.00-де алаңға жиналды. Топ болып қаланы аралап, қалалықтардың мазасын алды.
 6. Туристік жорық кезінде оқушы жардан құлап қолын сындырды.
 7. Жұмысшы ішімдік ішіп, жұмысқа кешігіп қалды.
 8. Жүргізуші жол ережесін бұзды. Ол жол-көлік оқиғасын жасап, жаяу жүргіншіні басып кетті. Жаяу жүргінші жеңіл жарақат алды. Жүргізуші тигізген залалын толықтай өтеді.
 9. Университетте ұрлық болды. Белгісіз адамдар түн ішінде ғимаратқа кіріп, бірнеше компьютерді ұрлап кеткен.
 10. Автобуста жас жігіт өзінің шаршағанын, демалғысы келетінін алға тартып, жасы үлкен әйелге орын бермеді.

§88. ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚҚА БАРҒАНЫ ҮШІН ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАЗА ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

«әкімшілік жауаптылық» ұғымы, әкімшілік құқықбұзушылық түрлері және оны бұзғандарға қолданатын жаза түрлері туралы мәлімет аламыз.

Тірек сөздер

- әкімшілік жауаптылық
- әкімшілік жаза

Әкімшілік жауаптылық – өкілетті ұйымның немесе жауапты тұлғаның заңбұзушылыққа барған адамға әкімшілік жаза қолдануы түрінде көрініс табатын заңды жауаптылық түрі.

Әкімшілік жауаптылық белгілері

- Заң бойынша немесе заңға сәйкес актілер арқылы орындалады. Әкімшілік жауаптылық нормалары өз алдына әкімшілік құқық институтын құрайды.

- Әкімшілік жауаптылықтың негізі әкімшілік құқықбұзушылық болып табылады. Мемлекеттік басқару саласындағы қатынастар, сонымен қатар кедендік, салық қатынастары, жекеменшікті, азаматтардың құқығын, табиғатты, тұрғындардың денсаулығын т.б. қорғауға байланысты қатынастар қолсұғушылық объектісі болып саналады.

- Әкімшілік құқықбұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жаза тағайындалады.

Мысалы, әкімшілік тұтқындау, арнайы құқықтарынан айыру, шетел азаматтарын және азаматтығы жоқ тұлғаларды Қазақстан Республикасынан тыс жерге шығарып жіберу.

- Әкімшілік жазаны өкілетті ұйымдар мен лауазымды тұлғалар тағайындайды. Олар өз өкілеттіктерін іске асыра отырып, құқықбұзушыларға әкімшілік жаза белгілейді. Оларға әкімшілік соттар, кәмет жасына толмағандар мен олардың құқығын қорғау жөніндегі комиссиялар, атқарушы биліктің көптеген ұйымдары жатады.

- Әкімшілік жаза қолдану жұмыстан шығаруға немесе соттауға негіз болмайды.

- Әкімшілік жауаптылықты оны жүзеге асырудың ерекше процессуалды тәртібі сипаттайды. Ол қылмыстық және азаматтық сот істерінен өзінің қарапайымдылығымен, шапшаңдығымен және тиімділігімен ерекшеленеді.

Әкімшілік жауаптылық функциясы

Әкімшілік жауаптылық функциясы оның алдына қойған мақсатымен анықталып, содан тармақталады (50-сызбанұсқа).

Аталған функциялардың мазмұнын қарастырайық. *Айыппұл төлету* – мемлекеттің құқықбұзушылықты жазалау шараларының бірі. Айыпты тұлғаны жазалау, оған мүліктік ауыртпалық салу, қолайсыз жағдайлар туындату түрінде көрініс табады. *Құқықты қалпына келтіру* функциясы құқықбұзушыдан келтірілген зиянның шығынын өтетуге, орнын толтыртуға, өндіріп алуға мүмкіндік береді. *Тәрбиелік* функциясы субъектілерді заңға сәйкес әрекет жасауға жетелейді, жаңа құқықбұзушылықтың алдын алуға шақырады.

«Әкімшілік жаза» ұғымы мен жүйесі

Әкімшілік жауаптылық жазаның түрлі шаралары арқылы көрінеді. Жазалау шаралары келесі мақсатта қолданылады (51-сызбанұсқа):

Глоссарий

- **Әкімшілік жауаптылық** – әкімшілік құқықбұзушылық жасалған соң туындайтын жағымсыз салдар.
- **Әкімшілік жаза** – әкімшілік құқықбұзушылық үшін мемлекеттік органдар тағайындайтын шаралар. «Әкімшілік құқықбұзушылық туралы» кодексте көрсетілген.

Әкімшілік жазалар жазалаушы санкция болып табылады. Олар азаматтың субъективті құқықтарын шектеуден немесе оған қосымша міндеттерді жүктеуден тұрады. Әкімшілік жазалар құқықбұзушыға моральдық немесе материалдық жағынан әсер ету арқылы көрініс табады. Кейбір әкімшілік жазаларда моральдық айыптау және материалдық ықпал ету, құқықбұзушының құқығын уақытша шектеу байланысып жатады. Әкімшілік жаза үш топқа бөлінеді (52-сызбанұсқа).

Жеке және заңды тұлғалар әкімшілік жауаптылыққа тартылады. Жауапқа тарту жасы – 16.

Әкімшілік жазаларды *негізгі* және *қосымша* деп бөлуге болады.

Негізгі әкімшілік жазалар – ескерту, әкімшілік айыппұл, әкімшілік қамақ.

Негізгі жаза ретінде де, қосымша жаза ретінде де қолданылуы мүмкін жаза түрлері: 1) арнайы құқығынан айыру; 2) оның әрекетіне рұқсат бермеу немесе тоқтату, сонымен қатар тізілімнен шығарып тастау; 3) оның қызметін немесе жекелеген түрлерін тоқтату не тыйым салу; 4) шетел азаматын немесе азаматтығы жоқ тұлғаны Қазақстан Республикасы аумағынан тыс жерге шығарып жіберу.

Әкімшілік құқықбұзушылық құралы болған затты, сондай-ақ әкімшілік құқықбұзушылық нәтижесінде алынған мүлікті тәркілеу; заңсыз тұрғызылған немесе тұрғызылып жатқан құрылысты мәжбүрлі түрде сүру – тек қана қосымша әкімшілік жаза түрінде қолданылады.

Сонымен әкімшілік құқықбұзушылық жасау әкімшілік жауаптылықтың негізі болып табылады.

Бақылау сұрақтары

1. Әкімшілік жауаптылық қандай заңнамалық актілермен реттеледі?
2. Кім әкімшілік жауаптылыққа тартылады? Тұлғаларды әкімшілік жауаптылыққа кім тарта алады?
3. Қазақстан Республикасында әкімшілік жазаның қандай түрлері қолданылады?

V бөлім

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

V бөлім. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

17-тарау. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҒЫ

§ 89. «ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ» ТҮСІНІГІ, БЕЛГІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

«халықаралық құқық» түсінігімен және оның белгілерімен танысамыз. Халықаралық жария құқық пен жеке құқықтың ерекшеліктерін қарастырамыз.

Трек сөздер

- халықаралық құқық
- халықаралық келісім
- пакт
- ратификация

Халықаралық құқық – құқықтың қандай да бір ұлттық жүйесіне кірмейтін және ұлттық құқық нормаларын қамтымайтын құқық нормаларының ерекше жүйесі. Халықаралық құқық – құқықтың аса күрделі салаларының бірі. Халықаралық құқықтың бір-қатар мәселелері біркелкі баян етілмейді. Одан

басқа, халықаралық құқық оның қолданылуын күрделендіре түсетін халықаралық саясатпен тығыз байланысты.

Тарих беттерінен. Халықаралық құқық алғашқы тайпааралық қатынастардың ыдырауы және алғашқы мемлекеттің пайда болу кезеңінде туынды. Бұл кезеңде ежелгі адамдарда руаралық және тайпааралық қатынастар тәжірибесі жинақталған еді. Осы қатынастарды реттеп отыратын белгілі бір ережелер қалыптасты, ол дәстүрлерде бекітілді. Мемлекеттердің пайда болуымен қатар олардың арасында қатынастар да пайда болады. Халықаралық қатынастар мен дауларды реттеп отыру қажеттілігі туынды. Осы жерде тайпааралық ережелер мен дәстүрлерге негізделген халықаралық құқықтың алғашқы нормалары түзілді. Ғалымдар халықаралық құқықтың бірнеше кезеңдерін ұсынады.

1. Б.з.д. 4 мыңжылдық – б.з. 476 жыл – ежелгі заманның халықаралық құқық кезеңі. Бұл кезең күшіеленуші құрылым мен қатынастарға сәйкес келеді.

2. 476—1648 ж. – ортағасырлық халықаралық құқық кезеңі. Бұл кезең феодалдық қоғамға сай келеді.

3. 1648—1919 ж. – халықаралық классикалық құқық кезеңі. Бұл кезең капиталистік қоғам құрылымына сай келеді.

4. Қазіргі халықаралық жария құқық. Бұл кезең 1919 жылдан бастап қазіргі күнге дейінгі уақытты қамтиды.

Халықаралық құқық – халықаралық қатынаста мемлекет пен басқа қатысушылар (субъектілер) арасындағы қатынасты реттейтін заңдық қағидаттар мен нормалар жүйесі.

Глоссарий

Халықаралық құқықтық нормалар келісім-шарттар, конвенциялар мен пактілерде көрініс табады және ынтымақтастық немесе күрес жағдайындағы мемлекеттер қатынасын реттейді. Оларға дауларды шешу тәртібін белгілейтін, мемлекеттердің қарулы қақтығыстар кезіндегі әрекеттерін реттейтін, құқықбұзушылық үшін жауаптылық нысаны мен түрлерін белгілейтін, адам құқығын қорғайтын және т.б. нормалар мен қағидаттар жатады. Мемлекет халықаралық келісімшарттарды ратификациялайды.

Халықаралық құқықтың негізгі қағидаттары БҰҰ Жарғысында және халықаралық құқықтың басқа да көздерінде бекітілген. Халықаралық құқықты сақтау мемлекеттер тарапынан жеке немесе ұжымдық мәжбүр ету арқылы қамтамасыз етіледі.

Халықаралық құқықтың сипаттамалық белгілері:

- халықаралық жария құқық нормаларымен реттелетін қатынастар мен субъектілердің ерекше тобы;
- келісімдер, шарттар түріндегі норма қалыптастырудың ерекше тәртібі;
- шетелдік элементтің болуы;
- бұл нормалар келісімдер мен шарттарға, пактілерге қол қойған мемлекеттер үшін міндетті;
- бұл нормалар мәжбүрлі түрде жүзеге асырылады, оның нысаны, сипаты мен шегі халықаралық келісімдерде көрініс табады.

Халықаралық құқық халықаралық жария құқық пен халықаралық жеке құқыққа бөлінеді.

Халықаралық жария құқық мемлекеттер мен мемлекеттік-құқықтық сипаттағы саяси құрылымдар арасындағы, сонымен бірге мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар арасындағы қатынасты реттейді. Мемлекет пен халықаралық ұйымдар халықаралық құқық субъектілеріне жатады. Соңғысы өз кезегінде халықаралық үкіметаралық ұйымдар мен халықаралық үкіметтік емес ұйымдарға бөлінеді. Бүгінде әлемде төрт мыңнан астам халықаралық ұйым бар.

Халықаралық жеке құқық – азаматтық-құқықтық, отбасылық, еңбек қатынастарын реттейтін, екі мемлекетті бір-бірімен байланыстыратын,

- **Халықаралық құқық** – мемлекеттер мен халықаралық қатынастың басқа да мүшелерінің арасындағы қатынастарды реттейтін нормалар.
- **Халықаралық жеке құқық** – азаматтық-құқықтық, отбасылық, еңбек қатынастарын немесе шетелдегі объектілерге байланысты қатынастарды реттейтін нормалар. Бұл қатынастар түрлі мемлекеттерге жататын субъектілер арасында туындайды. Бұл субъектілер – жекетұлғалар.
- **Халықаралық келісімшарт** – мемлекет бекіткен халықаралық құқықпен реттелген келісім және/немесе халықаралық құқықтың басқа да субъектілері.
- **Пакт** – үлкен саяси мәні бар халықаралық келісімнің бір түрі, тараптардың келісімі бойынша уақыты шектелген.
- **Ратификация** – жоғарғы мемлекеттік билік органдарының халықаралық келісімдер мен шарттарды бекітуі. Қазақстанда барлық халықаралық келісімшарттарды Парламент ратификациялайды.

әртүрлі мемлекеттерге жататын немесе шетелде орналасқан объектілерге қатысты қатынастарды реттейтін субъектілер арасында туындайтын құқықтық нормалар жиынтығы. Сонымен қатар субъектілер жекетұлғалар болып табылады. Халықаралық жеке құқық шетел элементі бар жеке құқық қатынасын реттейді. Заңда шетелдік элементтің үш түрі қарастырылған. Бірінші түрі: құқықтық қатынас субъектілері ретінде шетел азаматы немесе шетелдік жекетұлға шығады. Екінші түрі: қатынас объектісі шетелде болады (мысалы, мұраға қалатын мүлік). Үшінші түрі: құқықтық қатынастар негізінде жатқан заңды факті шетелде орын алған (мысалы, келісімшарт шетелде жасалған, адам өлімі шетелде орын алған т.б.).

1-мысал. Қазақстан азаматы немесе азаматшасы шетелдік азаматпен некеге отыруға ниет білдірген жағдайда, қалауы бойынша олар некені Қазақстанда (осы елдің заңдары бойынша) немесе болашақ күйеуі азаматы болып табылатын елде (сол елдің заңдары бойынша) тіркей алады. Осыған байланысты, олардың қатынастары халықаралық жеке құқықпен реттеледі.

2-мысал. Қазақстандық фирма шетелде сыртқы сауда мәмілесін жасаған жағдайда тараптардың құқықтары мен міндеттері мәміле жасалған жердің (елдің) заңы бойынша анықталады. Не болмаса қай мемлекеттің заңын негіз ретінде алған тиімді екенін тараптар өздері шешеді. Бұл жерде де халықаралық жеке құқық нормалары қолданылады.

Халықаралық жеке құқықтық қатынастар ұлттық заңнамамен, Қазақстанда ратификацияланған халықаралық шарттармен, сондай-ақ танымал халықаралық әдет-ғұрыптармен реттеледі. Мысалы, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде «Халықаралық жеке құқық» деп аталатын бөлім (VII бөлім) бар.

Халықаралық құқық объектілері мемлекеттің ішкі құзыреттілігіне жатпайды, сондықтан нақты бір мемлекеттің аумағынан шығуы мүмкін.

Халықаралық-құқықтық қатынас объектілері :

1) аумақ және халықаралық кеңістік (аумақ халықаралық-құқықтық қатынастардың кең таралған объектісі болып есептеледі, әсіресе әскери қатығыс аяқталғаннан немесе тоқтағаннан кейінгі бейбіт шарттарда);

2) әрекет ету (мысалы, өзара көмек көрсету және одақтық келісімшарт туралы пактілерде);

3) әрекеттерден бас тарту (мысалы, шабуыл жасамау, бейтараптылық және соғыс заңдары мен ғұрыптары туралы пактілерде).

Халықаралық жария құқығына кіретін салалар мен институттар:

1) дипломатиялық және консулдық құқық;

2) халықаралық әуе құқығы;

3) халықаралық гуманитарлық құқық;

4) халықаралық ғарыш құқығы;

5) халықаралық теңіз құқығы;

6) халықаралық қылмыспен күрес құқығы;

7) халықаралық қоршаған ортаны қорғау құқығы;

8) халықаралық қауіпсіздік құқығы;

- 9) халықаралық келісімшарт құқығы;
- 10) халықаралық ұйымдар құқығы;
- 11) халықаралық адам құқығы.

Салааралық институттар:

- 1) халықаралық-құқықтық жауаптылық институты;
- 2) институт құқықтарын қорғау;
- 3) халықаралық-құқықтық мойындау институты;
- 4) экономикалық айрықша аймақ институты;
- 5) континенттік қайраң институты;
- 6) теңіз аумағы институты.

Біріккен Ұлттар Ұйымы орналасқан ғимарат. АҚШ, Нью-Йорк

Сонымен халықаралық құқықты реттеу пәні мемлекеттер арасындағы және халықаралық құқықтың басқа да субъектілері арасындағы саяси-экономикалық және басқа да қатынастар болып табылады. Мемлекеттер өз табиғатына, сипатына, ішкі құрылымына, аумағына және тұрғындарына байланысты әртүрлі болып келеді. Құқықтық реттеу әдісі – императивтік.

Бақылау тапсырмалары

1. Халықаралық құқық ерекшеліктеріне түсінік беріңдер. Мысалдармен дәлелдендер.
2. Халықаралық жария және халықаралық жеке құқықтардың ерекшеліктерін анықтаңдар. Оларды салыстырыңдар. Мысалдар келтіріңдер.

§90. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ МЕН ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

халықаралық құқықтың негізгі қағидаттарын қарастырамыз; халықаралық құқықтың қандай қайнар көздері бар екендігін білеміз.

Халықаралық жария құқық жалпы және арнайы қағидаттардан құрылған. Халықаралық жария құқық қағидаттары халықаралық құқықтың барлық жүйесін қамтып, негізін қалады. Негізгі қағидаттары – императивтік нормалар. Олардан ешкім және ешқашан бас тартуға болмайды. Бұл қағидаттардан бас тарту халықаралық заңға қайшы әрекетке теңеседі, яғни санкциялар туындайды. Халықаралық жария құқықтың негізгі қағидаттары және халықаралық жария құқық БҰҰ Жарғысында т.б. актілерде бекітілген (5-кесте).

Тірек сөздер

- халықаралық жария құқықтың қағидаттары
- халықаралық жария құқықтың қайнар көздері
- БҰҰ-ның Халықаралық сот мәртебесі

Халықаралық жария құқықтың қағидастары

№	Қағидастар	Қағидастар мазмұны
1	2	3
1	Күш қолданбау немесе күшпен қорқытпау қағидастары	Көне Антика дәуірінен бастап әр мемлекеттің дербес құқығы болды. Осы құқық алғаш рет Ортағасырлар дәуірінде шектеле бастады. Бұл XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілді. БҰҰ-ның Жарғысы халықаралық қатынастарда күш қолдануға және күшпен қорқытуға толығымен тыйым салды.
2	Халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу қағидастары	Бұл қағидаст барлық туындаған айтыс-тартыстар мен дауларды мемлекеттің бейбіт жолмен шешу міндетін білдіреді. Бұл жерде даудың сипаты маңызды емес. БҰҰ-ның Жарғысында халықаралық дауларды бейбіт құралдармен шешудің бірнеше түрлері көрсетілген. Оларға келіссөздер, тексеру, делдалдық ету, ымыраға келу, арбитраж, сот талқылауы жатады.
3	Мемлекеттің ішкі құзыретіне кіретін ішкі істерге араласпау қағидастары	Мемлекеттің құқықсубъектілігіне қарсы бағытталған қарулы және кез келген нысандағы араласу түріне тыйым салу; басқа мемлекеттерді өзіне бағындыру шараларын қолдануға тыйым салу; басқа мемлекеттің құрылымын зорлықпен өзгертуге бағытталған кез келген әрекеттерге тыйым салу; басқа мемлекеттің ішкі күресіне араласуға тыйым салу; мемлекет өз саясатын, экономикасын, әлеуметін және мәдени жүйесін басқа мемлекеттің араласуынсыз таңдауға құқылы.
4	Мемлекеттердің өзара міндетті ынтымақтасу қағидастары	Ынтымақтасусыз бірде-бір халықаралық-құқықтық қағидастың жүзеге асыруға болмайды. Ынтымақтасудың негізгі мақсаты — халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, халықаралық ілгерілеуді дамыту, экономикалық өсуге ықпал ету. Сонымен бірге ынтымақтасу мемлекеттердің әлеуметтік-саяси және экономикалық айырмашылығына қарамай іске асырылуы тиіс.
5	Халықтардың теңдік және өзін-өзі анықтау қағидастары	Барлық ұлттар өздігінен және ешбір сыртқы күштің араласуынсыз өз саяси мәртебесін анықтай алады және әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуын жүргізе алады. Өзін-өзі басқару нысанына дербес егеменді мемлекет құру, тәуелсіз мемлекеттер қатарына еркін түрде қосылу немесе олармен бірігу, халықтың еркін айқындалған басқа да саяси мәртебені орнату жатады.
6	Мемлекеттердің егемендік теңдігі қағидастары	Мемлекеттің егемендігін құрметтеуді және олардың халықаралық істердегі толық теңдігін білдіреді. Мемлекеттер заңдық тұрғыдан тең және бір-бірінің заң субъектісін құрметтеуге міндетті. Бұл қағидаст, әсіресе халықаралық ұйымдарда, мемлекеттер мүше болып табылатын өкілетті органдарда көрінеді, әдетте халық санына, аумақ ауданына және басқа факторларға қарамастан, бір ғана дауысқа ие болады.

1	2	3
7	БҰҰ Жарғысына сәйкес қабылданған міндеттемелерді мемлекеттердің адал орындау қағидаты	Қандай қайнар көздерде бекітілгеніне қарамастан, мемлекеттің барлық халықаралық міндеттемелеріне таралады (келісімшарт, әдет-ғұрып нысаны, сот немесе арбитражды шешім, халықаралық ұйым қарары).
8	Шегаралардың мызғымастық қағидаты	Мемлекеттер бір-бірінің шегарасына қолсұғушылықтан бас тартуға, талаптар қоймауға және басқа мемлекеттің аумақ бөлімдерін басып алуға немесе тартып алуға бағытталған әрекеттер жасамауға міндетті.
9	Аумақтық тұтастық қағидаты	Мемлекет кез келген мемлекеттің бірлігіне қарсы бағытталған кез келген әрекеттен, мемлекеттің аумағын әскери басып алу объектісіне айналдырудан немесе басқа да күштерді қолданудан бас тартуға міндетті. Аумақты басып алу және осындай жолмен иемдену халықаралық құқықта заңсыз болып саналады.
10	Адам құқықтары мен негізгі міндеттерін құрметтеу қағидаты	Мемлекет адамдарды нәсілі, жынысы, тілі және діні бойынша кемсітушілікке жол бермеуге тиіс; өз азаматтарының ғана емес, аумақтарында орналасқан барша халықтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге, осы мақсатқа жетуде бір-бірімен ықпал етуге міндетті.

Сонымен әрбір қағидат басқа қағидаттар контекстінде қарастырылады, яғни негізгі қағидаттардың бірде-бірінің басқалардан ешқандай артықшылығы жоқ. Бір қағидатты жүзеге асыру үшін халықаралық құқықтың басқа қағидаты бұзылмауы тиіс.

Тарих беттерінен. Халықаралық жария құқық тарихында Халықаралық Сот бір мемлекеттің басқа елдің ішкі ісіне араласу, сондай-ақ күш қолдану мәселелерін қарастырған оқиғалар кездеседі. Мысалы, 1986 жылы АҚШ-тың никарагуандық контрасты (үкіметке қарсы ұйым) қолдауына байланысты Никарагуа АҚШ-қа қарсы іс қозғады (ол кезде билікті саншынист үкіметі басқарды). Сот АҚШ-қа осы күштерге қолдау көрсетті, осы елдің порттарының жанына миналар жасырды, басқа мемлекеттің ісіне арласпау, басқа елге күш қолданбау, басқа елдің егемендігіне нұқсан келтірмеу, сондай-ақ теңіздегі бейбіт саудаға кедергі келтірмеу сияқты халықаралық-құқықтық міндеттемелерді бұзды деген шешім шығарды. Сот АҚШ шығындарды төлеуі керек деген үкім шығарды. Бірақ шығын сомасы анықталғанша, Никарагуа өз шағымын қайтарып алды.

Халықаралық жария құқықты зерделеу кезінде оның қайнар көздеріне айрықша назар аудару қажет. Халықаралық жария құқықтың қайнар көзі халықаралық-құқықтық нормалардың нысандары болып

танылады, онда субъектілер келіскен халықаралық құқық пен танылған мінез-құлық нормалары көрсетілген (53-сызбанұсқа).

53-сызбанұсқа

Қызықты дерек!

1979 жылы БҰҰ шеңберіндегі келісімге сәйкес, Жерден басқа Ай және барлық басқа аспан денелерін бейбіт пайдалану қағидаты ұсынылды, яғни кез келген мемлекет тарапынан қандай да бір аспан денесін меншіктеп, онда өз тәуелсіздігін орнатуға жол берілмейді. Бұл келісімшартты 13 мемлекет қана ратификациялады, оның үстіне олардың арасында жеке ғарыш бағдарламасы бар бірде-бір мемлекет жоқ.

Халықаралық жария құқықтың негізгі қайнар көзі халықаралық келісімшарт болып табылатынын естен шығармау керек. Келісімшарттың мақсаты, объектісі, тараптардың құқықтары мен міндеттері, келісімшарттың күшіне ену мерзімінің шарттары, келісімшарттың әрекет ету мерзімі, кейде тараптардың келісімшарт міндеттерін орындамағаны үшін жауаптылыққа тартылуы және басқа келісілген және міндеттелген шарттарды орындау жазбаша түрде бекітілген. 1969 жылғы Халықаралық келісімшарт құқығы туралы Вена Конвенциясының 2-бабына сәйкес, халықаралық шартқа «мемлекеттер мен халықаралық құқықтың басқа да субъектілері арасында жазбаша немесе ауызша нысанда жасалған, халықаралық құқықпен реттелетін халықаралық келісім (келісімшарт, конвенция, келісім, пакт, акт, хаттама, ноталармен және хаттармен алмасу т.б.)» деп анықтама берілген.

Көптеген елдерде ратификацияланған халықаралық шарттар ұлттық заңнама алдында басымдыққа ие болады.

Осыдан келіп, халықаралық жария құқықтың қайнар көздері алғашқы (негізгі) және екінші реттік (көмекші) болып бөлінеді.

Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың толыққанды субъектісі болып табылады. Бұл екіжақты және сан қырлы келісімдер мен конвенцияларды бекітуге мүмкіндік береді. Жыл сайын Қазақстан Республикасы, ең алдымен, әлемдік қауымдастықпен қарым-қатынасты жақындату және жеңілдету үшін әртүрлі салада жүзге жуық халықаралық келісімдер жасап, бекітеді.

Ратификациялау (бекіту) мемлекеттің аталған халықаралық құжатқа ресми түрде қосылуын білдіреді. Сонымен мемлекет аталған халықаралық келісімнің нормалары мен қағидаларын орындауға міндеттенеді. Ратификацияны ҚР Парламенті жүргізеді.

Осыған байланысты халықаралық жария құқықтың халықаралық қатынастар мен дауларды реттеу ісінде маңызы зор. Сонымен бірге оның пәні, объектісі, субъект ортасы және қайнар көздері болады. Негізгі міндеті мемлекеттер арасындағы қақтығыстар мен дауларды бейбіт жолмен ретке келтіру, сондай-ақ жалпыға бірдей адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Халықаралық жария құқық қағидаларының мазмұнын ашыңдар.
2. Халықаралық жария құқықтың халықаралық қатынасты реттеудегі рөлі қандай?
3. Халықаралық құқықтың жалпы белгілері қандай және оның ұлттық құқықтан айырмашылығы неде?
4. «Ратификация» ұғымын түсіндіріңдер. Ұлттық құқық үшін ратификация нені білдіреді?

3-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасы бекіткен берілген құжаттарды меңгеріп, 6-кестені толтырыңдар.

6-кесте

№	Құжаттардың атауы	Берілген құжаттың мақсаты қандай? Ол қандай мәселелерді шешеді? Аталған құжатты бекітудің Қазақстан Республикасына қандай әсері бар?
1	2	3
1	Бала құқықтары туралы Конвенция (1989 ж. 20 қараша)	
2	Ядролық қаруды таратпау туралы келісім (1968 ж. 12 маусым)	

Глоссарий

- **Халықаралық жария құқықтың қайнар көздері** – халықаралық құқық субъектілерінің келісілген еркі енгізілген нормалар.
- **Халықаралық келісім-шарт** – халықаралық жария құқықтың негізгі қайнар көздері.

1	2	3
3	Нәсілдік кемсітушілікті жою туралы Халықаралық Конвенция (1965 ж. 21 желтоқсан)	
4	Босқындар мәртебесі туралы Конвенция және босқындар мәртебесіне байланысты Хаттама (1951 ж.)	

§91. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ, ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ

Бүгін сабақта:

халықаралық жария құқық субъектілерімен танысамыз; олардың жіктелуін қарастырамыз, ерекшеліктерін анықтаймыз.

Тірек сөздер

- алғашқы (негізгі) субъектілер
- ұлттың өзін-өзі анықтау құқығы
- туынды (қосымша) субъектілер

Халықаралық жария құқықта белгілі бір субъектілер тобы, басқаша айтсақ, халықаралық қатынастың белгілі бір қатысушылары бар.

Халықаралық жария құқық субъектілерінің ұлттық құқық субъектілерінен ерекшеленетін мынадай негізгі қасиеттері бар:

— құқықтық мәні бар іс-әрекеттерді өз бетінше, жеке жүзеге асыра алуы мүмкін;

— құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыруда тәуелсіз болуы мүмкін;

— халықаралық міндеттерді орындамағаны үшін халықаралық жауаптылыққа тартылады.

Халықаралық жария құқық субъектілері екі негізгі санатқа бөлінеді (54-сызбанұсқа).

Алғашқы (негізгі) субъектілер – ешкімнің сыртқы әсеріне негізделмеген, бәрін қамтушы сипаты бар, құрылған кезінен бастап халықаралық құқық субъектілікке ие мемлекет, сонымен қатар өз тәуелсіздігі үшін күресуші халықтар мен ұлттар.

54-сызбанұсқа

Халықаралық жария құқық субъектілері

Алғашқы (негізгі) – өз тәуелсіздігі үшін күресіп жүрген ұлттар мен халықтар, мемлекет

Туынды (қосымша) – мемлекетке ұқсас құрылымдар; халықаралық мемлекетаралық ұйымдар; халықаралық мемлекеттік емес ұйымдар және т.б.

Мемлекет – халықаралық жария құқықтың негізгі субъектісі. Мемлекет халықаралық құқықтың дәстүрлі, бастапқы, егеменді, құқыққұрушы және құқыққолданушы субъектілері болып табылады. Халықаралық құқықтың алғашқы субъектісі ретіндегі мемлекетті ешкім жасамайды, оның пайда болуы – табиғи және тарихи процестің нәтижесі. Мемлекет өзінің құрылу фактісіне қарай егемендікке және халықаралық құқықсубъектілігіне ие болады.

Тәуелсіздігі үшін күресетін ұлттар – халықаралық құқықтың дәстүрлі, алғашқы, негізгі, ықтимал егеменді, құқыққұрушы және құқыққолданушы субъектілері. Тәуелсіздік үшін күресетін ұлттар да тарихи даму нәтижесінде пайда болады. Бірақ олар халықаралық-құқықтық деңгейде мемлекет ретінде танылуы қажет, сондықтан олардың халықаралық құқықсубъектілігі туынды сипатқа ие. Үнемі халықаралық аренада қызмет ететін мемлекеттен айырмашылығы, халықаралық өмірге қатыса бермейді, сондықтан олар халықаралық құқықтың қалыптан тыс субъектілері болып табылады.

Қызықты дерек!

Киелі тақ – халықаралық құқық субъектілерінің бірі, мемлекет тәрізді құрылым. Киелі тақ мемлекет-қала Ватиканға иелік етеді, сондықтан БҰҰ оны ұйымға бақылаушы мемлекет ретінде таныды.

Ұлттың өзін-өзі анықтау құқығы – автономияға деген ұжымдық құқық, тәуелсіз мемлекеттің құрылуына автоматты құқықты көздемейді. Бұдан «Өзін-өзі анықтау құқығына қандай этнос үміткер?» деген сұрақ туындайды.

Мұндай этностың мынадай белгілері бар:

- 1) жеткілікті саны болуы;
- 2) тұтас аумақта жинақы орналасуы;
- 3) бұл этностың айрықша немесе басым көпшілікті құрауы;
- 4) бұл аумақ оларды орналастырудың дәстүрлі облысы (жергілікті азшылық) болып табылуы.

Туынды (қосымша) субъектілер – халықаралық үкіметаралық ұйымдар. Олардың заң табиғатының ерекшелігі – халықаралық құқық субъектілері ретінде өз шешімдерін құрылтайшы актісінде тіркейтін мемлекеттердің ерік-жігерінен туындайды.

Оларға жататындар:

- Мемлекетке ұқсас құрылымдар – халықаралық құқықтың ішінара егеменді, құқық-

Глоссарий

- **Халықаралық жария құқық субъектілері** – халықаралық қатынастарға қатысатын, халықаралық құқықтар мен міндеттерді иемденетін, оларды халықаралық құқық негізінде жүзеге асыратын және керек жағдайда халықаралық-құқықтық жауапкершілікті алып жүретін ұжымдық құрылым.

құрушы және құқыққолданушы субъектілері. Оларды мемлекет халықаралық келісім негізінде құрады, сондықтан олар екінші реттік субъектілер болады. Олардың халықаралық құқықсубъектілігі мемлекет арқылы анықталып, өзіндік сипатқа ие болады.

- Халықаралық үкіметаралық ұйымдар – халықаралық құқықтың егеменді емес, құқыққұрушы және құқыққолданушы субъектілері. Олар мемлекет арқылы құрылып (екінші реттік субъектілер), тікелей мемлекет қалауымен (алынған субъектілер) халықаралық құқықсубъектілікке ие болады.

- Халықаралық мемлекеттік емес ұйымдар (Халықаралық Қызыл Крест комитеті, Қызыл Крест және Қызыл Жартыай қоғамдарының Халықаралық федерациясы).

- Мальта ордені, Еуропа одағы.
- Көтерілісші ұйымдар.
- Қандай да бір халықтың заңды өкілі ретінде танылған ұйымдар, ұлт-азаттық қозғалыстар өзін-өзі билеу құқығы үшін күресуші халықтарды көрсетеді.

- Құғындағы үкімет.
- Ерікті қалалар.
- Федерация субъектілері (мүше мемлекеттер), тәуелді аумақтар (вассалды мемлекеттер).

Қызмет ету сипаты бойынша бөлінеді:

- Құқыққалыптастырушылар – халықаралық қоғамдық құқық субъектілері.
- Құқыққолданушылар (жекетұлғалар) – халықаралық дербес құқық субъектілері.

Сонымен халықаралық жария құқыққа айрықша құқықтық мәртебеге ие субъектілер тобы тән.

Қазақстан Республикасы халықаралық құқық субъектісі ретінде әлемдік қауымдастықпен ықпалдасу бойынша белсенді жұмыс жүргізіп отыр. Әртүрлі халықаралық ұйымдардың мүшесі, өз азаматтары үшін қолайлы әлеуметтік және экономикалық жағдай туғызуға ұмтылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Нақты тарихи мысалдар арқылы ұлттың өзін-өзі анықтау құқығын қалай қолданатынын анықтаңдар.
2. Ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығының қазіргі мазмұны қандай және мемлекеттің ішкі істеріне араласпау қағидатын қалай сақтайды?
3. Мемлекеттің халықаралық жария құқық субъектісі ретіндегі ерекшелігі неде?

§ 92. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАР — ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

халықаралық жария құқық субъектілерінің құқықтық мәртебесімен танысамыз.

Тірек сөздер

- мемлекет
- халықаралық ұйымдар

Алдыңғы параграфта айтып өткеніміздей, мемлекет халықаралық жария құқықтың негізгі субъектісі болып табылады және елеулі халықаралық құқықтар мен міндеттерге ие.

Мемлекеттің халықаралық-құқықтық мәртебесінің негізін әртүрлі халықаралық-құқықтық қайнар көздерде көрсетілген құқықтар құрайды. Оларға мыналар жатады: егемендік құқығы, өзін-өзі қорғау құқығы, халықаралық-құқықтық нормалар дайындауға қатысу құқығы, халықаралық ұйымдар жұмысына қатысу құқығы. Мәселен, 1970 жылғы Халықаралық құқық қағидаттары туралы Декларацияда «Әрбір мемлекет басқа мемлекеттердің құқықсубъектілігін құрметтеуге міндетті» делінген. Егемендіктің құқықтық табиғатынан шығатыны, өзінің келісімінсіз ешбір мемлекетке бірде-бір міндет жүктелмейді. Егемендіктің халықаралық-құқықтық аспектісі дегеніміз, халықаралық құқық өзінің субъектісі және халықаралық қатынастардың қатысушысы ретінде мемлекеттік органдарды немесе жекелеген лауазымды тұлғаларды емес, тұтас мемлекетті қарастырады дегенді білдіреді. Мемлекеттің өкілетті лауазымды тұлғалары жасаған барлық халықаралық-құқықтық маңызды әрекеттері осы мемлекеттің атынан жасалды деп есептеледі.

Халықаралық ұйымдар халықаралық құқық субъектілерінің ерекше түрі болып табылады. Олардың құқықсубъектілігі мемлекеттердің құқықсубъектілігіне сәйкес келмейді, өйткені егемендіктен пайда болмайды. Тәуелсіздігі жоқ, өз құзіретін жүзеге асыру саласындағы құқықтары мен міндеттерінің қайнар көзі жоқ халықаралық ұйымдарда мүдделі мемлекеттер арасында жасалған халықаралық шарт бар. Сондықтан халықаралық құқық субъектілері ретіндегі халықаралық ұйымдар мемлекеттерге қатысты туынды, екінші реттік болып табылады. Егер құрылтайшы мемлекеттер ұйымға халықаралық құқықтар мен міндеттемелер жүктесе, ұйым субъектіге айналады. Халықаралық ұйымның құқықтары мен міндеттері мемлекеттің құқықтары мен міндеттерінен ерекшеленген жағдайда, оның құзыреті ерекше сипат алады. Егер мемлекеттің құқықсубъектілігі құқықтық реттеу пәнінде де, құзыреттілік көлемінде де шектелмесе, ұйымның құқықсубъектілігі нақты міндеттермен, мақсаттармен анықталады. Оларды мемлекеттер ұйымды құратын құрылтайшы актісінде бекітеді. Осыған байланысты

Глоссарий

- **Мемлекет** – халықаралық жария құқықтың негізгі субъектісі, оның анағұрлым көлемді халықаралық құқықтары мен міндеттері бар.
- **Халықаралық ұйымдар** – БҰҰ келісімі немесе *Халықаралық қылмыстық полиция ұйымы* (Интерпол) келісімі негізінде құрылған мемлекетаралық және мемлекеттік емес сипаттағы бірлестік.

әрбір халықаралық ұйымның өзіне ғана тән құқықтары мен міндеттері болады.

Халықаралық құқық субъектісінің құқықтық мәртебесі оның құқықсубъектілігімен анықталады.

Халықаралық құқықтың барлық субъектісіне тән негізгі жалпысубъектілік құқықтар:

— халықаралық құқықтың басқа субъектілермен өзара әрекеттесу құқығы (халықаралық келісімшарттар мен келісімдер жасау, халықаралық конференцияларға қатысу арқылы);

— заңды қорғаныс құралдарымен арнайы қарастырылған өз құқықтарын қорғау құқығы (мысалы, БҰҰ-ның Халықаралық соты арқылы);

— өз құқықтарын жүзеге асыру қабілеттілігі және құқық субъектісіне жүктелген міндеттерді орындау құқығы.

Халықаралық құқық субъектілерінің нақты түрлеріне тән құқықтар мен міндеттер

Мемлекет жасай алады:

— келісімшарт жасау және олардың нормаларын адалдықпен сақтау, сондай-ақ халықаралық құқық қағидаттарын қолдану;

— халықаралық ұйымдардың мүшесі болу;

— халықаралық конференциялар жұмысына қатысу;

— өз өкілдіктерінің болуы (дипломатиялық және консулдық).

Халықаралық ұйымдар (ұйым жарғысымен және басқа да құрылтайшылық құжаттармен айқындалады):

— халықаралық келісімшарттар жасауға;

— мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен өзара қарым-қатынас орнату арқылы халықаралық қатынастарға қатысуға;

— ұйымдарға да, оның қызметкерлеріне де берілген артықшылықтар мен иммунитеттерді пайдалануға;

— қатысушылар арасындағы дауларды, ал кейбір жағдайларда осы ұйымдарға қатыспайтын мемлекеттер арасындағы дауларды қарастыруға;

— халықаралық міндеттемелерді бұзғаны үшін санкцияларды қолдануға **құқылы**.

Қазақстан Республикасы халықаралық құқық субъектісі ретінде ірі және беделді халықаралық ұйымдармен белсенді ынтымақтастықта. Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан көптеген халықаралық ұйымдардың толыққанды мүшесі болып отыр. Қазақстан 2010 жылы ЕҚЫҰ-на төрағалық етті. Астана (қазіргі Нұр-Сұлтан) қаласында 2010 жылғы

1 желтоқсанда 11 жылдық үзілістен кейін ЕҚЫҰ-ның саммиті өтті.

Қазақстан 2011 жылы Ислам конференциясы ұйымына (ИКҰ) төрағалық етті. 2011 жылғы 28–30 маусымда Астанада Ислам конференциясы ұйымының Сыртқы істер министрлігі кеңесінің 38-сессиясы өтті. Осы кездесуде ИК ұйымын Ислам ынтымақтастық ұйымы деп өзгерту туралы шешім қабылданды, Адам құқықтары жөніндегі тұрақты комиссия құрылды. Алғаш рет ИЫҰ Орталық Азиямен ынтымақтастық құру жоспарын қабылданды.

2016 жылғы 28 маусымда Нью-Йорктегі БҰҰ-ның штаб-пәтерінде дауыс беру барысында Қазақстан алғаш рет 2017-2018 жылдарға Ұйымның Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақсыз мүшесі болып сайланды. 2018 жылы Қазақстан БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне төрағалық етті.

Қазақстан астанасында 2017 жылы жазда «Болашақтың энергиясы» тақырыбымен ЭКСПО–2017 Халықаралық көрмесі өтті. Мұнда жаңартылған энергия көздерін пайдалану саласының болашағы, олардың экологиялық тазалығы, экономикалық тиімділігі, қоршаған ортаға қауіпсіздігі т.б. басымдықтары көрсетілді.

Қазақстан үшін ЭКСПО–2017 маңызды оқиға болды: бұған дейін мұндай көлемдегі халықаралық көрме Орталық Азия елдерінде және ТМД аймағында ешқашан өтпеген болатын.

Сонымен мемлекет пен халықаралық ұйым халықаралық құқықтың негізгі субъектілері болып табылады.

«ЭКСПО–2017» көрмесі

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Халықаралық құқықсубъектілігіне жан-жақты түсінік беріндер.
2. 2017 жылы жазда Қазақстан астанасында өткен ЭКСПО–2017 көрмесі туралы баяндама дайындаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Берілген халықаралық ұйымдардың мәртебесі мен қызметінің бағытына қысқаша сипаттама беріп, 7-кестені толтырыңдар.

7-кесте

№	Ұйым атауы	Мәртебесі және қызметінің бағыты
1	Біріккен Ұлттар Ұйымы	
2	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы	
3	Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы	

18-тарау. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ҚОРҒАЛУЫ

§ 93. ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Бүгін сабақта:

халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғау механизмдерімен танысамыз.

Тірек сөздер

- Адам құқығының жалпыға бірдей Декларациясы
- адам құқығын халықаралық қорғау

Адам құқықтарын халықаралық деңгейде қамтамасыз ету мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығы негізінде іске асады. Сонымен қатар халықаралық ұйымдар арқылы және келісімшарт негізінде жүзеге асырылады. Қазіргі кездегі халықаралық құқықта адам құқығын қорғаудың көптеген механизмдері мен рәсімдері бар, олардың барлығы Адам

құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында жазылған қағидаттар мен міндеттерге негізделеді.

- Адам отбасының барлық мүшелеріне тән қадір-қасиетін, олардың тең және ажырағысыз құқықтарының бостандық пен әділдіктің және жалпыға бірдей бейбітшіліктің негізі болып табылатынына;
- адам құқықтарын елемеушілік, жек көрушілік адам баласының зығрланып кайнататын тағылық жағдайға әкеліп соғатынына және дүниежүзі адамдары сөз бен наным-сенім бостандықтарына ие болып, үрей мен мұқтаждыктан ада бола алатын ортаны құру – адам баласының жоғары мәртебелі ұмтылысы деп жарияланғанына;
- адам баласы зорлық-зомбылық пен қанауға қарсы көтеріліске мәжбүр болатын жағдайды тудырмау үшін, адам құқықтары заң билігімен қорғалуы керек екеніне;
- халықтар арасында достық қарым-қатынастың дамуына жәрдемдесу керек екеніне ;

• Біріккен Ұлттар елдерінің өз Жарғысында адамның негізгі құқықтарына, жекебасының қадір-қасиеті мен құндылығына және ерлер мен әйелдердің теңдігіне сенімдерін бекітіп, әлеуметтік прогресс пен адамға лайық өмір сүру деңгейін, нақтыланған бостандықтардан тыс, кең ауқымды бостандықтарды арттыруға жәрдемдесу керек деген шешімге келгендеріне;

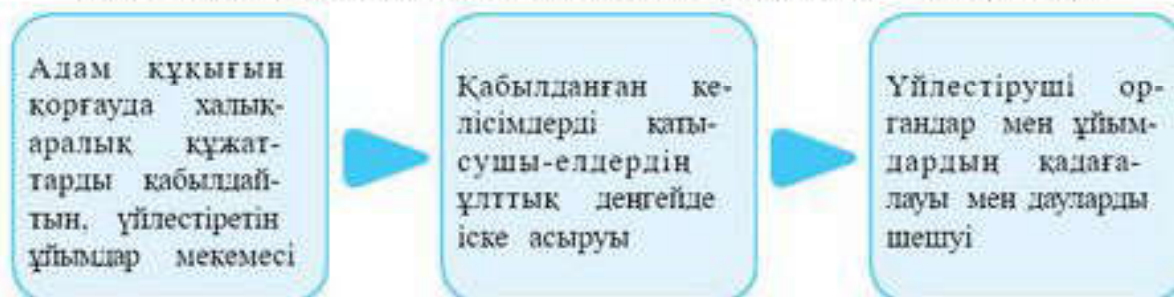
• мүше-мемлекеттер Біріккен Ұлттар Ұйымымен ынтымақтаса отырып, адам құқықтары мен негізгі бостандықтары жалпыға бірдей құрметтеліп, сақталуына ықпал жасауға міндетіне алғандығына;

• осы міндеттемелерді толыққанды жүзеге асыру жолында құқықтар мен бостандықтардың мән-мағынасы мен ерекшеліктерін ұғынып, түсінудің маңызы зор екендігіне Бас Ассамблея Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясын бүкіл халықтар мен мемлекеттердің ұмтылыстары арқылы әр адаммен қатар, қоғамның әр органы осы Декларацияны үнемі жадында тұтып, білім беру және ағарту жұмыстары арқылы осы құқықтар мен бостандықтарды қадір тұтуға ықпал жасап, ұлттық халықаралық шаралар арқылы Ұйымның мүше-мемлекеттерінің халықтарымен қоса, олардың юрисдикциясына қарасты аумақтардың халықтары арасында жалпыға бірдей тиімді түрде танылып, жүзеге асырылуы үшін алға қойылған мақсат ретінде жария етіп отыр.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың халықаралық механизмдері әртүрлі (55-сызбанұсқа).

55-сызбанұсқа

Адам құқығы мен бостандығын қорғау механизмінің элементтері

БҰҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымы) жүйесі және БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссары осы механизмді үйлестіруші орталық болып табылады. Жекелеген қадағалау функцияларын БҰҰ және оның мамандандырылған мекемелері (ДСҰ, ДДҰ, ЮНЕСКО және т.б.), комитеттер мен комиссиялар (мысалы, Адам құқықтары жөніндегі, азаптауларға қарсы, әйелдерге қатысты, нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі комитеттер, баланың құқықтары; БҰҰ-ның Әйелдер жағдайы жөніндегі комиссиясы, әлеуметтік даму, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясы, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық комиссия және т.б.), БҰҰ-ның Халықаралық соты, Адам құқықтары жөніндегі еуропалық сот, Халықаралық Қызыл крест комитеті және т.б. атқарады.

Осы ұйымдарға мүше мемлекеттер адам және азаматтың құқықтарын қорғау бойынша өз міндеттемелерін ұлттық деңгейде мына бағыттарда жүзеге асырады:

Глоссарий

- **Адам құқығын қамтамасыз ету** – құқықтар толық көлемде сақталатын жағдай жасау.
- **Адам құқығын халықаралық қорғау** – адам құқықтары мен бостандықтарын келісімшарт тәртібінде анықтайтын және бекітетін құқықтық нормалардың жиынтығы. Осы құқықтар мен бостандықтарды іс жүзінде іске асырудағы мемлекеттің міндеттемесі; мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерді орындауын халықаралық бақылау механизмдері және жеке адамның бұзылған құқықтарын тікелей қорғауы.
- **Халықаралық құқықтағы адам құқығын қорғаудың механизмдері** – біртұтас, өзара байланысқан объектілерді қорғаудың заңды рәсімделген жүйесі мен олардың арасындағы өзара әрекеттесу нысаны, бұл әрекеттер азаматтың өз құқықтарын қалпына келтіруге және оларды бұзудың алдын алуға бағытталады. Халықаралық аренада азаматтардың құқықтарын арнайы органдар мен халықаралық ұйымдар қорғайды.

— адам құқығы саласында бірыңғай нормалар мен стандарттар әзірлеу, оларды халықаралық және ұлттық деңгейде мойындауға қол жеткізу;

— үкіметаралық келісімдер жасау, қатысушы-мемлекеттердің міндеттемелерді қабылдауы және өзінің ішкі және сыртқы саясатында осы стандарттарды ұстануы;

— мемлекеттер қабылдаған міндеттемелердің сақталуын бақылайтын арнайы механизмдер құру.

1948 жылы Адам құқығының жалпыға бірдей Декларациясы қабылданған уақыттан бастап Бас Ассамблея адам құқығы жөнінде 80-ге жуық Декларация қабылдады. Олар, негізінен, геноцид, нәсілдік кемсітушілік, босқындар, балалар, жастар, мүгедектер, даму мен әлеуметтік прогресс және т.б. мәселелерге байланысты.

Адам құқықтарының сақталуын бақылаудың үш негізгі нысаны бар:

— БҰҰ-да мемлекеттердің мерзімді баяндамаларын қарастыру;

— даулар туралы түсініктерді және нақты келісімдерді іске асыру;

— жеке петицияларды қарастыру.

Халықаралық сот пен омбудсмен институтының адам мен азаматтың құқығын қорғау қызметін және оған қосқан зор үлесін ескеру керек.

Омбудсмен – лауазымды тұлғалар мен атқарушы билік органдарының қызметінде адалдықтың сақталуын бақылайтын лауазымды тұлға. Омбудсмен, басқаша айтқанда, адам құқығының уәкілетті өкілі, ол азаматтарға құқықтық көмек береді.

Сонымен бүгінгі таңда халықаралық құқықта адам құқығын қорғаудың көптеген механизмдері мен рәсімдері бар. Оның барлығы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында көрсетілген қағидаттарға негізделген.

Бақылау сұрақтары

1. Қандай халықаралық актілер балалар құқығын реттейді?

2. Қазақстандағы балалар құқығын қорғайтын қандай халықаралық ұйымдарды білесіңдер?
3. Омбудсмен институты елімізде қандай рөл атқарады?

1-деңгейлі тапсырма. «БҰҰ Қауіпсіздік Кеңес қызметінің 2016-2017 жылдардағы Қазақстандағы орны мен рөлі» тақырыбында қысқаша талдау анықтамасын дайындаңдар.

§ 94. ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ РӘСІМДЕРІ

Бүгін сабақта:

қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғаудың негізгі рәсімдерін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- халықаралық соттар
- халықаралық трибуналдар
- мамандандырылған органдар

Адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық рәсімдер дегеніміз – адам құқықтарын бұзу туралы хабарлама, шағымдар мен басқа да ақпараттар бойынша шешім қабылдау жөніндегі ұсыныстарды дайындау, тексеру, қарау тәрібі, әдістер. Бақылау механизмдері белгілі бір ұйымдастыру құрылымдарынан тұрады (Адам құқықтары жөніндегі халықаралық соттар, комитеттер, комиссиялар, жұмыс топтары, арнайы баяндамашыларды қоса алғандағы халықаралық ұйымдар). Бір бақылау органы шеңберінде әртүрлі рәсімдер қолданылады. Қандай болмасын бақылау органының құрамына кірген тұлғалар мемлекет өкілдері болуы мүмкін, бірақ көп жағдайда жекетұлға ретінде қатысады, яғни өз үкіметінен нұсқаулықтар алмайды, өз әрекеті үшін олардың алдында жауап бермейді (судьялар, арнайы баяндамашылар, сарапшылар). Ақпаратты жинау әдістері мен қайнар көздері бойынша құқық саласындағы халықаралық рәсімдерді мынадай санаттарға бөлуге болады:

1) мемлекеттердің адам құқығы саласындағы өз міндеттемелерін орындауы туралы баяндамаларын халықаралық ұйымдарда немесе басқа органдарда қарастыру;

2) мемлекет тарапынан өздеріне қатысты құқықбұзушылық орын алған жағдайда, жекетұлғалардың, топтар немесе үкіметтік емес ұйымдардың арыздары мен жеке шағымдарын қарастыру;

3) міндеттемелерді бұзғаны туралы мемлекеттердің шағым-өтініштерін қарастыру;

4) адам құқықтарының бұзылуына және жеке өмірінің қорғалуына қатысты жағдайларды зерттеу.

Халықаралық құқықтағы адам құқығын қорғау рәсімдері мен бақылау органдары

Халықаралық соттар – сот органдары, халықаралық шарттар

негізінде мемлекеттер арасындағы немесе мемлекет пен жекетұлға арасындағы дауларды қарастыру үшін құрылады.

Оларға жататындар:

- 1) БҰҰ-ның Халықаралық соты;
- 2) Халықаралық қылмыстық сот;
- 3) Адам құқықтары бойынша еуропалық сот (айырмашылығы азаматтардың мемлекетке деген шағымдары қаралады);
- 4) Бұрынғы Югославия бойынша халықаралық трибунал;
- 5) Руанда бойынша халықаралық трибунал (соңғы екеуі келісім-шартпен емес, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі резолюцияларының құрытуымен ерекшеленеді);
- 6) Аралық соттың тұрақты палатасы;
- 7) Теңіз құқығы бойынша халықаралық трибунал;
- 8) Адам құқықтары жөніндегі америкааралық сот;
- 9) ТМД экономикалық соты;
- 10) ЕурАзЭҚ соты;
- 11) Еуропалық одақ соты;
- 12) Сьерра-Леон бойынша халықаралық қылмыстық сот.

Тарих беттерінен. Мысал ретінде Адам құқықтары жөніндегі еуропалық сот қызметінің механизмдерін қарастырайық. Адам құқықтары жөніндегі еуропалық сот халықаралық сот органы болып табылады, юрисдикциясы адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын, оның ішінде жекелеген тұлғалардың шағымды жөніндегі Еуропа конвенциясын түсіндіру мен қолдануға қатысты барлық мәселелерді қамтиды.

Тәжірибеден алынған мысал. БҰҰ Халықаралық сотының халықаралық қасқығыстарды шешуде мәні өте зор. Сот өзінің алғашқы шешімін 1949 жылы 9 сәуірде Корфу бұғазында орын алған оқиға бойынша шығарды. Істің мән-жайы: 1946 жылы 22 қазанда екі крейсер және екі мино тасымалдаушыдан тұратын британ эскадрасы Крейсер бұғазы арқылы жүреді, бұғаздан өтіп жатқанда бір крейсер миноға түседі, оған көмек көрсетуге асыққан екінші крейсер де миноға түсіп жарылады, 44 ағылшын теңізшісі қаза тауып, 42-сі жараланады. Осыдан кейін, британлық мино сүзетін кемелер Албания аумағына кіретін Корфу бұғазының солтүстік бөлігін жарылғыш заттардан тазартады, бұл Албания егемендігін өрескел бұзушылық болып табылды. Шешім шығарған кезде сот Албанияның кінәсін мойындамады, өйткені Албания Корфу бұғазында минолар жасырылғанын білген жоқ. Сот шешімі жүйесіз болды: бір жағынан, Ұлыбритания Албания егемендігін өрескел бұзды десе, екінші жағынан, Албанияға 200 мыңнан астам фунт стерлинг көлеміндегі шығын төлеуді міндеттеді. Бұл дау 1992 жылы түпкілікті шешілді, яғни Ұлыбритания екінші дүниежүзілік соғыс кезінен бері «Бэнк оф Ингленд» сейфінде сақталып жатқан албан алтынын қайтарған уақытта ғана, Албания Ұлыбританияға өтемақы төлеуге келісім берді.

1948 жылы 10 желтоқсанда қабылданған БҰҰ Бас Ассамблеясының Адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей Декларациясы халықаралық құқықта адам құқығын қорғау механизмін іске асыратын ең негізгі құжат болып табылады. Құжатта барлық мемлекет пен

қоғамның ең маңызды міндеті адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу делінген. Аталған Декларацияда алғаш рет барлық адамдардың өмір сүруге құқығы, бостандығы және жеке басына қол сұғылмау құқығы, баспананы қорғау құқығы, азаматтық және саяси құқықтары бекітілген, оның халықаралық маңызы да осында.

Декларация 30 баптан тұрады, олардың арасынан мына баптарды айрықша көрсетуге болады:

«1-бап. Барлық адамдар туымысынан азат және қадір-қасиеті мен құқықтары тең болып дүниеге келеді. Адамдарға ақыл-парасат, ар-ождан берілген, сондықтан олар бір-бірімен туыстық, бауырмалдық қарым-қатынас жасаулары тиіс.

3-бап. Әр адам өмір сүруге, бостандыққа болуға және оның жеке басына қол сұғылмауына құқылы.

7-бап. Заң алдында жұрттың бәрі тең және де заң арқылы алаңбай, бірдей тең қорғалуға құқылы.

29-бап. Әр адамның, адам баласының еркін және толық кемелденуіне мүмкіншілік беретін қоғам алдында міндеттері бар».

Өкінішке қарай Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында халықтар мен ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы көрініс таппаған, соғысты насихаттауға тыйым салынбаған, Декларацияда жарияланған адам құқықтары мен бостандықтарын сақтаудағы мемлекеттердің міндеттері мен кепілдіктер көрсетілмеген, адам құқықтарын жүзеге асырудың жолдары мен құралдары айтылмаған. Бірақ әлемдік қауымдастық үнемі соғыстар мен зорлық-зомбылықтарға тыйым салып келеді.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясынан басқа Адам құқықтары туралы халықаралық пактілер бар: Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пакт, 1966 жылы қабылданған Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакт. Құжаттарда ұлттар мен халықтардың өзін-өзі анықтау құқығы, еңбек ету құқығы, кәсіподақ бірлестіктер, білім алу құқығы, ерлер мен әйелдердің теңдігі туралы, жалпыға бірдей, тең және жасырын дауыс беру құқығы және т.б. туралы ережелер камтылған.

Біздің Конституциямыз адам құқығы туралы халықаралық талаптарға толығымен сәйкес келеді. Онда адам құқықтары мен оны қорғау тәсілдеріне жеткілікті көңіл бөлінген. Конституция Қазақстан Республикасындағы адам және азамат құқықтары туралы тараудан басталады, 98 баптың 29 бабы республика азаматтарының құқықтарына арналған. Бірақ,

Глоссарий

- **Адам құқығын қорғау саласындағы халықаралық рәсімдер** – адам құқығын бұзу жайындағы ақпараттар бойынша ұсыныстарды қарау тәртібі.

Конституция нормаларын өмірде жүзеге асыруға байланысты (кылмыс, жұмыссыздық, өмір сүру деңгейінің төмендігі) көптеген мәселелер туындайды. Конституция болашаққа арнап құрылғанын, кейбір ережелер енді-енді жүзеге асырылып жатқанын естен шығармау керек.

Бақылау сұрақтары

1. БҰҰ Халықаралық Сотының юрисдикциялық ерекшеліктері мен дауларды шешу рәсімдері қандай?
2. Мінсіз мемлекетте қандай құқықтардың сақталуы неғұрлым маңызды деп ойлайсындар?

1-деңгейлі тапсырма. Адам құқығын тиімді түрде қорғау үшін Қазақстан Республикасында қандай шаралар қолданылады? Өз құқығыңды қорғау үшін қандай шараларды ұсынар едің?

2-деңгейлі тапсырма. Халықаралық Қызыл Крест комитетінің жарғысына сүйеніп, оның қызметі туралы айтып беріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. «БҰҰ құрылымы мен механизмі» тақырыбына презентация дайындаңдар. Дайындық барысында ұйымның құрылтайшы құжаттарына сүйену қажет.

§ 95. ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН ҰЙЫМДАР

Бүгін сабақта:

қазіргі халықаралық жария құқықтағы адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын халықаралық ұйымдардың мәртебесі мен қызметін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ)
- Халықаралық Еңбек ұйымы (ХЕҰ)
- БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі комитеті (ЮНЕСКО)
- БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ)

Қазіргі жағдайда ынталандырудың және адам құқығын қорғаудың күрделі, көпдеңгейлі жүйесі бар. Адам құқықтары бойынша ынтымақтастықты жүзеге асыратын ең беделді ұйымдар БҰҰ, ХЕҰ (Халықаралық Еңбек ұйымы) және ЮНЕСКО болып табылады. Ал аймақтық ұйымдар арасынан Еуропа Кеңесі, Араб мемлекеттері ұйымы және т.б. ұйымдарды айтуға болады. БҰҰ деңгейінде адам құқығымен белгілі бір дәрежеде барлық негізгі органдар айналысады.

Адам құқығын қорғау жүйесінде Біріккен Ұлттар Ұйымы жетекші рөл атқарады. БҰҰ 1945 жылы 24 қазанда Калифорния штатындағы Сан-Франциско қаласында құрылды. Бас штабы Нью-Йорк қаласында орналасқан. Қазақстан Республикасы БҰҰ құрамына 1992 жылғы 2 наурызда қабылданды.

БҰҰ жүйесінде адам құқығы мен бостандығын қорғаумен айналысатын ұйымдар мен салалық құрылым институттары бар. Бұлар – Бас Ассамблея мен оның көмекші органдары, Экономикалық және

әлеуметтік кеңес пен оның көмекші органдары, Адам құқықтары жөніндегі комиссия, Кемсітудің алдын алу және азшылықты қорғау жөніндегі кіші комиссия, Әйелдер ісі жөніндегі комиссия, Нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі комитет, Адам құқықтары жөніндегі комитет, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі комитет, Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитет, Азаптауларға қарсы комитет, Адам құқықтары жөніндегі орталық, Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссар, Адам құқығын қорғау мәселесімен кей кездері түрлі дәрежеде Қауіпсіздік кеңесі, Қорғаншылық кеңес, Халықаралық құқық комиссиясы мен Халықаралық сот айналысады. Аталған БҰҰ институттарының кейбірінің құқық қорғау қызметін нақтырақ қарастырайық.

БҰҰ эмблемасы

Қызықты дерек!

Біріккен Ұлттар Ұйымының мынадай төрт мақсаты бар: әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау; елдер арасындағы достық қарым-қатынасты дамыту; халықаралық мәселелерді шешуде ынтымақтастықты және адам құқығын құрметтеуді қамтамасыз ету; әртүрлі елдердің әрекеттерін келісімге келтіру. Осы мақсаттарға жету үшін БҰҰ жүйесін құрайтын 30 туыстық ұйым ынтымақтасады.

«Біріккен Ұлттар Ұйымы» деген атау қалай пайда болды? «Біріккен Ұлттар Ұйымы» атауын АҚШ Президенті Франклин Д. Рузвельт ұсынған болатын. Бұл атау алғаш рет 1942 жылы, 26 мемлекеттің өкілдері Біріккен Ұлттар Декларациясына қол қойған уақытта ресми түрде қолданылды. Сан-Франциско конференциясына қатысушылар Жарғыға қол қоюға бірнеше апта қалғанда қайтыс болған Президент Рузвельттің құрметіне «Біріккен Ұлттар Ұйымы» деген атаумен келісті.

БҰҰ қызметін кім төлейді? Біріккен Ұлттар Ұйымының барлық жұмыстарын құрамындағы 193 мүше мемлекет төлейді. Одан басқа қаражат жоқ. БҰҰ бюджетіне жарналар міндетті түрде енгізіледі. Жарнаның мөлшерін шкала бойынша айқындайды, оны барлық мүше мемлекеттер бекітеді. Шкала елдердің ұлттық табысын, халықтың саны мен төлемқабілеттілігін ескере отырып есептелген.

БҰҰ өзіне шығарылған шығындарды ақтай ма? Біріккен Ұлттар Ұйымының тұрақты бюджетін Бас Ассамблея екі жылға бекітеді. 2008-2009 жылдардағы бюджет 4,17 млрд АҚШ долларын құрады. Ол, негізінен, БҰҰ қызметіне, қызметкерлеріне жалақылар мен негізгі инфрақұрылым объектілеріне жұмсалды. Шамамен дәл осындай соманы Құрама Штаттар азаматтары жыл сайын гүлдер мен бөлме өсімдіктерін сатып алуға жұмсайды. Бейбітшілікті қолдау жөніндегі операция бюджеті 2007 жылдың 1 шілдесінен 2008 жылдың 30 маусымына дейінгі аралықта шамамен 6,8 млрд АҚШ долларын құрады.

Бұл жалпы әлемдік әскери шығындардың 0,5 пайызына тең келеді, 2007 жылы шамамен 1339 млрд АҚШ долларын құрады. Осы сомаға 65 жыл бойы БҰҰ-ның барлық құрылымын қаржыландыруға болар еді. Бітімгершілік қызмет соғыстан гөрі әлдеқайда арзан, сондықтан оған кеткен шығындар өзін ақтайды.

Халықаралық Еңбек ұйымы (ХЕҰ) – БҰҰ-ның мамандандырылған мекемесі, еңбек қатынастарын реттеу мәселелерімен айналысатын халықаралық ұйым. 2012 жылы ХЕҰ-на мүше елдердің саны 185 болды. Халықаралық еңбек бюросының штаб-пәтері 1920 жылдан бері Женевада орналасқан. Халықаралық еңбек ұйымы 1919 жылы Ұлттар лигасының құрылымдық бөлімшесі ретінде Версаль бейбіт шарты негізінде құрылды. Ұйым батыс социал-демократтарының белсенді қатысуымен және бастамасымен түзілді. ХЕҰ Жарғысын Бейбіт еңбек конференциясы жөніндегі комиссия әзірледі, ол XIII Версаль шартының бөлігіне айналды.

ХЕҰ-ның негізгі мақсаттары – әлеуметтік-экономикалық ілгерілеуге қолдау көрсету, адамдардың әл-ауқаты мен еңбек шарттарын жақсарту, адам құқықтарын қорғау. Осы мақсаттардан ХЕҰ-ның негізгі міндеттері туындайды:

— әлеуметтік-еңбек мәселелерін шешуге бағытталған саясат пен бағдарламаларды әзірлеу;

— халықаралық еңбек нормаларын конвенциялар мен ұсыныстар түрінде әзірлеу және қабылдау; олардың орындалуын қадағалау;

— жұмыспен қамту мәселелерін шешуде, жұмыссыздықты азайтуда және көші-қонды реттеуде қатысушы елдерге көмек көрсету;

— адам құқықтарын қорғау (еңбек ету, бірігу, ұжымдық шарттар жасау құқығы, мәжбүрлеп жұмыс жасатудан, кемсітушіліктен қорғау және т.б.);

— кедейшілікпен күрес, жұмыскерлердің өмір сүру деңгейін жақсарту, әлеуметтік қамсыздандыруды дамыту;

— жұмыскерлер мен жұмыссыздарды кәсіби және қайта дайындауға қолдау көрсету;

— еңбек шарттары, өндірістік орта, қауіпсіздік техникасы, еңбек гигиенасы, қоршаған ортаны қорғау және қалпына келтіруді жақсартуға бағытталған бағдарламалар дайындау және жүзеге асыру;

— әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеу бойынша еңбеккер ұйымдары мен кәсіпкерлердің үкіметпен бірлескен жұмысына қолдау көрсету;

— еңбеккерлердің әлсіз топтарын (әйелдер, жастар, егде адамдар, мигрант еңбеккерлер) қорғау бойынша шаралар дайындау және жүзеге асыру.

ЮНЕСКО – БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет мәселелері бойынша мамандандырылған мекемесі. Ұйымның мақсаты – білім, ғылым және мәдениет саласында мемлекеттер мен халықтардың ынтымақтасуын кеңейту арқылы

Глоссарий

- **Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ)** – мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты дамыту үшін және халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті бекіту мен қолдау үшін құрылған халықаралық ұйым.
- **ЮНЕСКО** – БҰҰ-ның білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы.

бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға қолдау көрсету; әділдіктің және заңның сақталуын, БҰҰ Жарғысында көрсетілген нәсіліне, жынысына, тіліне, дініне қарамастан, барлық ұлттардың, адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын құрметтеуді қамтамасыз ету.

Ұйым 1945 жылы 16 қарашада құрылған, штаб-пәтері Парижде орналасқан. Қазіргі кезде ұйымға 195 ел мүше, 2 бақылаушы мемлекет және сыртқы саясатқа жауап бермейтін 10 ассоциацияланған аумақ мүшесі бар. Қазақстан 1992 жылы ЮНЕСКО мүшесі болды. Ұйым қызметін қамтитын мәселелер: сауатсыздық пен білім саласындағы кемсітушіліктер; ұлттық мамандарды даярлау мен ұлттық мәдениетті зерделеу; океанография мен биосфера, геология, әлеуметтік ғылым мәселелері. ЮНЕСКО Африка мен гендерлік теңдік саясатын назарында ұстайды.

Сонымен қазіргі кезде адам құқығын қорғаудың халықаралық жүйесі бар. БҰҰ, ХЕҰ (Халықаралық еңбек ұйымы) және ЮНЕСКО адам құқығы жөніндегі ынтымақтастықты өз аясында жүзеге асыратын беделді ұйымдар болып табылады.

ЮНЕСКО тулары

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қазақстандағы адам құқықтарын қамтамасыз етуге қатысты мәселелерді анықтаңдар. Оларды шешу жолдарына қатысты өз ойларыңды білдіріңдер.
2. Адам құқықтарын қорғау жөніндегі қандай аймақтық ұйымдарды білесіңдер?

1-деңгейлі тапсырма. Тәжірибелік тапсырма. Берілген ұйымдардың құрылтайшылық құжаттарын негізге алып, 7-кестені толтырыңдар.

7-кесте

№	Ұйымдардың атауы	Адам құқығын қорғауға бағытталған қызмет ережелері
1	Халықаралық Еңбек ұйымы (ХЕҰ)	
2	Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы (ЮНЕСКО)	
3	БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ)	

§ 96. ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН ОРГАНДАР

Бүгін сабақта:

қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын халықаралық органдардың мәртебесі мен қызметін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- БҰҰ Бас Ассамблеясы
- БҰҰ Экономикалық және әлеуметтік кеңес
- БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитет
- БҰҰ азаптауларға қарсы комитет
- БҰҰ әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитет
- БҰҰ Балалар құқығын қорғау жөніндегі комитет

Адам және азаматтың құқықтарын қорғау жөніндегі органдар қызметінің құрылымдары мен бағыттарын жан-жақты қарастырайық.

БҰҰ-ның негізгі органы Бас Ассамблея болып табылады. Оған барлық мүше-мемлекеттер ұсынылған, олардың әрқайсысы бір дауысқа ие болады. Ассамблея БҰҰ-ның Жарғысы аясында кез келген мәселені талқылап, соның негізінде ұсыныстар жасайды. Олар БҰҰ-ның мүшелері үшін міндетті болмағанымен, әлемдік қоғамдық пікір ретінде салмағы бар. БҰҰ Жарғысының 13-бабында «Экономикалық, әлеуметтік, мәдени, сондай-ақ білім беру, денсаулық сақтау са-

лаларында халықаралық ынтымақтастықты қолдау мақсатында ұйымдастыру, зерттеу және ұсыныстар енгізу және адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын жүзеге асыруға көмектесу – Бас Ассамблея қызметінің бірі» делінген.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары мәселелерімен айналысатын **Бас Ассамблеяның қосалқы органдары**: Отар елдер мен халықтарға тәуелсіздік (Отарды жою жөніндегі арнайы комитет) беру туралы Декларацияның жүзеге асырылу мәселелері жөніндегі арнайы комитет; Апартеидке қарсы арнайы комитет, Израиль әрекеттерін тергеу жөніндегі, Басып алынған аумақтар халықтарының құқықтарын қозғайтын арнайы комитет және Палестина халықтарының ажырамас құқықтарын жүзеге асыру жөніндегі комитет болып табылады.

Адам құқықтарын қамтамасыз етуде 1946 жылы құрылған **Экономикалық және Әлеуметтік Кеңес** қызметінің ерекше маңызы бар. Кеңес 54 мүшеден тұрады, оның үштен бірі жыл сайын Бас Ассамблеяда қайта сайланады. Адам құқықтары мен бостандықтарын ынталандыру, құрметтеу және сақтау мақсатында ұсыныстар жасайды. Сондай-ақ Бас Ассамблеяға ұсыну үшін конвенция жобаларын дайындайды және адам құқықтары мәселелері бойынша халықаралық конференцияға шақырады. Кеңес экономикалық және әлеуметтік салаларда және адам құқығын ынталандыру бойынша комиссиялар құрады.

БҰҰ Жарғысының 68-бабына сәйкес, Экономикалық және Әлеуметтік Кеңес 1946 жылы Адам құқықтары жөніндегі және Әйелдердің жағдайы жөніндегі комиссиялар құрды.

Адам құқықтары жөніндегі комитет 1966 жылы (28–45-баптар) Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакті аясында құрылды, 18 адамнан тұрады. Олар БҰҰ Бас хатшысының тізіміндегі тұлғалар арасынан жасырын дауыс беру арқылы 4 жылға сайланады. Комитет мемлекеттер ұсынған баяндамаларды зерделеп, өз ескертулері мен ұсыныстарын ЭКОСОС-қа жібереді. Ұйым Пактінің 41-42-баптарына және Пактінің I хаттама ережелеріне сәйкес адам құқығы мен бостандығының бұзылуына қатысты мәселелерді қарастырады.

Адам құқықтары жөніндегі комитет қандай болмасын мемлекеттегі құқық бұзу құрбаны болған адамдардың хабарламасын қабылдайды және қарайды. Пактіде көрсетілген құқықтар мынадай шарттар сақталған кезде қарастырылады: Адам құқықтары жөніндегі комитетке үстінен шағым түсірілген мемлекет Пакті мен I Хаттаманың қатысушысы болып табылса; шағым берген тұлға барлық ішкі құқық қорғау құралдарын пайдаланған болса (құралдарды қолдану уақыты себепсіз ұзартылған жағдайда бұл ереженің күші жоқ); осы мәселе халықаралық талқылаудың немесе реттеудің басқа рәсімдеріне сәйкес қаралмаған жағдайда (жасырын шағымдар қабылданбайды).

Азаптауларға қарсы комитет 1984 жылы азаптаулар мен басқа да қатыгездіктерге қарсы, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер және жазалау түрлеріне қарсы (17—22-баптарда) Конвенция аясында құрылған. Жоғары адамгершілік қасиетке ие, адам құқықтары саласында біліктілігімен танылған 10 сарапшыдан тұрады. Сарапшыларды 2 жыл мерзімге қайта сайлану құқығымен Конвенцияға қатысушы мемлекеттер сайлайды. Тұлғалардың арасынан заң саласында тәжірибесі болуы ескеріледі. Конвенцияға қатысушы мемлекет аумағында азаптаулардың жүйелі түрде қолданылуы туралы шынайы ақпарат алған және Комитет құзыретін мойындайтын Азаптауларға қарсы комитет: алынған ақпаратты қатысушы мемлекетпен ынтымақтастықта қарастыруды ұсынуға; құпия тергеу жүргізу үшін өзінің бір немесе бірнеше мүшелерін тағайындауға (осы мемлекеттің келісімімен аумаққа бару) және тергеу аяқталғаннан кейін Комитетке және қатысушы мемлекетке шұғыл түрде тексеру нәтижелерін (баяндама) ұсынуға құқылы. Комитеттің барлық жұмысы тергеу жүргізілген аумақта, қатысушы мемлекетпен ынтымақтаса отырып, құпия сипат алады. Комитет тергеудің жүргізілуі жөніндегі қысқаша есепті Конвенцияға және БҰҰ Бас Ассамблеясына қатысушы мемлекеттер ұсынатын жыл сайынғы баяндамаға енгізеді.

Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою комитеті 1979 жылы (17–22-баптарда) Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық түрлерін жою туралы

БҰҰ Бас Ассамблеясының отырысы

Конвенция аясында құрылған. Жоғары адамгершілік қасиеттерге не, жекетұлға ретінде танымал, білікті 23 сарапшыдан тұрады. Сарапшыларды 4 жыл мерзімге Конвенцияға қатысушы мемлекеттер сайлайды. Әділ географиялық бөлініс, өркеннеттің әр түрлерінің өкілдері және негізгі құқықтық жүйелер ескеріледі. Комитет Әйелдер кемсітушілігі жөніндегі барлық мәселелер мен келіп түскен шағымдарды қарайды, осы шағымдарды қатысушы мемлекеттермен бірлесе отырып шешеді. Жыл сайын мемлекеттерден алынған баяндамалар мен ақпараттарды зерттеу негізінде пайда болған жалпы сипаттағы ұсыныстармен және нұсқаулармен қосып, атқарылған жұмыс туралы баяндаманы БҰҰ Бас Ассамблеясына ұсынады.

Бала құқықтары жөніндегі комитет 1989 жылы Бала құқықтары туралы Конвенция аясында (43–45-баптар) құрылған. Жоғары адамгершілік қасиеттерге не, құзыреттілігімен және жеке қасиеттерімен танылған 10 сарапшыдан тұрады. Конвенцияға қатысушы мемлекеттер әділ географиялық бөлініс пен негізгі құқықтық жүйелерді ескере отырып, сарапшыларды 4 жыл мерзімге (қайта сайлану құқығымен) сайлайды. Комитет қатысушы мемлекеттерден Конвенция талаптарын орындауды талап етіп, балалардың жағдайы туралы ақпараттарды сұрата алады. Әртүрлі елдердегі балалардың жағдайы туралы ақпарат жинайды және талдайды, тиісті ұсыныстарды әзірлейді. Екі жылда бір рет ЭКОСОС арқылы БҰҰ-ның Бас Ассамблеясына өз ұсыныстары мен нұсқауларын қосып, баяндама жасайды. Комитет БҰҰ-ның мамандандырылған мекемелерімен (әсіресе ХЕҰ, ДДҰ және т.б.), БҰҰ Балалар қорымен (ЮНИСЕФ) және БҰҰ-ның басқа да органдарымен, үкіметтік және қоғамдық ұйымдармен тығыз байланыста жұмыс істейді.

Глоссарий

- **Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ)** – 1945 жылы 24 қазанда Сан-Франциско қаласында құрылды.
- **БҰҰ Бас Ассамблеясы** – БҰҰ-ның кеңесші, директивті, өкілетті органдарының бірі. Ассамблея БҰҰ-ның 193 мүше-мемлекетінен тұрады.

Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция ұсыныстарына сүйене отырып, Бас Ассамблея 1993 жылғы 20 желтоқсанда БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссары мәртебесін бекітті. Ол БҰҰ шеңберінде адам құқықтары саласындағы бүкіл қызметті үйлестіруге жауапты басты лауазымды тұлға болып табылады. Жоғарғы комиссардың негізгі міндеті – БҰҰ-ның жетекші органдары қабылдаған тиісті шешімдер арқылы адам құқықтарын қорғауды толығымен жүзеге асыруға қолдау көрсету.

БҰҰ жүйесі 14 мамандандырылған мекемеден тұрады, олар қоғам өмірінің жекелеген салаларында халықаралық ынтымақтастықтың дамуына септігін тигізеді. Олардың ішінде Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ), БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы (ЮНЕСКО), Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) және басқалары бар.

Қазақстан Республикасы 1992 жылғы 2 наурызда БҰҰ-ның мүшесі болды, яғни тәуелсіздік алғанына екі ай болғанда елімізді бүкіл әлем таныды.

Осылайша әрбір демократиялық мемлекет адам құқықтарын құрметтеуге, қамтамасыз етуге және сақтауға міндетті. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде тануға, адам құқығына қатысты халықаралық актілерді орындауға міндеттенеді. Балалар ерекше қамқорлыққа және қорғауға алынады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. БҰҰ халықаралық дауларды шешуде қандай бейбіт құралдарды ұсынады?
2. Кез келген адам құқығын жұмбақ, өлең немесе қимыл-әрекет түрінде бейнелеңдер. Қалған оқушылар құқықтың қай түрі екендігін шешулері тиіс.

1-деңгейлі тапсырма. БҰҰ Бас Ассамблеясы 70-сессиясының жалпы дебатында (2015 жылғы 28 қыркүйек) Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сөйлеген сөзіне талдау жасап, айтылған бес ұсынысқа өз пікірлеріңді білдіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Төрт топқа бөлініп, БҰҰ-ның бір комитетін таңдап, оның құрылымын, құқығы мен өкілеттілігін зерттеп, басқа топтарға айтып беріңдер (берілетін уақыты – 2–4 минут).

Ұсынылатын комитеттер: Адам құқықтары жөніндегі комитет, Азаптауларға қарсы комитет, Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитет, Бала құқықтары жөніндегі комитет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Құрметті оқушылар, сендер «Құқық негіздері» пәнін оқып-үйрендіңдер, енді қорытындысын шығарайық.

Әлемде адамның көп нәрсе жасай алатынына жарқын мысалдар көптеп кездеседі. Мысалы, жаңа технологиялар, сымсыз интернет біздің әлемімізді мүлдем өзгертті. Бүгінде ақпарат ең басты құндылықтарға айналды.

Қоғам – адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас нысаны, ол адамдарды табиғатпен және бір-бірімен тығыз байланыстырады, біріктіреді. Адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Ол дүниеге келген сәттен бастап айналасындағы әлеммен қарым-қатынас жасауға талпынады. Адамдармен сөйлесу, әңгімелесу – адамның жақсы қасиеттерін дамытудың ең негізгі шарты. Күнделікті өмірде адамда қайталанбас, өзіндік құндылықтар кешені қалыптасады. Адам әлемде ерекше орын алады. Ол – тарихты жасаушы, өз өмірінің режиссері, авторы. Адам – қоғамның басты элементі.

Адам біртіндеп құқық әлемін тани бастайды. Құқық – заңда көрсетілген жалпыға бірдей міндетті нормалар жүйесі. Құқық мемлекет күшімен қамтамасыз етіледі. Құқықтың көмегімен қоғамда тәртіп орнайды. Құқық мемлекеттік органдар құрылымын, оларды құру тәсілдерін, адамның құқықтары мен міндеттерін анықтайды. Құқықтық нормалар білім алуға, денсаулықты сақтауға, берік отбасын құруға ықпал етеді. Құқық адамдарға құқықтар мен бостандықтар беру, ынталандыру, міндеттерін белгілеу, жазалау және мәжбүрлеу жолдары арқылы ықпал етеді.

Қымбатты достар! «Құқық негіздері» пәнін оқып-үйрену барысында көптеген маңызды ақпарат алдыңдар деп үміттенеміз. Өмірде үлкен жетістіктерге қол жеткізулеріңе тілектеспіз!

Құрметпен, оқулық авторлары

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Халықаралық актілер

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған.
2. Бала құқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 1989 жылғы 20 қарашада қабылдаған.
3. Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 2006 жылғы 13 желтоқсанда қабылдаған.

Нормативті-құқықтық актілер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Өзгерістер мен толықтырулар 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 жылдары енгізілді.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі. 1994 жылы 27 желтоқсанда қабылданған.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Ерекше бөлімі. 1999 жылы 1 шілдеде қабылданған.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі. 2015 жылы 31 қазанда қабылданған.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 2014 жылы 4 шілдеде қабылданған.
7. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған.
8. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. 2015 жылы 23 қарашада қабылданған.
9. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.
10. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылы 4 мамырдағы Заңы.
11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылы 18 қарашада қабылданған.
12. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы Заңы.

Ғылыми еңбектер

1. *Зиманов С.* Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. Алматы, 2008.
2. *Ибраева А.С.* и др. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Алматы: Фолиант, 2014.
3. *Сапарғалиев Г.С.* Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқулық. Алматы: Жеті жарғы, 2002.
4. *Назарбаев Н.Ә.* Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017.
5. *Назарбаев Н.Ә.* Еуразия жүрегінде. Астана, 2017.
6. *Сүлейменов МК.* Право как система. М.: Статут, 2016.
7. *Тусупова А.* Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. Алматы: Қазақ Университеті, 2018.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	4
----------------	---

III бөлім. ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ

10-тарау. Азаматтық құқық жүйесі. Азаматтық құқықтың негізгі институттары	
§ 47. «Азаматтық құқық» түсінігі, жүйесі және қайнар көздері	6
§ 48. Азаматтық құқықтың әдістері мен қағидааттары	11
§ 49. Азаматтық құқық субъектілері	15
§ 50. Заңды тұлғалар – азаматтық құқық субъектілері. Мемлекет – азаматтық құқық субъектісі	18
§ 51. Азаматтық құқық объектілері	22
§ 52. Азаматтық құқық объектілерінің түрлері	24
§ 53. Жеке мүлктік емес құқықтардың ерекшеліктері	30
§ 54. «Жеке мүлктік емес құқықтар» түсінігі мен түрлері және оларды қорғау тәсілдері	32
§ 55. Мәміле туралы түсінік	37
§ 56. Мәміленің нысаны мен шарттары	39
§ 57. Мәміленің жарамсыздығы	43
§ 58. Мәміле түрлері	47
§ 59. Өкілеттік және сенімхат	50
§ 60. «Меншік құқығы» түсінігі	54
§ 61. Меншік құқығын иемденудің негіздері. Басқа да заттық құқықтар	57
§ 62. Меншік құқықтарын қорғау	61
§ 63. Міндеттемелік құқық туралы түсінік	66
§ 64. Міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету әдіс-тәсілдері. Міндеттемелердің тоқтатылуы	71
§ 65. «Азаматтық-құқықтық міндеттемелердегі жауаптылық» ұғымы және оның маңызы	74
§ 66. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі және мазмұны	77
11-тарау. Тұтынушылар құқығы туралы заңнама	
§ 67. Қазақстан Республикасында тұтынушылардың құқықтарын заңды түрде бекіту	83
§ 68. Тұтынушылардың құқығын қорғау механизмі	87
12-тарау. Отбасы құқығы жүйесі	
§ 69. Отбасы құқығының қайнар көздері мен қағидааттары	93
§ 70. Қазақстан Республикасында отбасы қатынастарын құқықтық реттеу. Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері. Неке шарты	98
§ 71. Ата-аналар алдындағы балалар мен балалар алдындағы ата-аналардың құқықтары мен міндеттері	101
13-тарау. Еңбек құқығы жүйесі	
§ 72. Еңбек құқығы туралы түсінік және оның негізгі қайнар көздері	108
§ 73. Еңбек қатынастарының субъектілері	111
§ 74. Жұмыс уақыты мен демалыс уақыты	116
§ 75. Кәмелетке толмағандардың еңбегіндегі ерекшеліктер	120

IV бөлім. ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

14-тарау. Қылмыстық іс жүргізу құқығының негіздері	
§ 76. Қылмыстық процестің міндеттері	124

§ 77. Қылмыстық процесс қағидадары	128
§ 78. Қылмыстық процесс субъектілері	130
§ 79. Қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың функционалдық рөлдері	133
§ 80. Қылмыстық құқықбұзушылықты қозғау мен тергеу негіздері. Сотқа дейінгі тергеу-тексеру	135
§ 81. Тергеу іс-шаралары	139
§ 82. Қылмыстық іс жүргізудегі сот талқылауының негіздері. Сот талқылауының жалпы шарттары мен дайындық бөлімі	143
§ 83. Сот тергеуі	145
15-тарау. Азаматтық іс жүргізу құқығының негіздері	
§ 84. Азаматтық процесс міндеттері мен қағидадары	148
§ 85. Азаматтық процесс субъектілері	152
16-тарау. Әкімшілік іс жүргізу құқығының негіздері	
§ 86. «Әкімшілік іс жүргізу» түсінігі, міндеттері мен қағидадары	157
§ 87. «Әкімшілік құқықбұзушылық» ұғымы мен белгілері	160
§ 88. Әкімшілік жауаптылық. Әкімшілік құқықбұзушылыққа барғаны үшін қолданылатын жаза түрлері	164
17-тарау. Халықаралық жария құқығы	
§ 89. «Халықаралық құқық» түсінігі, белгілері	168
V бөлім. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ	
§ 90. Халықаралық жария құқықтың қағидадары мен қайнар көздері	171
§ 91. Халықаралық құқық субъектілері, олардың жіктелуі	176
§ 92. Мемлекет және халықаралық ұйымдар – халықаралық құқық субъектілері	179
18-тарау. Халықаралық құқықтағы адам құқықтарының қорғалуы	
§ 93. Қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғау механизмдері ...	182
§ 94. Қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғау рәсімдері	185
§ 95. Қазіргі халықаралық жария құқықтағы адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын ұйымдар	188
§ 96. Қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын органдар	192
ҚОРЫТЫНДЫ	196
Пайдаланылған әдебиеттер	197

Учебное издание

**Ибраева Алуа Саламатовна
Есетова Салтанат Конусбаевна
Ишанова Гульнар Тулемисовна
Гончаров Сергей Борисович**

ОСНОВЫ ПРАВА

Часть 2

Учебник для 10 классов общественно-гуманитарного
направления общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Оқулыққа фотографтар *Д. Сланов, С. Қызайбек,
М.Қызырдың* еңбектері пайдаланылды

Редакторы *Г.Абдрахимова*
Көркемдеуші редакторы *Л. Уралбаева*
Техникалық редакторы *И.Таранунец*
Корректоры *А.Төлепбердинова*
Компьютерде беттеген *Г.Оразақынова*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігінің №0000001 мемлекеттік лицензиясы
2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5944

Басуға 17.06.19 қол қойылды. Пішімі 70·100^{1/16}. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 16,13.
Шартты бояулы беттанбасы 61,30. Есептік баспа табағы 11,23.
Таралымы 60000 дана. Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

